

העת העתיקה תחילת ההסטוריה

-3100

המצאת כתב היתדות בשומר וכתב החרטומים במצרים, עד 3000-.

מצרים - יסוד המדינות עד 2181-.

בניה:

מערב אירופה - תחילת הקמת המגאליתים בספרד ופורטוגל.

מצרים - מבני מגורים, שנתגלו ב-אל עומארי, במורד הנילוס. צורתם כמאורות תת קרקעיות או בורות, שכוסו כנראה בסכך, המזכירים מימצאים מארץ ישראל.

חידושים: המזרח התיכון -

מנורות שמן, לחם ובירה.

הכתב: השומרים הם שהביאו את ההתפתחות הגדולה ביותר בתולדות הזכרון האנושי: הכתב. עד לשלב זה בהתפתחות האנושית, לא ידוע דבר על שפתם או תרבותם הרוחנית של בני האדם. מעתה נפתח אשנב אל האמונה, המדע, המחשבה, החוק, המסורת, הספרות, דברי הימים וכו'. כלומר: כל התקופה הקודמת לכתב היא הפרה-הסטוריה ומעתה, הסטוריה.

הכתב הקדום ביותר, 3100-, שהתגלה בעיר אורוך (ארך המקראית) בצורת איוורים, נעשה ע"י חריטת קוים בתבניות חימר. אבל כבר בשלב המוקדם נעשית קריאת השפה השומרית העתיקה במשמעות הפונטית - ולא בהתאם לנושא המצויר. עם הזמן נהיו הצוירים יותר מופשטים, עד שקיבלו צורה של כתב יתדות. בשלבים הראשונים היו הכתובות בטורים אנכיים ולאחר מכן, בעת התאמת הכתב משומרית לניב האכדי של העמים השמיים, עברו כנראה לכתובה בטורים אופקיים. בכתב היתדות כל סימן או צירופי סימנים מבטא הברה מסוימת, אליה נוספים סימני פיסוק ומספרים. שיטה זו מאפיינת גם את הכתב המצרי, שנוצר בסמוך לאחר מכן, כמו גם את הכתב הסיני הנמצא בשימוש עד היום, אבל המאוחר בהרבה (1500-).

המעבר לאותיות הא"ב (1700-) הוא תוצאה של צמצום ההברות, כפי שנעשה ע"י העמים שממערב לנהריים, דהיינו האמורים, הכנענים וכן עמי אנאטוליה והאיגיאים. אחד השלבים המעניינים נמצא בחפירות העיר אוגרית על חוף הים התיכון (בסוריה), שבה השתמשו בו זמנית בשבעה סוגי כתב ביניהם א"ב אחד, שצמח מסימני היתדות והאחר - הקרוי הכנעני הקדום - מעין שלב מעבר מכתב תמונות לכתב הסמלים של ימינו.

תרומתה של שומר, במשמעותה כארץ נהריים התחתית, היתה חשובה גם בתחומים כגון מתמטיקה וגיאומטריה. כך למשל פיתחו את השיטה העשרונית (שמקורה שמי) - במקביל

לשיטה התריסרית, שנוחיתה רבה יותר לגבי שברים כגון רבע ושליש והנהוגה עד היום בתחום השעות, הימים והחודשים. כמו כן הנציחו בכתב את היסודות למחשבות ראשונות בנושא המוסר, האסתטיקה, המדע, הספרות והחוק. כל אלה יבואו לימים לידי ביטויים הקלאסי בתקופת חמורבי (1792 עד 1750-).

בנושא התפתחות הכתב ניתן לומר שהשומרית עצמה, השונה מכל לשון אחרת הידועה לנו, משתייכת לאותה קבוצה קטנה של השפות הנקראות "בודדות", שכמה מהן קיימות עד היום, כגון הבאסקית והגרזונית ואולי גם אחרות שטרם פוענחו, כדוגמת שפת האטרוסקים (שכניהם של הרומאים העתיקים).

מלאכת התאמת כתב היתדות לאכדית,

כמופיע בכתובות המלך סארגון, נמשכה לימים - כנראה ע"י מומחים שומרים - גם לשפות שמיות אחרות, כגון כשדית, אשורית, בבלית וגם לשפות ממוצא הודו-ארי, שהיו בשימוש אצל השבטים ממזרח לנהריים (אירן): עילמים, כאשים, פרסים וכן גם לשפת החורים (צפון סוריה), שהעבירו אותו לחתים באנאטוליה (טורקיה).

למרות שהשומרים עצמם נעלמו עם הזמן, כאשר התרבו השמיים באזור, נמשך השימוש בשפתם כשפה כתובה עד למאות הראשונות לפנה"ס. כך למשל נמצאו טבלאות עם תרגום של מילים ליוונית - מעין מילון הלניסטי-שומרי. (הטבלה הידועה האחרונה בכתב היתדות חוברת בשנת 75 לספירה).

מכאן שהעילמים והאכדים, שרכשו את הכתב בסמוך להוצרותו, למדו גם את השפה השומרית, לפחות כשפה כתובה, ובכך החלו את המסורת הדו-לשונית ואפילו הרב לשונית המאפיינת את חינוכם של המשכילים עד היום. המשך השימוש בשפה השומרית הספרותית ה"מתה", (כמו גם לאחר מכן בשפה האכדית, הארמית, יוונית לטינית וכו'), נבע מהמבנה הדמוגרפי של אזור נהריים, שחיו בו בכפיפה אחת עמים שונים בעלי שפות שונות. יתכן שהמשך השימוש נבע גם מהקדושה שיחסו לכתובים עתיקים. לגבי אמצעי התפשטות הכתב אפשר לקבל מושג מלוחות חרט, שנמצאו ב-קיש, הזהים לחלוטין לאלה שהתפתחו בסמוך לפני כן בעיר ארך הדרומית ממנה כ-200 ק"מ. תופעה זו מרמזת על קיומם של בתי ספר שבהם למדו את הכתב בשיטה אחידה.

השימוש הראשוני בכתב היה כנראה, לצרכים מעשיים-מינהליים ולא לצרכים דתיים. הנחה זו מסתברת מהחרסים הרבים, ומימצאים ארכיאולוגיים אחרים, מהם אפשר ללמוד על חיי הערים השומריות והאזורים הסמוכים, הניתנים לשחזור כדלהלן:

עיר נהריים תחתית: בסמוך לעיר התפתחה חקלאות אינטנסיבית, כולל מטעי תמרים, גידול

הגיע, בסופו של דבר, לשני שמות יוונים: פתולומי (תלמי) וקליאופטרה ולאחר מכן לשני שמות מצריים: רעמסס ותחות-מס. מכאן ואילך נפתחו מצרים ועתיקותיה בפני החוקרים, אשר קבעו לעיסוקם את השם: אגיפטולוגיה.

כרונולוגיה: בהעדר שיטת תיארוך אחרת, החליטו החוקרים הראשונים במאה ה-19 לקבוע את הכרונולוגיה של מצרים בהתאם לרשימת השושלות והמלכים, שחברה ע"י מאנתו (MANETHO) - כומר מצרי מהליופוליס (און המקראית) - לפי הזמנת המלך תלמי ה-1 (300-). למרות שהחיבור עצמו אבד ונשארו ממנו רק ציטטות בכתבי הנוצרים הראשונים, ברור שהסתמך על מסורות עתיקות, כפי שמעידות רשימות נוספות המחזקות, במידה מסוימת, את גירסת מאנתו: ביניהן רשימת טורינו, המתחילה בשושלת ה-19 ורשימת פאלרמו, החקוקה על מצבת אבן, ממנה נשאר רק החלק המגיע עד השושלת ה-5.

לפי מאנתו מתחילות שושלות המלכים ("בתים" כפי שקרא להם) בימיו של מלך בשם מנס (MENES), שאיחד את כל מצרים מהים ועד לנוביה (סודן). מארוע זה ועד בית תלמי יורשיו של אלכסנדר הגדול, מנה מאנתו 30 בתי מלוכה (שושלות) וכן שמות מלכים כולל משך שלטונם. לאחר פיתוח שיטת התיארוך לפי בדיקת פחמן 14 נתגלה, כצפוי, קושי לא קטן לחדוס את 30 השושלות למציאות הכרונולוגית החדשה, אם כי גם כאן עשויות להיות טעויות של עד 200 שנה לכאן ולכאן.

באופן כללי מקובל היום לחלק את תולדותיה של מצרים העתיקה ל-7 תקופות:

1. **שושלות ראשונות:** 3100 עד 2686 = 414 שנים.
2. **הממלכה הקדומה:** 2686 עד 2181 = 505 שנים.
3. **תקופת ביניים I:** 2181 עד 1991 = 190 שנים.
4. **הממלכה התיכונה:** 1991 עד 1785 = 206 שנים.
5. **תקופת ביניים II:** 1785 עד 1546 = 239 שנים.
6. **הממלכה החדשה:** 1546 עד 1085 = 461 שנים.
7. **תקופת השפל:** 1085 עד 341 = 744 שנים.

במאות הראשונות של תקופת השפל (1085 עד 671 = 414 שנים) עברה מצרים מיד ליד ושלטו בה, לעתים בו זמנית, שושלות ממוצא מצרי לובי - מצרי, לובי ונובי. מצב זה נמשך גם ב-27 שנות כיבוש חלק ממצרים ע"י אשור (671 עד 644). לאחר מכן שב השלטון לידי מלכים מצריים (644 עד 525 = 119 שנים), כולל חלק מ-120 שנות שלטון הפרסים (525 עד 404). בשנת 332-, לאחר 84 שנות עצמאות, נכבשה מצרים בידי אלכסנדר ויורשיו ממשפחת תלמי, שהיו בשלטון 302 שנים עד התאבדותה של קליאופטרה (30-). מאז ועד לכיבוש הערבי (642 לספירה) כעבור 672 שנים, היתה מצרים לחלק מהאימפריה הרומאית.

בהמות ובניית אניות מגומא. בתוך העיר עמדו המקדש ורובעי המגורים, בהם מוקמו גם בתי המלאכה, שהתמחו ביצירת צלמיות וחומות, עיבוד מתכת, נגרות, קדרות ואריגות קש ובד. חלק מהאוכלוסיה קיבל סיוע ממוסדות מרכזיים בתמורה לעבודות שונות, שביצעו עבור הקהילה כולה. ברור גם, שחלק מאנשי העיר עסקו במסחר עם אזורים אחרים. בעבר הלא רחוק נהגו החוקרים לזהות את הערים העתיקות בנהריים בלעדית עם המקדש ועם המלך, שנחשב לנציג האל. גישה זו נבעה מגילויים של רוב החרסים הכתובים במיתחם המקדשים. אך, לאחר גילוי מספר לא מבוטל של טבלאות חרס המתיחסות לרכוש פרטי, אין ספק לגבי קיומם של חיים אזרחיים.

העבודות היתה קיימת, אבל ככל הידוע עד עכשיו, לא היה לה תפקיד חשוב בחיי הכלכלה, עד לאחר תקופתו של סארגון. על אף ששיטת ארגון בניית המקדשים, התעלות ושאר עבודות ציבוריות אינה ידועה, סוברים שהיתה מבוססת, בדרך כלל שהיא, על עבודה עונתית.

אגיפטולוגיה: "אבן הרוזטה" - המחקר השיטתי של מצרים ותולדותיה החל ב-1798, כאשר משלחת של מדענים הצטרפה למסעו של נפוליון והצבא הצרפתי למצרים ולארץ-ישראל. במסגרת זו התגלתה מצבה שבורה (114x72 ס"מ) ליד הכפר ראשיד, 56 ק"מ צפון-מזרחית לאלכסנדריה, ומכאן שמה (ROSETTA=ראשיד). לאחר שצבאות צרפת במצרים נכנעו לאנגלים הועברה האבן ללונדון והיא מצויה כיום במוזיאון הבריטי. על האבן נמצאו חקוקות שלוש כתובות, כל אחת בכתב אחר: האחת, כתב החרטומים (הירוגליפים); השנייה, בכתב מצרי "דמוטי" (ביוונית דמוטי=עממי); והשלישית, הכתובה ביוונית, מנציחה את תרומתו של המלך אפיפנוס ה-5 לבית תלמי (ר' 200-) לשיקומם של מקדשי מצרים.

עיקר עבודת פינוח כתובות המצבה נעשתה ע"י שני חוקרים:

הראשון, תומאס יאנג, איתר את המילה "תלמי" בשלושת סוגי הכתב ובנוסף הוכיח את אשר סברו חוקרים קודמים, שהמסגרות הסגולות (קארטוש) משמשות לציון שמות מלכים. כמו כן, העלה השערה שפניהן של הדמויות והחיות מציינים את כיוון הקריאה. לאחריו, בשנים 1821-2, המשיך ז'אן פרנסואה שאמפוליון לחקור את הנושא ואף הצליח לפענח את משמעותם - כולל צורת ההיגוי - של ציורים רבים וזאת על בסיס שתי הנחות יסוד:

- א. בכתובות המצריות הן תרגום הכתוב ביוונית.
 - ב. הציורים הם מכמה סוגים: אותיות א"ב, הברות, מלים וציורים.
- כשלב ביניים אסף שאמפוליון עשרות שמות של מלכים ביוונית, בקופטית ובכתב דמוטי. בדרך זו

מכאן התקבלו ארבעה תאריכים: 1872- =שנה 7 למלכות סוסטרס III שושלת 12, הממלכה התיכונה (1991 עד 1781-). 1530- =שנה 9 למלכות אמנ-חותפ I שושלת 18, הממלכה החדשה (1546 עד 1526-). 1469- =מלכות תחות-מס III שושלת 18 הממלכה החדשה (1490 עד 1450-). כאשר משווים את הפערים בין לוח השנה המצרי שנת השמש ושנת הירח מתקבל תאריך נוסף: 1304- =שנה ראשונה למלכות רעמסס II שושלת 19, הממלכה החדשה (1304 עד 1237-). כל שאר התאריכים הם פרשנות בין דיווחי המלכים ביחס לאורך שנות שלטונם ובין ההסתברות ההגיונית. אחת הבעיות בתחום זה נובעת מהעדר רציפות בין המלכים, ששלטו בו-זמנית על חלקים שונים של מצרים ועוד בעיות, שלא כאן המקום לעמוד עליהן.

כפי שנראה בעליל מצטמצמות הבדיקות האלו לתקופה של 500 שנה. והן מתחילות למעלה מ-1000 שנים לאחר הופעת השושלות. אי לכך נאלצים החוקרים לשוב ולהסתמך על בדיקות פחמן 14, רשימות מאנתו והערכות אישיות. לדעת המרחיבים נמשכת תקופת השושלות הראשונות כ-400 שנה, אבל אין אלו תאריכים מוחלטים ויתכן גם צימצום של עד 252 שנה, כפי שטען בשעתו מאנתו. צימצום כזה אינו סותר בהכרח את בדיקת פחמן 14, בגין טעות אפשרית של 100-300 שנים.

הדיון בתאריכים אלו מתייחס לתפיסות שונות של התפתחות התרבות האנושית: יש הנוטים מטיבעם לדראמטיזציה של הארועים המתבטאת במונחים כגון: "יש מאין", "לפתעי", "מהפכה" וכו', ויש הנוטים לתפיסה של התפתחות הדרגתית העשויה להיות איטית או מהירה בהתאם לנסיבות (רבולוציה לעומת אבולוציה). יש גם קבוצה שלישית המשלבת את שתיהן. רוב חיבורי דברי הימים מהעת העתיקה נטו להתחלות של "יש מאין". גישה זו היתה מקובלת מאד מאז המהפכה הצרפתית ועד לתחילת שנות החמישים, דהיינו במשך כל התקופה בה נעשו מרבית המחקרים בתולדותיה של מצרים. לגישה ההדרגתית זיקה מסוימת הן לתאוריה של דארווין והן להתפתחות המשטרים הדמוקרטים בארצות האנגלו-סכסיות.

המצדדים בשילוב בין השנים מצביעים בדרך כלל, על ארועים טבעיים פתאומיים כגון: רעידות אדמה, התפרצויות וולקניות, גשמי זעף, שנות בצורת, מגפות, גילוי שיטת הפקת המתכות (עפרות, נחושת, כסף, זהב, ברזל), או השפעתן המהירה והמהפכנית של תופעות אנושיות כגון המצאת המחרשה והמרכבה כמו גם אישיות רבת השפעה. כל אלו הינם גורמים העשויים להביא לזרוז או לנסיגה בשלבי ההתפתחות. לתפיסות אלו משמעות מיוחדת לגבי הבנת תולדותיה של מצרים העתיקה, שרב בה הנסתר

מבחינה רוחנית חלו רק שני שינויים גדולים במצרים. האחד, המעבר לנצרות במאה ה-4 לספירה, והשני - המעבר לאיסלאם לאחר כיבוש מצרים ע"י הערבים. התיארוך בפירסומים, שהופיעו עד לשנות ה-1960 וגם לאחר מכן, מתבסס על שיטת השושלות של מאנתו. לעתים מופיעה התקופה גם ע"ש המלכים, מוצאם או שם עיר הבירה. לכן מן הראוי שתהיה בפני המתעניין רשימה המשלבת את הנתונים והכינויים הללו כמו גם את התאריכים המקובלים.

1. **השושלות הראשונות:** 3100 עד 2686- (התקופה הארכאית). יסוד המדינות 3100 עד 2900-
 - שושלת 1 2900 עד 2890-
 - שושלת 2 2890 עד 2686-
2. **הממלכה הקדומה:** 2686 עד 2181-
 - שושלת 3 2686 עד 2613*
 - שושלת 4 2613 עד 2494-
 - שושלת 5 2494 עד 2345-
 - שושלת 6 2345 עד 2181-
3. **תקופת ביניים ראשונה:** 2181 עד 1991-
 - שושלות 7,8,9,10 2181 עד 2133-
 - שושלת 11 2133 עד 1991**
4. **הממלכה התיכונה:** 1991 עד 1785-
 - שושלת 12 1991 עד 1785-
5. **תקופת ביניים שניה:** 1785 עד 1546-
 - שושלות 13,14 1785 עד 1635-
 - שושלות 15,16 1674 עד 1546- (היקסוס)
 - שושלת 17 1650 עד 1546-
6. **הממלכה החדשה:** 1546 עד 1085-
 - שושלת 18 1546 עד 1320***
 - שושלת 19 1320 עד 1200-
 - שושלת 20 1200 עד 1085-
7. **תקופת השפל:** 1085 עד 341-
 - שושלת 21 1085 עד 935- (לובית)
 - שושלת 22 935 עד 730- (לובית)
 - שושלת 23 817 עד 730- (לובית)
 - שושלת 24 730 עד 709- (לובית)
 - שושלת 25 750 עד 656- (נובית)
 - שלטון אשור 671 עד 644-
 - שושלת 26 664 עד 525-
 - שושלת 27 525 עד 404- (פרסית).
 - שושלת 28,29 404 עד 343- (מאוחרות)
 - שושלת 30 341 עד 333- (פרסית)
 - שושלת 31 333 עד 31- (בית תלמי)

*יש הכוללים את שושלת 3 במנין השושלות הראשונות.

**יש הכוללים חלק משושלת 11 בממלכה התיכונה.

***שלטונו של אמנחותפ IV הידוע גם בשם אחנ-אטן (1379 עד 1362-, משושלת 18) נקרא גם תקופת עמארנה ע"ש התל לידו נמצאה העיר שבנה.

על מנת להגיע לדרגת דיוק גבוהה יותר מסתמכים החוקרים על דיווחים מסוימים המופיעים בכתובות המצריות, כגון מועד זריחתו של הכוכב נוגה (SIRIUS) יחסית ללוח השנה המצרי.

הלובים". מכאן יתכן שההתפתחות היתה בכל זאת הדרגתית, אלא שמשעה שנקבע "ציור" שוב לא נשתנתה צורתו.

אין ספק, שכדי להגיע לאותה רמה התחלתית גבוהה, צריך שיהיה במצרים, כמו בנהריים, ביי"ס שבו מלמדים את המלאכה, ואם היה ביי"ס כזה הרי שדי באדם אחד, בעל כשרון ותושיה, על מנת שייגיע, תוך תקופה קצרה יחסית, לכל אותם הישגים הנראים כהתפתחות פתאומית - תופעה שתחזור על עצמה בעתיד עוד מספר פעמים למרות התנאים השונים. אחד הרמזים לקיומו של ביי"ס ממין זה אפשר למצוא בטכניקה המיוחדת בה השתמשו אמני מצרים, על מנת לשמור על הפרופורציות הקבועות לתאור הדמויות בציור ובכתב, למרות שאין הוכחה ממשית לקיומה של השיטה בשנים הראשונות של הממלכה. על הפאפירוס שנמצא צוירה רשת קוים שתי וערב היוצרת מלבן בן 15X10 ריבועים - מעין גריד של קוי עזר ובו תאור המלך תחותמוס ה-3 (1460-). כמו כן נמצא פאפירוס אחר ששימש כרשת עזר לפיסול אחד הספינקסים.

ידוע גם שהשתמשו בקוי עזר בציור קיר. קוים אלו נוצרו ע"י טבילת חוט בצבע. לאחר מכן מתחו את החוט כנגד הקיר במקום המיועד ועל ידי פריטה, כמו על מיתר נבל, נוצר קו ישר. אין סיבה לחשוב שהאומנים הראשונים לא נהגו בדיוק באותה טכניקה. מה גם, ששיטת הרשת וקוי העזר שמשה לימים גם תרבויות אחרות (יוון, ביזאנטיון, רנסאנס) ואפילו היום, כידוע, נוהגים בטכניקה דומה בציור, בגרפיקה ואילו הבנאים ממשיכים לעתים לסמן קוים, כמו המצרים הקדמונים, ע"י פריטת חבל מתוח כנגד הקיר - אלא שהיום טובלים אותו באבקת גיר או פחם.

ההסטוריה של מצרים העתיקה - לפחות ב-1500 השנים הראשונות לקיומן של שושלות המלכים - היא במידה רבה גם תולדותיה של האמנות בעמק הנילוס: תבליט, ציור, פיסול ואדריכלות.

אפילו הכתב המצרי הוא דוגמה - לטוב ולרע - לשיטה, שהומצאה ע"י אמנים. ההיבט האמנותי של הכתב הורגש היטב ע"י היוונים, שסברו שיש להבין אותו כפשוטו, דהיינו כחלק מעיטורי הבנין. מכאן השם שנתנו לסגנון זה: הירוגליפים (ביוונית הירו = כהנים, גליף = תחריט או גילוף), שם הדומה למושג העברי "כתב החרטומים" המקשר בין שלושת המרכיבים: הכתב, התחריט והחרטומים (חרטומים = כהני מצרים).

למרות שהמצרים - כמו לימים היוונים - לא הבחינו בין אמן לאומן אפשר ללמוד על מעמדם מפולחן האל "פתח", האל היוצר הגדול, יוצר האמנויות, שהכל בידי "כחומר ביד היוצר". האל עצמו הוצג תמיד בדמות אדם, לעתים עטוף גלימה, על מנת להדגיש את תפקידו כמתווך בין הכוחות השמימיים ובני אנוש. המרכז הפולחני של פתח התמקד תחילה בממפיס ומכאן פשט על פני כל מצרים. במקביל נוספו לפולחן היבטים שונים שכללו את אשתו סקחמט (SKHMET), את בנו נפרטום (NEFERTUM) וכן את הפר הקדוש אפיס, ששכן במקדש הראשי בממפיס.

היות ולפי המסורת נוסדה ממפיס על יד המלך מנס, בעת איחוד מצרים העליונה והתחתונה, אפשר שארועים אלו - איחוד הממלכה, הכתב והאמנות - היו כרוכים זה בזה.

על הכהן הראשי של פולחן פתח ועוזריו הוטלה האחריות למלאכת התבליט, הכתב והציור. מכאן שהיו בבחינת

מהגלוי. מה גם שבניגוד לכל תרבות אחרת, נראה כאילו זו של מצרים החלה בבת אחת ללא שלבי התפתחות. המעבר מהפרה הסטוריה להסטוריה הוא חד וחלק וקרה באופן פתאומי (3200- עד 3000-) וכאילו בבת אחת החלה תרבות כה מיוחדת עד שקשה למצוא דמיון כל שהוא בינה ובין אלו הקודמות לה. זו אולי גם הסיבה שהתרבות המצרית העתיקה הכוללת בין השאר את תרבות כתב החרטומים, הפרמידות והמקדשים, נשארה חתומה ומסתורית בפני אנשי המערב, כולל ההסטוריון היווני הרודוטוס, שביקר בה סמוך לאחר שנת 460-.

כתב החרטומים: כתב אמנים -

יש הסוברים שמקורו של הכתב המצרי בנהריים. דעה זו מתבססת על הקשרים בין שתי הארצות. כפי שמעידים מוצרים שונים כגון חרסים ואבני חן שנמצאו באזור הנילוס. על אף שהמזרח התיכון כולו היה מאוכלס בשבטים שמיים, כפי שהיו גם המצרים, לא ידוע על קשר ישיר בין התרבויות, אלא שלצורך זה יתכן שהספיק הסבר שבעל פה ואפילו שמועה, שעשתה לה כנפיים, שהנה בנהריים התפתחה שיטה חדשה - הכתב. אפשרות כזו אינה דמיונית כלל באם נזכור כיצד הופיעו, כמעט בו זמנית המתכות באזורים שונים ומרוחקים.

יתרה מכך, אולי בגלל אופיה המעורפל של "השמועה" התפתח הכתב המצרי בדרכו המקורית.

ההנחה הבסיסית בהסטוריה היא קיום קשר כל שהוא בין תופעות דומות, אלא אם הוכח אחרת. כך, למשל, התפתחויות כגון הקרמיקה, הגלגל, הברונזה, המרכבה, הכתב, הברזל, המנוף וכו', ולהיפך, בהעדר קשר בין תרבויות ניתן להבחין בהתפתחויות שונות ביותר. כך, למשל, תרבות הילידים באוסטרליה ובכמה אזורים מרוחקים אחרים, שכאילו נעצרה בשלבים מוקדמים, יחסית לשאר התרבויות.

דוגמה קיצונית נוספת היא התרבויות האינדיאניות הטרומ קולומביאניות באמריקה. כאן לא הכירו את הגלגל והכתב; הברזל - במידה והופק (במרכז אמריקה) שימש ליצירת עדיים ומראות ואילו הברונזה פותחה רק בסמוך לשנת 1000 לספירה בדרום אמריקה.

מכל מקום, כבר בסמוך לשנת 3000- מופיעים בעמק הנילוס הטקסטים הראשונים החרוטים על לוחות צפחה, חפצים ומצבות קבורה, כמו גם חותמות גליליות - האופייניות לנהריים. אלה שימשו כאן לסימון כדים: תכולה, תאריך ומקום יצור. היות והחותמת הגלילית הוטבעה בשעוה, האוטמת את המכסה, הרי שניתן היה גם לדעת באם נפתח הכד.

מתקופה זו שרד גם פאפירוס מגולגל, אלא שלרוע המזל לא נכתב עליו דבר, אם כי עצם קיומו מרמז על התכתבות כל שהיא. מאחר וכבר בשלב מוקדם זה, היו הכתב, הציור והתבליט מעוצבים לחלוטין, נראה כאילו נוצרו ללא שלבים מוקדמים.

תופעה זו יכולה להיות מוסברת בכך שהגיעו לכאן כרעיון מושלם פחות או יותר וגם ע"י מספרם המצומצם של סימני הכתב, שהיו בשימוש במאות הראשונות - בעיקר שמות של אנשים או כתובות, כגון "פרעה מנצח לראשונה את

"מעצבים ראשיים", שניצחו על המלאכה, בסיוע קבוצות אנשי מקצוע. סברה זו מתחזקת לנוכח גילוי כמה יצירות בלתי גמורות, שעדיין נראים עליהם סימוני תיקונים בגיר או בפחם, שנעשו כנראה ע"י המעצב הראשי הממונה על העבודה.

עם השנים הלכה והתרחבה מסגרת אחריותם של כהני פתח עד שכללה את כל העבודות הגדולות, כגון חציבת תעלות מים, פיסול ובניה. ידוע שבשלב זה היה מעמד המעצבים כהני פתח יוקרתי ביותר, ונימנו עליו גם בניו ומקורביו של המלך עצמו. במקביל חל גם שינוי במעמדו של האל פתח, שנחשב מעתה בראש ובראשונה כיוצר הפיסול והבניה. הקושי העיקרי בקריאת כתב החרטומים - בנוסף לבעיות אחרות, שלא כאן המקום לעמוד עליהן, נובע מהרגלם של בני אדם, מאז שחר ההסטוריה, להפריד בין "כתב", כשיטה של סימנים מוסכמים, בדרך כלל פונטיים (כגון כתב היתדות ואותיות א"ב), ובין "ציור", כמסר חזותי.

את כתב החרטומים יש להבין כשילוב של תמונה תאורית וסימן פונטי מוסכם - תהליך המוכר בגרפיקה המודרנית בשם עיצוב "לוגו" (LOGO): יצירתה של צורה הניתנת לזיהוי ישיר ללא שלבי ביניים המחייב לימוד סימנים מוסכמים כגון אותיות א"ב.

מאפייני "הציור" של כתב החרטומים התבססו על מיומנות וקפדנות. כדי שניתן יהיה לזהות בין סוגי צפרים, נחשים ולאומים (כושים, כנענים, לובים ומצרים) וזאת בנוסף לשילובים של בעלי חיים ואנשים, שסימלו כוחות על ארציים. לכן לא יפלא שהייתה לו השפעה מכרעת על סגנונה של כל האמנות החזותית במצרים. אין כמעט ספק שהמצרים היו מודעים לקושי הנובע משיטה המבוססת על יכולת הציור. לכן פיתחו לימים סוגי כתב אלטרנטיבי, כפי שיוסבר בהמשך. אבל, עם זאת המשיכו להשתמש בכתב האמנותי יותר, אולי דווקא בזכות אופיו האסתטי, שהיה בעיניהם ערך עליון. על כך מעידים המתווים הגרפיים שיצרו, לעתים ללא צורך מחייב, כמו גם העובדה שניתן לכוון את סימני הכתב לכל כיוון ואפילו להכפיל אותיות - אם כי יתכן, שלכמה מהאותיות הכפולות היתה משמעות פונטית.

אם הכתב הוא תמונה הרי גם התמונה היא כתב. מכאן שגם הצבע היה לחלק מהכתב וגווניו מרמזים על משמעויות מסוימות, לרוב ללא קשר ל"מצאות". כך למשל, גוון עורם של הגברים המצריים צויר בצבע עור חום אדמדם, של הנשים בצבע בהיר, של הנובים בשחור, של האסיאנים בצהוב ושל האיגאיים באדום.

באותה רוח, ספק סכמתית ספק מציאותית, צריך להבין את נושאי האמנות המצרית שהיא תמיד אידאליזציה המדגישה את ההרמוניה המשפחתית.

בהקשר היותר רחב היתה מגמת הכתב לאזן בין התבליט, הציור, ובין החללים הנגיבים (הרווחים או הרקע). תיאום זה בא לידי ביטוי גם ביכולתו של הכתב להשלים את התאור החזותי מבחינת מקום וזמן האירוע. היבט חשוב נוסף הוא "הצורך" לציין את שם האיש המצויר - כאילו "לדובב" את הדמות - וע"י כך להוציאו מאלמוניותו. התופעה נבעה כנראה מסכמתיות התיאור, המאפיינת כל כתב. אי לכך, "מחיקת" שם הדמות מחזירה אותה לאלמוניות ואילו כתיבת שם אחר מעניקה לה זהות

חדשה; נוהג שנהיה נפוץ משנת 1580- ואילך (הממלכה החדשה).

מספרם של סימני כתב החרטומים הוא למעלה מ-5000, אך באופן מעשי השתמשו בפחות מ-600. כמו כן, לא היו סימני פיסוק או סימני ניקוד. רק מימי הממלכה החדשה (1564-) ואילך סימנו, לעיתים, נקודות עבות לשם הפרדה בין משפטים או צירופים תחביריים.

כיוון הכתב הוא לעתים משמאל לימין ולעתים מימין לשמאל, לעתים אפקי ולעתים אנכי. את כיוונו של הכתב יש לקרוא בדרך כלל בכיוון המנוגד לפני הדמויות. כאילו הדברים באים אל הקורא.

כתב החרטומים, היה ביסודו כתב עיצורי (קונסונאנטי) גרידא. לשם קביעת התנועות במצרית - שפה שמית ביסודה - פיתחו החוקרים בדורות האחרונים תאוריות שונות, כשהם נעזרים בלשון הקופטית, למרות שאין כל בטחון שהיגוי זה תואם את הסגנון העתיק, שממילא עשוי היה להשתנות עם הזמן.

מבחינה חזותית מתחלק הכתב לכמה סוגים: ניתן למצוא ציורים וסמלים חזותיים, אבל גם ציורים וסמלים פונטיים בדומה לאותיות א"ב, או הברות ומלים שלמות (בסמלים הכוונה לסימנים כגון צלב, מגן דוד וכן סימני ניקוד וחשבון שמשמעותם מובנת על יסוד הסכמה חברתית ולא בהכרח על פי תאור מהטבע).

(א) ציורים המגדירים נושא בדרך חזותית:

איש יושב = איש.

אישה יושבת = אישה או אלה.

איש יושב עם יד לפיו = אוכל, שותה, מדבר או חושב.

ציפור = ציפור כמתואר, או חרק.

נחש = נחש (ראה גם אותיות א"ב).

הרים = הרים גם ארץ נכר או מדבר.

(ב) סמלים כנ"ל:

מקל שבור = עם נכרי.

שני קוים מצולבים = שבור, חלק, קטע.

(ג) ציורים משולבים (אידאוגראמות). להלן כמה

דוגמאות: איש יושב עם זקן = אל.

איש יושב עם זקן ולראשו כתר כפול = מלך מצרים העילית והתחתית.

איש יושב עם שתי נוצות על ראשו ובידו שרביט = האל אמון.

אישה יושבת ועל ראשה כיסא = האלה איסיס.

איש הולך כפוף נשען על מקל ארוך = זקן.

איש עומד מניף מקל קצר = מכה, הורג.

שני אנשים אווזים ידיים = אחווה.

שלוש פעמים סימן M = מים.

אניה וכיסא = אנית נוסעים.

איש יושב עם יד לפיו = אוכל, שותה, מדבר או חושב (ראה גם סעיף א).

איש עומד עם ידיים למעלה = שמחה, רוממות רוח.

יד אוחות בכלי זין = נשק (בד"כ סכין או אלה).

רגלים בהליכה = הולך. כנ"ל והפוך = הולך וחוזר.

ציפור קטנה = קטן, רעוע, חלש (ראה גם אותיות).
פאפירוס מגולגל וקשור = מושג מופשט, כתב, מגילה.

סכין = שוחט.
טנא או סל = חג.

(ד) סמלים כנ"ל:

עיגול בעיגול = שמש, יום או רע אל השמש.
עיגול וצלב בתוכו = עיר או נוא-אמון.
מלבן פתוח = בית מלבני.
מלבן פתוח כלפי מטה = שמים.

(ה) ציורים של מילים בעלי משמעות של הברה או שתיים (פונוגרמות).

IN =	אינ =	גוף ורגלים
IR =	איר =	עין
WN =	ונ =	ארנבת
MR =	מר =	מחרשה
HPR =	ח'פר =	חרפושית
LW =	לו =	אריה
NW =	נו =	לולאת חבל
NTR =	נתר =	דגל
PA =	פא =	ציפור עפה

(ו) הבחנה בין הברות ומילים: עיגול עם T = ענח: מכאן שכדי לכתוב ענח, כמילה ולא כהברה, מצרפים לציור "הענח" ציור של שתי האותיות הסופיות "ני" (גלי מים) וציור של האות "ח" (כברה).

(ז) ציור מילים שהן גם אותיות א"ב:

1. A = א = נשר
2. I = י = קנה סוף
3. Y = יי = שני קני סוף
4. A = א = ע = זרוע
5. W = ו = צפור (שלו או חוגלה)
6. B = ב = רגל
7. P = פ = רבוע (מושב או שטיח)
8. F = פ' = אפעה (נחש קרניים)
9. M = מ = צפור (אורח או ינשוף)
10. N = נ = גלי מים (זיגוג)
11. R = ר = שפתיים (פה)
12. H = ה = קו שבלול זייתי (חצר)
13. H = ח = צמה או אניץ פשתן
14. KH = ח' = כברה (שליה?)
15. Z = ז/ס = בריח
16. S = ס = בד מקופל
17. SH = ש = מלבן (בריכה ואי)
18. Q = ק = משולש (מורד הגבעה)
19. K = כ = סל
20. G = ג = חצובה של כד
21. T = ט/ט = חצי כיכר לחם
22. TH = ת = חבל
23. D = ד = כף יד
24. J = ז = נחש (אולי ז' או צ')

הכתב ההייראטי:

(ביוונית הייראטי = כהנים): החל מימי הממלכה הקדומה (2686 עד -2181) השתמשו הכהנים והסופרים בכתב חרטומים "מקוצר" לשם כתיבה על פאפירוסים או כל משטח נוח לכך. היות וצורתו נשתנתה במרוצת השנים, קל היום לחוקר המומחה להבחין בתקופה שבה נכתב. הכתובת האחרונה הידועה בכתב זה היא משנת 296 לספירה. עד לתקופת הממלכה החדשה כתבו בו בדרך כלל בטורים אנכיים ולאחר מכן מימין לשמאל.

הכתב הדמוטי: (ביוונית דמוטי = עממי): התפתח בתקופה מאוחרת (700-) ושימש לעריכת חוזים, תעודות משפטיות, מכתבים וכיוצא בזה. שימושו התחיל במאה ה-7 לפנה"ס. התעודה האחרונה הידועה מכתב זה היא משנת 314 לספירה.

גיאוגרפיה ודמוגרפיה: קיימים מספר הבדלים משמעותיים בין מצרים העליונה והתחתונה הראויים לציין לצורך הבנת תולדות ראשיתה של הממלכה.

מצרים התחתונה - אזור הדלתא בצפון - היא שטח מישורי כמעין משולש שבסיסו 160 ק"מ בקרוב וגובהו כ-140 ק"מ, דהינו כ-11,000 קמ"ר. חלקיה המערביים והמזרחיים של הדלתא מתאימים למרעה צאן ובקר ובמרכזה יובלים וביצות הראויים לעיבוד חקלאי. בימי קדם היו כאן שטחים רחבים של גומא וסוף כמו גם עופות ודגים. למרות המדבר המקיף את האזור ניתן להגיע אליו בקלות יחסית ממזרח וממערב לאורך הים, כפי שאכן עשו שבטים שונים שירדו לכאן מכנען (ארץ-ישראל וסוריה) ומקרינאיקה (לוב). בימי קדם ניתן היה להגיע גם בספינות בדרך הים מצפון או דרך יובלי הנילוס מדרום. כתוצאה מכך התיישבו כאן אנשים בעלי רקע ותרבויות שונות שזרזו את ההתפתחות הטכנולוגית, אבל גרמו גם לפיצולה של הדלתא למספר ערי מדינה. מצב זה הביא בעקבותיו לפלישות כובשים ובוזזים. מצרים העליונה - ששטחה הוא כשטח מצרים התחתונה - המתחילה מצפון לקהיר של היום - היא עמק הנמשך ברציפות לאורך כ-800 ק"מ עד למיצר הראשון (CATARACT) של הנילוס - היום סכר אסואן. רוחבו של השטח הפורה אינו עולה על 20 ק"מ, הוא מוקף משני צדדיו במדבר וניתן לחדור אליו רק מדרום ומצפון.

המצרים לא הותירו הסטוריה כתובה וזאת בניגוד לעמי נהריים, עם ישראל או היוונים והרומאים, שהפכו תחום זה לאמנות גדולה.

הדרום, כך סוברים, היה מפגר יותר מבחינה טכנולוגית, אבל, בזכות מבנהו הגיאוגרפי התמקמה כאן אוכלוסיה הומוגנית, שהתלכדה באופן טבעי סביב דמותו של המלך. תפקידו של המלך באזור הדרום - מצרים העליונה - היה ברור: להגן על נתיניו בפני חדירות אפשריות מאזור הדלתא בצפון, או מאזור מעלה הנילוס

בדרום (היום סודאן), מקום בו שכנו שבטים נוביים, וכן למנוע גיחות אפשריות של שבטים לובים שהיו עשויים להגיע מנאות המדבר המערבי.

כמו במקרים אחרים בהסטוריה הפכה מדיניות ההגנה להתקפה: דרומה על שבטים נוביים, שבשטחם נמצאו עפרות מתכת, אבן שחם ומסחר או ציד עבדים לעבודת בית ובעיקר למכרות. להתקפות צפונה, לעומת זאת, היו שתי מטרות שונות לחלוטין: האחת, סיפוח חבל ארץ פורה ומתקדם והשנייה, מעבר להרי הלבנון, מקום ממנו הגיע המצרך הנדיר ביותר במצרים: עצים לבניה.

מצרים -

השושלות הראשונות "הארכאיות". 3100 עד - 2686 = 414 שנה.

יסוד המדינות: 3100 עד -2900 = 200 שנים

שושלת 1: 2900 עד -2890 = 10 שנים

שושלת 2: 2890 עד -2686 = 204 שנים

מלכים ידועים מתקופה זו:

שושלת 1:

נערמר = לוחית (אסטלה). אולי מנס.

עתא = "הורוס הלוחם". אולי מנס.

צ'ת = "מלך נחש". לוחית (אסטלה).

שושלת 2:

פרי-נ-מאעת: מזוהה עם האל סת.

תיאע-סתים: הרג 42,209 אויבים מצפון.

תיאע-סת'מימי: אולי אותו מלך כמו הקודם.

בימי "האדונים הרוס וסת התפייסו".

יש המצרפים לכאן גם שושלת 3 מסיבות

שתתבהרנה בהמשך.

מצרים - מנס. ראשון מלכי הממלכה המאוחדת. כבש את אזורי הצפון ואיחד את הארץ כולה, היה ונשאר דמות אגדית המופיעה ברמז בכתובות מימי הממלכה החדשה (1300-), בכתבי הרודוטוס (460-) וברשימות מאנתו (300-). בכל אלה מוזכר שמו גם כמי שבנה את ארמון "החומות הלבנות", על הגבול שבין הצפון והדרום; לימים העיר ממפיס (מוף המקראית), 30 ק"מ מקודקוד הדלתא.

בין אם היה או לא מלך בשם מנס, העובדה שהמסורת קבעה את מושבו על הגבול שבין ארץ מוצאו במצרים העליונה ובין ערי הדלתא מרמזת על נכונות להגיע לאיזון בין תרבויות ולהפוך כיבוש למיזוג. יש הסוברים, שהמושג "החומות הלבנות" גם הוא מרמז בכיוון זה, אם כי אפשר "החומות הלבנות" פרושן מבצר או מתחם מגודר - הווה אומר מחנה צבאי ומרכז שלטוני.

היות והדימוי הראשון העשוי לעלות על דעתנו הן חומות אבן, סוללות וכו', כגון אלו שנמצאו ביריחו, מן הראוי להביא כמה דוגמאות ידועות על חומות אחרות. הרומאים, למשל, השתמשו בכל חומר מצוי; במצדה גדרו את המחנה באבנים ואילו באירופה ובמקומות אחרים השתמשו

בעצים. לימים נהגו כך גם הרוסים ולאחריהם מתישבי ארה"ב.

ניתן להניח שהמצרים בנו גם הם מחומרים מצויים ובטכניקה שהיו מורגלים אליה: קני סוף, גומא, גזעי עצי דקל לציפוי וסיד טין. מכאן יתכן ש"חומות לבנות" אינו אלא תאור הצבע הטבעי של קירות אלו ואין לו ולא כלום עם רעיון השלום או האיחוד בין תרבויות הצפון והדרום.

למרות המוצא השמי המשותף ידוע שלתושבי הדלתא היו אלים שונים מאלו של מצרים העליונה.

בצפון, קברו את המתים בריצפת הבתים - בדומה לנוהג העתיק, שהתגלה בכנען - ואילו במצרים העילית קברו את המתים מתחת לפני הקרקע:

ממערב לנילוס הקימו מעל הקבר תלולית כמעין ספסל (בערבית **מאסטאבה**). בצפון, בנו חומות

מלבני טין בדומה לנהריים, בעוד שבדרום לא נמצאו כל שרידים לבניה כזו. בדלתא, הקימו בתים מגומא ומפאפירוס ואילו במצרים עילית

גרו כנראה באוהלים. תושבי הצפון היו נתונים לאיום מתמיד של פלישה ואילו במצרים העילית -

כפי שכבר צוין - חיו בבידוד מזהיר. כל זאת בנוסף להבדל ניכר בין שפת הצפון, שהתערבבו

בה ביטויים והיגויים של העמים ממערב וממזרח, לעומת הדרום, שהיה כאמור הומוגני ביותר. על

קיומו של הבדל כזה ניתן ללמוד מתקופות מאוחרות יותר, כאשר תושבי הדלתא ותושבי

האזורים הדרומים, שליד נוביה, כלל לא הבינו זה את זה. פעולת שילוב שתי התרבויות ניכרת היטב

בכל מעשיהם של מלכי מצרים ב-1500 השנים הראשונות לקיומה של הממלכה המאוחדת ואף

לאחר מכן. כך למשל, יופיעו מלכי מצרים פעם

עם כתר הממלכה העליונה ופעם עם כתר מיוחד הממלכה התחתונה. לימים יאמצו כתר מיוחד

המשלב בצורה סמלית את שתי הממלכות. תושבי הצפון - הדלתא - נהגו לגדל זקן בעוד שאנשי

מצרים העליונה מוצגים תמיד כשהם מגולחים. מכאן אולי "הזקן" הסמלי, שענדו לסנטרם של

המלכים, כמו גם לאלים. כבר מתחילת השושלות ניתן להבחין - בתאור המקדשים - בנסיון לשלב את בניית האוהלים עם בניית בתי הגומא והסוף.

אדריכלות: מצרים. שושלות ראשונות -

מבני קבורה (מאסטאבה). הצעד הבולט לקראת איחוד

הממלכה נעשה כאשר המלכים הלוחמים של מצרים העליונה החלו להקים לעצמם מבני קבורה בצפון, בעיקר

באזור הסמוך לראש הדלתא - לימים ממפיס. עם זאת המשיכו להקים לעצמם גם את הקבר המסורתי ממערב

לעיר תיניס, בירתם ואזור מוצאם בדרום (ABYDOS). אלא שהקבר הדרומי נשאר ריק (CENOTAPH) ובעל

משמעות סמלית, אולי כמחווה של כבוד לאבותיהם, יש ענין מסוים מבחינה הסטורית בצורתם של קברים אלה,

הקרויים מאסטאבה (בערבית ספסל): תחילה חפרו חדר בקרקע על פני המישור המרוחק כ-1.5 ק"מ ממערב לנילוס.

החדר דופן וכוסה בדרך כלל, בלוחות עץ, למעט מקרה

אחד, בקברו של המלך דן (DEN) שם השתמשו, מסיבה בלתי ידועה, בלוחות שחם. מעל לקבר נבנתה תלולית מלבנית מעפר מקומי. הסברה היא שעל מנת ליצב את העפר הונוחו מסביב לתלולית קני גומא, שנתנו למבנה את צורתו הטיפוסית. בשלב מוקדם יחסית הוחלף הגומא בלבני טין, שכיסו את כל התלולית, אלא שעדיין נשמרה צורתו המקורית, כולל הקירות המשופעים וקמרן הגג. אלו נשארו ללא עיטורים כל שהם, למעט שתי מצבות אבן - אסטלות - שהוצבו בסמוך לצד הצר של המלבן ועליהן נחקקו שמו ומעשיו של הנפטר. מסביב לקברי המלכים בנו חומה ומחוצה לה נקברו, במאסטאבות קטנות יותר, בני משפחתו ומקורביו של המלך. יש סוברים שנוהג זה מקורו בתקופה בה נהגו להרוג ולקבור את פמלית המלך לאחר מותו. אבל אם היה נוהג כזה, אין ספק שבוטל בשלב מוקדם ביותר.

כאשר החלו מלכי הדרום לבנות את קברותיהם באזור ממפיס השתנתה גם צורתה של המאסטאבה: הקבר עצמו נשאר אמנם תת-קרקעי אבל לקירות החיצוניים נוספו אומנות חזוק, בדומה לחומות הערים והמבצרים שבין הדלתא של הנילוס ועד לדלתא של נהריים. פנים המאסטאבה השתנה גם הוא וחולק בקירות שתי וערב, שיצרו מערכת חללים: בחיצוניים הוכנסו ציוד ומזון למסע המת לעולם התחתון ואילו במרכז מוקמו חדרי הנצחה.

על מנת להדגיש את אופיו הצפוני של המבנה נקבעו בקיר החיצוני גם מספר רב של דלתות מדומות. הזכר היחיד למאסטאבה המקורית הוא למעשה הנוהג למלא כמה מהחללים הפנימיים באדמה ואבנים. מכאן ניתן להבין, שבאופן סימלי אוחדו בממפיס שתי צורות הקבורה: הקבורה באדמה עם תלולית מעל והקבורה בריצפת הבית.

דוגמא בולטת לתאורית התפתחות זו הוא הקבר של המלכה הרנאית (HERNEITH) ליד הכפר סאקארה שמערב לנילוס, מול ממפיס (שושלת 1. 2850-). הקבר בנוי בצורת מאסטאבה האופיינית למצרים העליונה ואילו הקירות מחווקים באומנות, כנהוג במצרים התחתונה. בנוסף, סוברים החוקרים, היו הקירות מעוטרים בדרך ששיוותה להם צורה של בניה בקני גומא וסוף, בנוסח מצרים התחתונה, ואילו מעליו היה כנראה אוהל או סוכה בנוסח מצרים העליונה. כלומר: מיזוג מושלם של שתי התרבויות. מתקופת "השושלות" לא שרדו אלא קברים, חפצים בודדים, וכמה טבלאות (מחומרים שונים) ועליהם ציורים של בעלי חיים, המתוארים בנאמנות סגנונית המאפיינת את כל תולדותיה של האמנות המצרית. כמו כן נמצאו כמה כתובות עם "שמות" של מלכים וערים, אלא שפרושם המדויק אינו ידוע - למעט לוחית אחת מסוימת עליה נרחיב את הדיבור.

אמנות: מצרים. שושלות ראשונות -

לוחית נערמר (מנס). יש הקובעים את זמנה לשנת 3168- ויש הסוברים שנוצרה מאה שנה לאחר מכן, דהיינו בסמוך לשנת 3000-. יחודה בכך שהיא משלבת את התבליט ככתב וכאמנות, תוך איזון נדיר לתקופתה. מכאן שלוחית זו (63,5 ס"מ, היום במוזיאון בקהיר) יכולה לשמש יותר מכל מימצא אחר כבסיס להבנת תופעת צמיחתם הפתאומית של הכתב והתרבות המצרית.

בצד האחד של התבליט - המחולק בשלושה קוים אופקיים, מתוארים הנושאים הבאים:

למעלה: שני ראשי אשה - פרה עם פרוץ של אשה = אלת השמים. הראשים מצוירים מלפנים, בניגוד לסגנון המאוחר יותר, כאשר העדיפו את הצדודית (פרופיל).

במרכז צורת ארמון או מקדש ובתוכו השם: נערמר. כאן המקום לציין שציור בנין אצל המצרים הוא שילוב חזית ומרובע, כמעין תכנית, שבתוכה מצוין שמו של המלך, אם מעליו דמות האל = מקדש; ללא האל = ארמון.

במרכז: דמות מלך, שעל ראשו כתר מצרים העליונה; המלך מתואר כגדול מכל שאר הדמויות = המלך הגדול; בידו הימנית אלה = כלי נשק; בידו השמאלית הוא מחזיק בציצית ראשו של האויב, הכורע על ברכיו = מובס; לאויב שיער ארוך וזקן מאוזן לאוזן = מצרי מאזור הדלתא(?); על ראשו של השבוי ניצבת צפור הבז = הורוס, אל השמים, סמלו של המלך; הבז עומד מעל קבוצת קני גומא = מצרים התחתונה (?); בידו חבל הקשור לראש אדם עם זקן ושיער ארוך, כמו זה של השבוי = חזרה על מעשה המלך בידי שמים. מאחורי המלך עומדת דמות קטנה = משרת; בידו סנדלים = הממונה על רחיצת סנדלי המלך.

למטה: שני בעלי זקן ושיער ארוך בתנועת ריצה, הראש מופנה לאחור = נמלטים מפני הרודף אחריהם; מעליהם משמאל תכנית חומת זיגוג, דהיינו סגנון הבניה בלבנים, המקובל במצרים התחתונה וארצות אסיה, ממצרים ועד לנהריים.

המשך הסיפור מעברה השני של הלוחית, המחולקת ע"י 4 קוים אופקיים:

למעלה: שני ראשי אשה - פרה = אלת השמים וביניהם שוב ארמון או מקדש ושמו של המלך נערמר. מכיוון שאין החזית זהה למקדש מהעבר השני - אולי זהו מקדש אחר.

שורה שניה: (מימין לשמאל) שתי שורות של אנשים ערופים עם ראשים בין רגליהם. הראש, כמו בצד הקודם עם שיער ארוך וזקן מאוזן לאוזן = אויב מובס. בהמשך דמויות של מצרים נושאי נסים ואחריהם כהנת המלך = תהלוכת נצחון (?); אחריהם המלך הגדול - תרתי משמע - עם כתר הערים סאיס ובוטו (SAIS, BUTO) = נערמר המלך הגדול המושל על ערי מצרים התחתונה סאיס ובוטו. אחריו שוב משרת עם סנדלי המלך.

שורה שלישית: שני אנשים בעלי זקן ושיער ארוך מחזיקים בחבל שתי חיות (לביאות ?). צואריהן הארוכים כרוכים וראשיהן מאיימים זה על זה (יש סוברים שזהו סמל לאיחוד שתי ממלכות מצרים המאיימות זו על זו). בחלק התחתון: פר נוגח ההורס בקרניו חומה עם מגדלים, או חומת זיגוג (בניה בלבנים), שצורתה סגלגלה = המלך בהתגלמותו כפר הורס החומות; מתחתיו איש עם שיער ארוך וזקן רץ כשפניו קדימה = מצרי מאזור הדלתא הנמלט על נפשו (אין ספק שבתאורים קפדניים מעין אלו יש הבדל, שכיום אינו ברור, באם האיש נראה עם פניו קדימה או לאחור).

יש סוברים שתבליט זה, שנמצא במקדש הייראקנופוליס - בירתה של מצרים העליונה - הוא ההעתק או המקור של מצבת זכרון לאיחוד מצרים (המלך הנושא שני כתרים) ולכן גם מנס האגדי. אחרים סוברים, שמנס הוא בנו של נערמר-תר-רע, דהיינו "הורוס הלוחם", היות ושם זה נמצא בתקופה מאוחרת ליד השם מנס. אם הלוחית היא

השמות מזוהים עם יצירה או אירוע המופיע בהקשר ליצירה.

שושלת 2: מהפך דתי שבו מתגבר פולחן האל סת, האל הערמומי, אל המדבר, הסערה והמלחמה, אויבו של הורוס הבז. אבל נראה, שלבסוף אוחדו שני הפולחנים סת והורוס באישיותו של המלך.

הודו - תחילת תרבות עמק ההינדוס.

-2800

נהריים תחתית - איחוד ראשון של הערים ע"י מלך - העיר קיש. קיים מסמך ספרותי באופיו, שחובר כ-1500 שנה לאחר מכן, הקרוי "רשימת מלכי שומר". המסמך מונה את מלכי שמונה הערים השונות, עליהם נאמר שפעלו עוד מלפני המבול. סוברים שלאחר המבול הצליח לעיתים אחד המלכים להשתלט זמנית על עיר שכנה, עד שבשנת 2800 - אוחדו כולן לראשונה ע"י מלך העיר קיש. לאחר מכן עברה שוב ההגמוניה לסרוגין מעיר לעיר. לעת זו (2750-) יש ליחס את שלטונו של **גלגמש** מלך אורוך (ארך המקראית) הנודע כיום בזכות האפוס הקרוי על שמו (ר' גם 2130-). בהמשך (2530-) נכבש האזור בידי תושבי עילם (היום באירן), ששלטו במשך 80 שנה מבירתם שושן, השוכנת כ-60 קילומטר ממזרח לחידקל.

פיסול: נהריים תחתית -

הצלמיות מהתקופה שלאחר התפתחות הכתב (2900 עד 2400-) מתארות את הדמות בפשטנות כמעט גיאומטרית, בשילוב עם פרטים הנראים לעיתים מדויקים ולעיתים מסוגננים. יתכן שהסיבה לכך נובעת מפולחן שחיב שמרנות מופלגת. מכאן גם הספק אם יש לפרטי הדמות האנושית, כגון העיניים הגדולות במיוחד, זיקה למציאות, מאחר ואותו סגנון התקיים באותה תקופה גם אצל עמים שכנים, במרחק מאות קילומטרים, הן במזרח והן בצפון; עמים שהיו להם קרוב לודאי תוי פנים ולבוש שונים.

הדמות האנושית - גבר או אשה - מוצגת תמיד כשהיא מסתכלת קדימה ומחזיקה יד ביד - אולי צורת תפילה או בקשה. הלבוש כמעין חצאית ארוכה עשויה רצועות - אולי צמר גס - החלק העליון של הגוף ערום, אבל לעתים גם מכוסה גלימה או כותנת. לגברים זקן צבוע שחור (הדמויות צבועות בשלל צבעים) ועשוי תלתלים כמעין גלים גלים. שער הראש לעתים מכוסה. עיניים וגבות מודגשות בצבע. רק דמות הכהנים מוצגת בערום לציון מעמדם.

אחד התחומים שבו הצטיינו הפסלים היה השילוב של חומרים שונים כגון: אבן, נחושת, חימר, עץ, זהב, אבני חן צבעוניות ועוד. מטכניקה זו - שהיא בניגוד גמור לצלמיות - נותרו כמה דוגמאות מרשימות במיוחד: עיטורי נבל, הכוללים ראש שור ותבליט עשוי צדף וכן פסל "תיש ועץ" (שניהם 2600-).

פיסול התבליט היה נפוץ מאד ושימש - כפי שכבר נאמר - בעיקר כקישוט לבנינים. אבל, כמו בפיסול, התאורים סכמתיים ובנויים לפי נוסחאות ואף נמצאו דוגמאות זהות במרחק של מאות קילומטרים זו מזו.

במקביל התפתחה כבר בתקופה זו החותמת הגלילית, מעין תבליט-שקע (נגטיב), שצורתה נחשפת כאשר לוחצים ומגלגלים אותה על פני מצע חימר רך. בטכניקה זו, שהיתה

אכן חלק ממצבת מנס, הרי שהאיחוד היה למעשה כיבוש וסיפוח, כולל מעשה הרג והברחת תושבים, ואילו ההילה האגדית סביב דמותו של המלך יסודה בחוג המלך, דהיינו במצרים העליונה. כשם שאירוע אחר מאוחר בהרבה - עליתה של שושלת ההיקסוס לשלטון - נראה ככיבוש בעיני מצרים העליונה, אבל לא בעיני תושבי הדלתא. לעומת זאת, יתכן שמנס הוא אמנם בנו של נערמר והוא אשר השכיל להפוך כיבוש לאיחוד של ממש. לוחית נערמר, מכל מקום, מוכיחה את אשר כבר נאמר ביחס לכתב - תבליט: תיאור קפדני של פרטים ושמירה על פרופורציות קבועות לתאור דמות האדם, החיה, החפץ וכו' - אותה הקפדה המקובלת אפילו היום בעיצוב אותיות.

מצרים -

סיכום: מפרה-הסטוריה לממלכה הקדומה.

פרה-הסטוריה: הופעתן של שתי תרבויות כאלקוליתיות (נחושת): האחת באזור הדלתא, עם נוהג קבורת המת בריצפת הבית, והשנייה כ-500 ק"מ במעלה הנילוס, עם נוהג קבורת המת באדמה, ממערב לישוב, עם תלולית מעל (מאסטאבה). לשתיהן אומנות ואמנות מתקדמות יחסית, שהן המשך פיתוח הציור וכלי השיט מגומא (מתוארים בציור משנת 6000-, ששרד במצרים), כולל יצור כלים מטין, נחושת ואבן. לשתיהן קשרים עם הסביבה הקרובה (מחצבים מקומיים) והרחוקה: יבוא שנהב מאפריקה, צדפים ואלמוגים מחופי ים סוף, כלי חרס ואבני חן מהמזרח.

הופעתם של שבטים שמיים, בתאריך לא ידוע, בעמק הנילוס ולאורך חופי צפון מצרים. התפתחות הניב השמי הדרומי (מצרית) כפי שמעיד שלב פיתוח הכתב, דהיינו תחילתה של ההסטוריה.

תחילת ההסטוריה: פיתוח כתב החרטומים, (3000- ±100), כנראה בהקשר להקמתן של מדינות או מלכויות באזורים שונים לאורך הנילוס.

שושלת 1: נסיונות כיבוש-איחוד מצרים מהים ועד למיצר הראשון (אסואן). עדיפות לאל הורוס (צפור-הבז) כסמל מלכי מצרים העליונה. סימנים ראשונים להתפתחות מרכז שלטוני חדש (ממפיס) באזור ראש הדלתא על הגבול בין מצרים העליונה והתחתונה ובמקביל לשני המרכזים העתיקים: בצפון, סאיס ובוטו (SAIS, BUTO) ובדרום, תיניס (THINIS). כל הקברים מכאן ואילך במאסטאבות. למלכים שתי מאסטאבות: האחת, בצפון או במרכז והשנייה, קבר ריק - במצרים העליונה.

אין יודעים מדוע וכיצד עברה המלוכה משושלת לשושלת. יתכן גם שכמה מלכים או שושלות שלטו במקביל באזורים שונים. מכאן שההתייחסות היא תמיד לידוע ביחס למלך זה או אחר - בדרך כלל לפי הכתובות שהשאירו. רוב

כנראה נפוצה, תארו בדרך כלל שילובים של דמויות מיתולוגיות ובעלי חיים, שמשמעותם לא ידועה, או צורות דקורטיביות נמשכות.

2700- חידושים: תחילת השימוש בעגלות בעמק ההינדוס (הודו) ומרכז אסיה.

2686- מצרים - "הממלכה הקדומה", עד 2181 - = 500 שנים.

שושלת 3: 2686 עד 2613 - = 73 שנה.

שושלת 4: 2613 עד 2494 - = 119 שנה.

שושלת 5: 2494 עד 2345 - = 149 שנה.

שושלת 6: 2345 עד 2181 - = 164 שנה.

יש הקובעים את שושלת 3 בסוף השושלות הראשונות ויש הרואים בה את תחילתה של הממלכה העתיקה. כך או כך בתקופה זו, שנמשכה כ-70 שנה לכל היותר, חלו כמה שינויים משמעותיים, כגון הפיכתו של איחוד שתי הממלכות לעובדה מוגמרת וקידום הכלכלה בכמה תחומים: שילוב אזורי הצאן שממזרח לדלתא וריכוז משאבים שלא נודעו כמותם לאוצר המלוכה. אלו איפשרו ביצוע כמה מפעלים ארציים, כגון חציבת תעלות מים; קשר או כיבוש ערי הנמל בחוף סוריה, בעיקר ליבוא עצים מהרי הלבנון, וכן הדיפת הנובים בדרום - כל זאת במקביל לבניית ביצורי מגן.

שליטת המלכים מאות קילומטרים דרומה מחד והשליטה במדבר סיני מאידך, הפכו את מצרים לממלכה מבודדת ומוגנת מפלישות - מצב שלא השתנה עד לחדירת האשורים ואחריהם הפרסים והיוונים כעבור כ-2000 שנה (למעט תקופת שלטון ההיקסוס שהיא פרשה בפני עצמה).

מכיוון שמצרים התפרסה בשלב זה על פני למעלה מ-1000 ק"מ, טבעי היה להעביר את המרכז השלטוני לממפיס שבקודקוד הדלתא - אותו אתר ששימש את המלך מנס האגדי כבסיס לאיחוד הממלכה. עם זאת, יתכן כי סדר הדברים היה הפוך: תחילה הועתק מרכז השלטון לממפיס ולאחר מכן יוחס האתר למקום משכנו של מנס. יתכן אפילו שבשלב זה נרקמה אגדת מנס, על מנת לתת אופי קדום ולכן מכובד לממלכה המאוחדת. גישה זו עולה, כפי שנראה בהמשך, בקנה אחד עם מעשיהן של הדמויות המרכזיות בתחילת ימיה של שושלת 3.

לתקופה זו צריך ליחס גם את גיבושו הסופי של הכתב והתחלת חלוקתה של מצרים למחוזות, כמתבקש ממי ששואף לשלוט בממלכה גדולה. בסופו של דבר חולקה מצרים ל-42 אזורים בעלי פוטנציאל כלכלי שווה: 20 באזור הדלתא ו-22 לאורך הנילוס, מממפיס ועד למיצר הראשון (אסואן). החלוקה קשורה לריכוז הסמכויות בידי המלך. בעוד שקודם לכן היו מושלי האזורים בעלי מעמד והשפעה, כפי שנראה מהמאסטאבות, שנבנו לכל אורכה של מצרים, הרי שמעתה היו כפופים ישירות למלך היושב בממפיס וכאן גם

קבעו רובם את מקום קבורתם, בקשת רחבה המתפרסת לאורך כ-50 ק"מ ממערב לבירה החדשה. פריסה זו פרושה, אולי, שהעיר לא היתה אלא מחנה מלכותי עשוי סוכות גומא וטין: מחנה שיכול היה לנוע מסיבות שונות צפונה ודרומה לפי הצורך.

במקביל לארועים המדיניים-ממלכתיים חל גם שינוי דתי: קידומו של פולחן אל השמש רע (RA/RE) ומרכזו בהליופוליס, בסמוך ומצפון לממפיס (הליופוליס=עיר שמש, און המקראית). לפי המיתוס המצרי יצר רע, אל השמש, את עצמו ועוד שמונה אלים, כאשר הופיע במלוא זוהרו מתוך גלי התווה ובוהו שכיסו את פני הארץ. מאז הוא שט בשמים בספינת היום ממזרח למערב. כאן הוא מחליף ספינה השטה בלילה, מלווה אלים שונים, דרך העולם התחתון, בסוף המסע, לאחר מאבק עם נחש השאול, הוא נולד מחדש ומופיע שוב במזרח. בתחילה היה רע אחד מאלי השמש הרבים, אבל מעתה החלו להשתלב בו כל הכוחות השמימיים כפי שניתן לראות בתאורו האמנותי כאדם עם ראש של צפור בז (הורוס) ומעליו גלגל השמש הכרוך בנחש של זהב.

לימים ישולבו בדמותו של רע עוד אלים, כגון אמון-רע (אל העיר תב), סבק-רע (אל אגם פאיום). לימים התעצם הפולחן עד שכל פרעה נאלץ לטעון שהוא אמנם יולד אשה, אבל גם בנו של האל רע, בהתגלמותו כאבי "המאאת", דהיינו אבי הצדק והיורש.

את היוזמה לתחילתו של תהליך זה אפשר ליחס לשני אנשים: המלך דז'וסר ויועצו ויד ימינו הכהן אימחותפ.

מצרים -

דז'וסר (צ'סר)=(DJOSER), 2667 עד 2658.

המלך השני בשושלת 3, שלט כנראה 19 שנה, שהיא תקופה קצרה יחסית לשנים הארוכות המיוחסות לפרעוני הממלכות הקדומות במצרים. על אביו, מיסד השושלת, אין יודעים דבר למעט שמו, שנמצא בקבר באזור הקבורה המלכותי המסורתי שליד העיר תיניס (אבידוס) במצרים העליונה.

בכל תולדות מצרים נהגו ליחס למלך את כל ארועי תקופתו, בין אם ביצע אותם בעצמו או ע"י נציגיו. רק בימיו של דז'וסר התהפך הגלגל והוא זכור בזכות יועצו אימחותפ.

אימחותפ (IMHOTEP) 2686 עד 2613.

ראש השרים ואדריכל. שימש תחילה ככהן ראשי במקדש אל השמש רע בהליופוליס. לא ידוע באם מינויו כראש השרים נבע ממעמדו ככהן או להפך, כפי שיוסבר בהמשך, מעמדו בחצר המלך הוא אשר הביא לקידום הפולחן. מכל מקום, ההערצה אליו היתה כה גדולה עד שלימים ראו בו את מיסד הרפואה והחכמה המצרית, מבסס שלטון הממלכה הקדומה, נר התבונה לרגלי כל הפרעונים בעתיד, שנערץ עוד בחייו ונחשב כאל בטרם עברו מאה שנה למותו.

לימים, בתקופת הכיבוש הפרסי (525-) הוענק לו מעמד מיוחד בשלישיית האלים החשובים של ממפיס ביחד עם הוריו המיתולוגיים - האל פתח (PTAH) יוצר העולם והאלה סקחמט (SKHMET), אשר על המלחמות והמגפות. על אף שאין כל מידע על פועלו בתחום הרפואה, נחשב אצל המצרים ואצל היוונים כאל הרפואה והיה ידוע ביוון בשם אסקפלוס (ASCLEPIUS).

מתקופת השלטון ההלניסטי (323- עד 31-) ועד קבלת הנצרות (313 לספירה) נבנו לכבודו מקדשי פולחן מיוחדים בממפיס ובאי פילאיי (PHILAE), היום מצפון לסכר אסואן. כאן היו מתקבצים מאות חולים שבאו להתפלל מתוך אמונה שאימחותפ יגלה להם בחלומם את התרופה הראויה למכאוביהם. אימחותפ נערץ גם ע"י האומנים - ציירים, הבנאים, הפסלים, "הסופרים" והציירים - שהאמינו שאמנם נולד לאשה בשר ודם אבל אביו היה האל פתח, אל המלאכות, בכבודו ובעצמו; אמונה זו הפכה לחלק חשוב מפולחן מקדש פתח בממפיס.

מעמדו של אימחותפ אמנם יוצא דופן, אבל עם זאת ראוי לציין שאמני מצרים לא היו אלמונים וידועים שמותיהם של עוד כמה עשרות, שזכו לתהילה רבה עוד בימיהם. קיימות כמה עדויות על מעורבתו בתחום הבניה וכזוה היה זכור עוד בימיו של מאנתו (300-), המציין את שמו (IMUTUES) כמי שהמציא את הבניה באבן במצרים. כמו כן מופיע שמו חקוק על בסיס פסל פרעה דזיסור, תופעה שהיא לכשעצמה נדירה ביותר.

משערים שעבודתו הראשונה קשורה לבנית מקדש ב-אדפו (EDFU) במצרים העליונה, 40 ק"מ דרומה מ-תבי - אתר העתידי להפוך לאחד המרכזים החשובים של מצרים. אבל עיקר פרסומו בזכות בנית הפרמידה הראשונה: "פרמידת המדרגות".

הפרמידה הראשונה - "פרמידת המדרגות": מפעל זה וכל הקשור אליו מציין את אימחותפ כראשון האדריכלים בהסטוריה. את המניעים לבניתה של הפרמידה באזור הקרוי היום סאקארה (על שם כפר מצרי סמוך) אפשר רק לנחש, אולם אין ספק שעצם הקמתה מהווה הוכחה לעוצמת יכולתו הארגונית של המימשל, דהיינו פרעה, המסוגל להפעיל ציבור גדול של אנשים למבצע משותף אדיר.

לפרמידה, גם אם לא חשבו על כך מלכתחילה - היה אופי מלכד - שיקול חשוב בארץ שנשארה ללא אויבים ממשים מבחוץ; אם כי אפשר שכבר אז החלו לבצבץ סימנים של פירוד מבפנים, כפי שניתן לפרש את מחלוקת האלים סת-הורוס.

משלבי הבניה, כפי שיוסברו בהמשך, אפשר לראות תהליך רצוף של חיפוש אחרי סמל מוחשי לישותו האלוהית של פרעה: כשם שהאלים מתמוזגים באל רע, המתגלם עלי אדמות בדמותו של המלך, כך העם מתמוזג במלך. מכאן, אולי, ההחלטה לקדם את פולחן האל רע הנובעת גם ממעמדו של אימחותפ ככהן גדול של הפולחן. אבל מאידך, יתכן שתחילתו של התהליך בגורמים שלא היתה עליהם שליטה, כגון נטייתם הטבעית של המלך והמעמדות השולטים.

על הקשר האפשרי בין בנין הפרמידה ופולחן האל רע מעידים ביטויים מצריים כגון "נשמתו עפה כבו מערבה אל

השמש השוקעת ומתאחדת אתו". אלא עם זאת, אפשר שסברה זו מקדימה את המאוחר, כמו גם הסברה, שכבר בימיו של אמנ-חותפ ה-4 הקרוי אחנ-אטון (1379-) עד (1362-) ניכרים ניצני המהפך לפיו נקבע אל השמש כאל יחידני מכל מקום, גם אם היו חידושים פולחניים רבים בתקופה זו, אין לכך הוכחות של ממש ואילו הידוע נובע ממבנה הפרמידה והמיתחם שמסביבה, אלא שגם כאן רב הנעלם מהגלוי.

* השאלה הראשונה היא מדוע נבנו הפרמידה ושאר הבנינים סביבה מאבן, בעוד שחומרי הבניה המקובלים במצרים, כולל ארמונות השליטים, היו עשויים מלבני טיט, מחצלות קני סוף וגזעי דקלים. אמנם האבן שהשתמשו בה רכה ומצויה באתר עצמו וגם חתכו אותה בגודל לבנה (אולי במטרה להקל על העובדים), אבל במקביל הביאו מספר גושי שחם גדולים מאזור אסואן, המצוי בדרום, במרחק 800 ק"מ. זאת ועוד - כל העבודה הייתה חייבת להעשות בידיים ובסיוע כלי אבן וברונזה, ומספר קטן של שוורים וחמורים, שהרי בשלב זה, כידוע, טרם החל השימוש בעגלות משא, המנוף אפילו לא הומצא, ואילו הגמל והסוס וכלי הברזל יופיעו בעוד כאלף שנה.

כאן המקום לציין שלימים ימשיכו המצרים להשתמש רק בכלי ברונזה לסיתות אבני המקדשים, גם לאחר התפתחות כלי הברזל - נוהג אותו אימצו בני ישראל, כאשר נבנה בית המקדש, בימי שלמה.

* לא ידוע מדוע נבנו, במיתחם הפרמידה, מחסנים אדירים, שיש בהם משום סטיה מובהקת מהמסורת לגבי כמות החפצים והציוד האמורים ללוות את המלך במסעו בעולם המתים. לפי השרידים היה שטחם של המחסנים כ-30,000 ממ"ר ולכן אפשר שהיתה לכך גם כוונה שימושית ולא רק פולחנית.

* לא ידוע למה דווקא כאן ובתקופה זו התחילה המסורת של חריטת סימנים כנגד עין הרע, כמו גם טשטוש מכוון של דמויות "רעות" העשויות כאילו להזיק למת, כגון נחשים ועקרבים.

* לא ידוע למה שימשו רבים מהבנינים הסמוכים לפרמידה, ואין הסבר לשאלה החשובה מכל: מדוע בכלל נבנו בנינים כאלה באתר קבורה, כולל בניתה של מאסטאבת "הקבר הריק" בתוך אותו מיתחם ולא בדרום, מעשה המנוגד לחלוטין לגישתם השמרנית של המצרים. לרבים מהמרכיבים הבודדים נמצא תקדים כלשהו. כך למשל, נבנתה פרמידת מדרגות קטנה עוד בימי השושלות הראשונות, ואילו במאסטאבה של פרעה דן (DEN) דופן חדר הקבורה בשחם. החידוש, אם כן, הוא שילובם של אלה במכלול אחד אדיר. ברוח זו מנסים להסביר, שצורת הפרמידה מקורה באבן עתיקה וקדושה - כנראה מטאור- שהיתה מצויה במקדש בהליופוליס; סברה זו מסופקת, מאחר והפרמידה של דזיסור נראית כשש מאסטאבות, שנבנו זו על גבי זו בעוד שצורת הפרמידה "האמיתית" היא פרי התפתחות מאוחרת יותר, כפי שיוסבר בהמשך.

לכאורה מתבקש שהמיתחם ישמש לא רק כאחוזת קבר, אלא גם למטרה מעשית יותר. אך יש לדחות רעיון זה, היות וחלק גדול מהמבנים אינם אלא חזיתות מדומות, שמאחוריהן מילוי עפר ואבנים שהצטברו בעת ישור

שהיו מקובלות בתקופה זו. כך למשל נמצאו שרידים של דלתות פתוחות למחצה כולל בריחים וצירים.

אם אכן הכל חיקוי, הרי שהעמודים המקוריים היו עשויים מקני גומא, פאפירוס, סוף, לוטוס או עצי דקל, והקירות והתקרות ממחצלות (לאחת התקרות ראוי לציין צורת קמרון). אבל אין לדעת באם סיתות סימני המחצלות בקירות האבן מעיד על החומר ממנו היו עשויים הקירות והתקרות המקוריים, או ששימשו כציפוי לקיר העשוי מחומר אחר כגון לבנים, טיט וכיו"ב.

שאלה זו עולה גם לגבי העמודים ובמיוחד זה המעוצב בסגנון הידוע בשם "פרוטו דוריי" (בגין הדמיון בינו ובין העמוד היווני הקלאסי). הדרך ההגיונית להוצאותה של צורה זו הוא ע"י מילוי תבנית קני גומא בטיט, כדרך שיוצקים בימינו עמוד בטון.

לעובדה שבמיתחם לא נמצאו עמודים חופשיים אפשר לתת שני פרושים: האחד, שעדיין לא נבנו כאלה במצרים והשני, שהבנאים חששו, מחוסר נסיון, לבנות עמוד חופשי מאבן. הפרמידה שמידותיה 109/125 מטר וגובהה 60 מטר עשויה בצורת 6 מדרגות עם רום משופע. מכאן שצורתה כ-6 מאסטאבות שנערמו זו על גבי זו. אבל בניגוד למראה העיניים נבנתה הפרמידה בדרך שונה לחלוטין:

1. המאסטאבה הבסיסית היתה ריבוע שצלעותיו 63 מטר.
2. ריבוע הבסיס הורחב בסמוך לאחר מכן ב-4.3 מטר לכל כיוון.
3. תוספת שניה של עוד 8.5 מטר בכיוון מזרח.
4. תוספת שלוש במוט על הבסיס.
5. הגדלה שלישית של הבסיס והפרמידה עד 83x75 מטר.
6. הגדלה רביעית של הבסיס והפרמידה עד למידה הסופית 125x109 מטר.
7. תוספת שתי מדרגות עליונות לפרמידה המרכזית. שה"כ 6 מדרגות, בגובה כללי של 60 מטר.

אין יודעים את הסיבות לשלבים אלה. מכל מקום, כל הפרמידות והפסלים המונומנטאליים בעתיד יבנו לפי אותה מתכונת שמקורה ב"ספר אימחותפ", שלרוע המזל אבד גם הוא. סברה אחת אומרת שהשלבים הם תולדה של בניה בשיטת המגדל הלוליני (ספירלה), כאשר כל שיכבה חיצונית מהווה מעין גרם עליה (רמפה) נוסף. אלא שהסבר זה אינו עונה על שלבי הביניים:

בטרם הסתיימה הבמה הבסיסית של 63x63 מטר, נחפרו לידה 11 בורות ריבועיים בעומק 32 מטר, עם מנהרה אנכית בקצותיהם, לקבורת בני משפחת המלך ומקורביו. בנוסף נחפרה מנהרה משופעת שהגיעה לבור מרכזי גדול, 5x7.5 מטר בעומק 8.5 מטר, שנועד לקבורת המלך. מתחתית הבור נחצבו מנהרות המתפתלות לארבע צלעות הפרמידה.

בהמשך הועמק בור הקבורה של המלך עד שתחתיתו הגיעה לעומק של 28 מטר.

כתוצאה מהגדלת בסיס הפרמידה, נסתמו 11 בורות הקבורה המשפחתיים. כמו כן נאלצו להאריך את המנהרה המשופעת.

אין ספק שהכל היו מודעים להעזתו של אימחותפ, כפי שמוכיחים השינויים הרבים, שנדרשו על מנת להגיע

השטח, למעט המקדשים, שבודאי נערכו בהם טקסים כל שהם. באשר לחצרות, יתכן שנועדו להעמדת סוכות במועדים מסוימים, זאת בהתחשב בגודל השטחים הפנויים המתאימים לכך.

היות ועדיין לא היתה קיימת בעולם בניה מונומנטאלית באבן, כל שכן "סגנון", אולי צמח הרעיון להעתיק ולהנציח באבן - פשוטו כמשמעו - את בניי הארמון והמקדשים המקוריים, שהוקמו קרוב לודאי, בממפיס, מחומרים כגון גומא, סוף, גזעי דקלים וכו' ;

יתכן שכאן מקורו של רעיון זה, שהתפשט במשך השנים לכל ארצות המזרח הקרוב, עד שהגיע בסופו של דבר ליוון. חיזוק מסוים להערכת חומרים מתבלים לאבן אפשר למצוא בנוהג המצרי לעצב באבן חיקויים זעירים של כדים קרמיים וסלסלות גומא; חיקויים שהיו חביבים במיוחד על בני תקופת דז'וסר, כפי שיתברר מהמימצאים שנתגלו במקום, כפי שיפורט בהמשך.

מיתחם פרמידת המדרגות של דז'וסר: מידות המיתחם - העשוי כולו אבן - 547 מטר מדרום לצפון ו-278 מטר ממזרח למערב = 152,066 מ"מ². כל השטח היה מוקף חומת אומנות ושננים עם 14 מגדלים, מהם שני מגדלי שערים מדומים ממזרח. הכניסה האמיתית נקבעה בשער מיוחד ממזרח, סמוך לפינה הדרומית. מהכניסה ירדה דרך מלכותית, מרוצפת אבן, שהגיעה עד לנילוס. כאן עמד כנראה ביתן כניסה, ששקע לימים לתוך הנהר.

מעבר לכניסה פנימה מוקם מסדרון צר וארוך עם 20 עמודי "דמה" מחוברים לקירות ניצבים, שיצרו גומחות - כנראה לפסלים. רוב הבנינים - מקדשים, ארמונות וכו' - היו למעשה רק קירות חיצונים, שסגרו על ערמות מילוי אבן ואדמה. הארמונות והמקדשים עמדו מצידו המזרחי של המיתחם, המחסנים - שהיו אמיתיים - ממערב ומצפון, מאסטאבת "הקבר הריק" מדרום והפרמידה במרכז.

בחצר הגדולה, בין הפרמידה והמאסטאבה, נתגלו שרידים של בסיסי פסלים וכנראה שכאן התקיימו העצרות לזכר המלך.

מצפון ובסמוך לפרמידה עמד בנין מקדש המת (מלבן 50x30 מטר) שכלל שתי חצרות פנימיות ומבוך קירות וגומחות. בתוכו הועמד פיסלו של המלך בחדר מיוחד הפונה לחצר עם שני חורי "הצצה", על מנת שעניי רוחו תראנה את חגיגות "יובל ה-30" לשלטונו, על אף שנפטר כבר בשנה ה-19. זה אולי מקורו של הנוהג להציג את פסל המלך כתחליף לנוכחותו, כשם שנהגו ביחס לצלמי האלים.

כל הבנינים והמקדשים פנו לחצרות קטנות "פרטיות" או לרחבות הגדולות התופסות את רוב שטח המיתחם, למרות שמאסטאבת "הקבר הריק" צרה וארוכה, וסגנונה בדרך כלל מסורתית - למעט מערכת מורכבת במיוחד של מנהרות פנימיות. חלק מחזיתות הארמונות והמקדשים היו עשויים בסגנון חומת האומנות והשננים החיצונית וחלקם כקירות שטוחים עם אומנות (עמודים צמודים). אין יודעים אם הקיר השטוח הוא חיקוי למחצלות מצופות טיין או חיקוי לקיר לבנים.

אין ספק גם לגבי חשיבותם של עיטורי הצמחיה ונחשי הקבורה, שנמצאו באתר. אלו מרמזים בודאי על סמליות כל שהיא, אלא שמשמעותה אבדה. היות וה"סגנון" האדריכלי הוא, כנראה, חיקוי של בנינים אמיתיים, יש בהם גם חשיבות מבחינת תיעוד הסטורי של שיטות הבניה,

לתוצאה הסופית - ואילו על מידת הצלחתו מעידה, כאמור, הערצתו ע"י הדורות הבאים, כמו גם חקיקת שמו על בסיס פסל המלך - מחווה נדירה בתולדותיה של מצרים. לא יפלא על כך, שהיה גם הראשון שסופר עליו שיעץ למלך כיצד לפתור בעיית שפל לא צפוי של הנילוס, שפירושו במצרים, בצורת, רעב, מגפות ומוות.

פיסול: מצרים. שושלות ראשונות -

אחרי שנבנתה הפירמידה והבניינים הסמוכים לה, צריך היה לפתח גם אמנות מתאימה. זו הביאה בעקבותיה שני חידושים: האחד, הפיסול בגודל טבעי של דמות המלך, אשתו והאלים והשני, הציור המונומנטאלי, המתאים למימדים החדשים. לרוע המזל, לא נותרו אלא רמזים קלושים של ציורים בנוסף לפסלים בודדים, ביניהם אחד המתאר את המלך יושב על כיסא. אבל, יש המיחסים למיתחם זה פסלים נוספים, המצויים כיום במוזיאונים שונים בעולם.

למעשה מדובר בשיטת חריטה. תחילה ציירו את הנושא בעזרת רשת קוים, לאחר מכן חרטו את קוי המתאר (קונטור), בהמשך עיבדו את האברים השונים, על מנת לשוות להם תלת מימדיות, ולבסוף סיתתו את הרקע כך שכל הדמות נשארה בולטת מפני שטח הקיר.

לימים כאשר אזלו האמצעים - ואולי מסיבות של אופנה וסיוגון - השאירו את הרקע כמות שהוא כמין שילוב של חריטה ותבליט.

טכניקת הפיסול המצרי: עד כה היו הפסלים קטנים יחסית ומלאכת התבליט טרם עברה את שלב החריטה. עתה נדרשו האמנים לטכניקה חדשה שתאפשר את עיבוד האבן הגדולה כמו גם את ביצוען של עבודות אדריכלות - בעיקר העיסור. לצורך זה פותחה שיטה חדשה, שדוגמא ממנה נמצאה על פאפירוס - אמנם מתקופה מאוחרת בהרבה - הממחישה את המעבר מתבליט לתלת מימד. תחילה סיתתו את האבן עד שהפכה לקובייה מלבנית. הדמות צוירה מארבעה צדדים - מלפנים, מימין, משמאל ומלמעלה - בסיוע רשת קוי אורך ורוחב, בשיטת ציור הקיר והתבליט. החזית האחורית הייתה כנראה עדיין זרה מדי לתפיסת העולם המצרית ולכן נהגו להציג, עוד שנים רבות, את הדמות, כשהיא נשענת על קיר, או מוסתרת ע"י גב המושב.

שלב הגמר חייב כמובן "תיקונים" ואכן נמצאו סימנים כאלה בגיר או בפחם על גבי אבנים שעובדם לא הושלם. אחת הבעיות, שהתעוררו כתוצאה מהתפתחות הפיסול הגדול, נבעה מכלי העבודה של אותם ימים - 1300 שנה לפני גילוי הברזל: הסיתות בכלי אבן וברונזה עשוי לגרום לזעזועים גם לאבן הקשה ביותר וכתוצאה מכך לגרום לסדקים ולשבירים. אי לכך פותחה טכניקה של הדבקת השברים ע"י יתדות אבן נחושת, כפי שניתן ללמוד מכמה מקרים בהם חזרו ונשברו הפסלים שנים רבות לאחר השלמתם.

האידיאליזציה המצרית: ראוי לציין שבאתרי הקבורה מוצגים לעיתים כמה פסלי דמותו של הנפטר, בגילים שונים מנערותו ועד להתבגרותו. אלא, שהשלב הבאים כגון גיל העמידה והזיקנה אינם מוצגים. תופעה זו, של אידיאליזציה קיצונית, הכוללת לא רק את האמנות החזותית אלא גם את הכתובות, היא הגורם העיקרי לכך

שתולדותיה של מצרים, מבחינה חברתית ומדינית, תשארה תומות עד להופעת תאורים אוביקטיביים, פחות או יותר, שחוברו ע"י זרים, כמו ההיסטוריון היווני הרדוטוס שביקר במצרים במאה ה-5 לפנה"ס. אפילו הכתובות המציינות ניצחון כנגד אויבים (לובים, נובים או כנענים) מאבדות את משמעותן, מאחר והניסוח חוזר על עצמו במתכונת קבועה, שמקורותיה עוד מימי נערמר. אי לכך יש להיחזו בפרטים הקטנים ביותר על מנת לנסות ולחדור מעבר לנוסחאות.

דוגמא לניסיון לפענח את ההיסטוריה מרמזים ניתן לקבל מפסלו של **פפי I** (שושלת 6) המוצג בצעירותו כשהוא כורע ובידיו כלי מנחה; תנוחה לא מקובלת בתיאור מלכים, האמורים לעמוד או לשבת זקופים כראוי להתגלמות הישות האלוהית העליונה. מכאן יש אולי להבין, שחל כירסום במעמד המלך, המוצג מי שכורע ברך בפני כוחות עליונים; אין ספק שנחשב עדיין לאל, אבל רק אחד מיני רבים, כמו בימים שלפני שושלת 4. מעמד חדש זה מרמז על אשר יהיה בהמשך.

מיכלים זעירים מאבן: במנהרות היוצאות מבור הקבורה המלכותי נמצא אחד האוספים המדהימים ביותר בתולדות מצרים: 40,000 מיכלי אבן, רובם זעירים, בנוסף לאלפי חפצים אחרים, שנהגו להשאיר עם גופת המת החנוט (המומיה). אמנם אין יודעים את משמעות האוסף, אבל יש סוברים, שמקורו בקברים שפוגו לצורך בניית המיתחם, או אולי נאספו מקברים שהתמוטטו או נשדדו.

מן הראוי לציין שיצורם של מיכלים אלה הווה גם את הבסיס לפיתוח טכניקות הפיסול באבן קשה ע"י שימוש במקדחות, איזמלים עדינים והליטוש בחול.

ציור ותחריט: מצרים. שושלות ראשונות.

האמנים במצרים הצטיינו בכל שלביהם במגוון נושאים, כולל ארועים מחיי היומיום, למעט תאור המלך ביחסו אל העם. הסיבה נעוצה אולי באמונה, שדמות המלך מגלמת את האל ולפיכך רשאים לעמוד במחיצתו רק הכהנים או מקורביו - פרט, כמובן, לתאורי הקרבות בהם נראים המצרים כשהם מביסים את אויביהם (בכל תולדות מצרים העתיקה אין זכר לתבוסה).

מצרים -

סחמתח (SEKHEMKHET) 2658 עד 2637. בנו או נכדו של דזיסור, החל בבנייתו של מיתחם קבורה בסמוך ל"פירמידת המדרגות" הראשונה. אלא שהבניה נפסקה בשלבים מוקדמים יחסית והאזור כוסה בחול עד שנתגלה בשנת 1951. על מיתחם זה לא ידוע דבר, למעט שנמצא בו חקוק שמו של אימחותפ.

חוני (HUNI) 2637 עד 2613. אחרון מלכי שושלת 3, בנה את פירמידת המדרגות השניה כ-45 ק"מ דרומית למיתחם דזיסור, באזור הקרוי היום מידום (MAIDUM), על שם ישוב סמוך). גם פירמידה זו עברה מספר שינויים: תחילה נבנתה פרמידה בעלת 7 מדרגות. לאחר מכן נוספה מדרגה שמינית ואחרונה. באותו מיתחם, מצפון, נבנתה גם מאסטאבת "הקבר הריק". בשלב כלשהו שוב חודשה הבניה בפירמידת חוני וצורתה שונתה לפירמידה

"אמיתית" (צלע בסיס 147 מ', גובה 93.5 מ'), אלא שלמים - בתאריך לא ידוע - החליקו וגלשו השכבות החיצוניות וכיום נותר רק "הלב" המקורי. המוזר הוא שה"לב" מצופה אבנים מלוטשות, כאילו התכוונו להשאירו במצב זה. אבל, אין יודעים אם השלב הסופי - הפיכתה לפרמידה "אמיתית" - נעשה ע"י חוני עצמו או ע"י המלך הבא סנפרו (SNEFERU), ראשון מלכי שושלת 4.

אמנות: מצרים -

סיכום שושלת 3: בדרך כלל מעריכים את משך שלטון שושלת 3 ב-73 שנים לערך. תקופה זו כוללת את 19 שנות מיסד השושלת ו-19 שנות שלטונו של דז'וסר. מכאן שלא נותרו אלא 35 שנים עד מותו של חוני - אחרון מלכי השושלת. מאחר ואין ידיעה ברורה ביחס לאורך חי אימחותפ, אפשר לשער שהשנים מקבילות, פחות או יותר, לכל תקופתה של השושלת - דהיינו 73 שנים מיסודה ועד סופה. חיזוק מסוים לאפשרות כזו אפשר למצוא בסברה, שהפרמידה של חוני הושלמה ע"י סנפרו, ראשון מלכי שושלת 4.

המושג "השלים" הוא המפתח; השלים, אולי, מכיוון שאימחותפ עצמו היה זקן מכדי לסיים את המלאכה. בעת בנין פרמידת חוני עשוי היה אימחותפ (לפי הערכות שהובאו קודם לכן) להיות בן לא פחות מחמישים וחמש, אבל, לא יותר משישים וחמש. מכאן נבע הצורך לסיים כל שלב כאילו היה סופי. כך גם בנייתה של פרמידה "קטנה" מדרום, מעין דגם שיעמוד מול עיני תלמידיו, העשויים להשלים את המלאכה לאחר מותו - כפי שיתכן וקרה. לפי תאוריה זו הייתה התפתחות הפרמידה - משלב המדרגות ועד לשלב "האמיתית" הסופי - פרי יוזמתו של אימחותפ; כמו גם הסבר לשלבי הבניה, שהם עדות לחיפושי הדרך של אדם אחד.

2613- מצרים - הממלכה הקדומה, שושלת 4. עד 2494- = 119 שנים.

אדריכלות: מצרים. שושלת 4 -

בני הפרמידות הגדולות ומקדשי האבן:

סנפרו (SNOFRU/SNEFERU). ראשון מלכי שושלת 4, 2613 עד 2589. זכור היום כמי שבנה שתי פרמידות מדרום למיתחם דז'וסר, באיזור הקרוי היום דאחשור - (על שם הכפר הסמוך). השאלה באם סיים גם את פרמידת חוני מהשושלת הקודמת - כפי שצויין קודם לכן - היתה ותשאר כנראה ללא מענה.

מכל מקום, כאשר החלו לבנות את הפרמידה הראשונה של סנפרו התכוונו, כנראה, לפרמידה אמיתית, שמידותיה עלו בהרבה על אלו של קודמיו (**צלע בסיס=183.5 מטר, גובה=128 מטר**). אלא שבמחצית מהלך העבודה קרסה או נסדקה פרמידת קודמו ולכן הוחלט לשנות כיוון, משמע: שינוי זווית החצי העליון. כתוצאה מכך נתקבלה פרמידה קטומה או שבורה שגובהה על כן "רק" 105 מטר.

יחודה השני של הפרמידה "הקטומה", שבנוסף לכניסה האופיינית מצפון (כוכב הצפון נחשב מקום משכן נשמות המלכים) יש כאן גם כניסה ממערב.

יתכן שהמלך התאכזב מהצורה הקטומה ועל כן הוחלט לבנות פרמידה שניה מצפון לה. הפעם, בחרו בזווית תלולה

פחות, בדומה לחלק העליון של הראשונה. זווית זו תאפיין את כל הפרמידות לעתיד לבוא. מידותיה של הפרמידה השנייה: (**צלע בסיס =220 מטר, גובה=104 מטר**). מכאן ואילך זוכות הפרמידות גם לשמות פיוטים, כמו "הפרמידה הזוהרת מדרום" (הקטומה) וה"פרמידה הזוהרת" (היום "האדומה" בגין צבע האבן).

חופו (KHUFU/CHEOPS). 2589 עד 2566. יורשו

של סנפרו, בנה את הפרמידה הגדולה בגיזה, כ-15 קמ' דרומית למיתחם דז'וסר: (**צלע בסיס=230 מטר, גובה=146 מטר**). בשעתו נקבע שמה "פרמידת מקדש השמש הזוהרת והשמש השוקעת". בסמוך לה, ממזרח, נבנו עוד שלוש פרמידות קטנות לנשות המלך. באתר נתגלו 5 בורות קבורה לספינות, ובאחד מהם נתגלו שרידי ספינת עץ. לאחר השיחזור התברר, שהיתה מסוגלת לשאת מטען של עד 40 טון. למרות שאין יודעים את יעוד הספינה, הסברה היא ששימשה להעברת גופת המלך ממקום החניטה, בטקס רב רושם שעשה דרכו לאורך הנילוס. ליד הפרמידה נבנה מקדש שהיה ממוקם, כנראה, בקצה הדרך המלכותית ממזרח, אלא שהיום האזור בנוי ואין סיכוי שיחפר בעתיד הנראה לעין.

החידוש היותר מרשים בפרמידת חופו הוא השימוש באבני ענק: החישוב מראה שהיא עשויה מ-2.3 מיליון אבנים במשקל של עד 2.5 טון. אין הסבר הגיוני לאבנים אלו, מאחר והפרמידה היתה ממילא מצופה באבן מלוטשת. לכן אפשר רק לנחש, שאולי קיוו ליתר יציבות, או שפותחה טכניקת בניה חדשה, שהביאה לחסכון בכח העבודה הנדרש לבנייתה. העברתם של כ-100,000 אבנים לשנה - בכל 23 שנות שלטונו של חופו - היה מבצע ארגוני וטכנולוגי מדהים, שבוצע, לפי מיטב ידיעותנו, ע"י 4000 איש בקבוצות של 18-20 כל אחת. זו אולי גם הסיבה לבחירת האתר בגיזה; אתר ששימש בו-זמנית גם כמחצבה.

רע דז'אופ (RA'DJEOF) 2566 עד 2522. בנו של

חופו בחר לעצמו אתר אחר מצפון לגיזה, אלא שהוא נפטר בשנה ה-8 לשלטונו ולכן נפסקה העבודה והאיזור כוסה עד מהרה בחול. בזכות "תקלה" זו ניתן היה ללמוד משהו על טכניקת הביסוס. השכבות התחתונות, במקרה זה, היו עשויות אבני שחם ענקיות, שהובאו בספינות מאזור אסואן.

חפרה/חפרן (KHAFRE/KHEFREN) 2558 עד

2522. בנו השני של חופו חזר לבנות בגיזה באבני ענק המונחות על שכבת אבני שחם. (היום הפירמידה המרכזית או 'השנייה'). מפרמידה זו שהיא קטנה במקצת מזו של אביו (**צלע בסיס=214 מטר, גובה=143.5 מטר**) נותר מעט מהציפוי בחלק העליון - אולי בזכות טכניקת בניה מיוחדת שהקשתה על סילוק האבנים (הפרמידות שימשו במשך תקופה מסוימת כמקור לאבני בניה והן משובצות היום בבניינים בקהיר ובסביבתה). גם כאן נסללה דרך המלך המסורתית היורדת מזרחה.

מצד אחד של דרך זו, בצמוד לפרמידה, עמד מקדש המת שאליו הביאו מנחות ובקצה המזרחי נמצא קבר המלכה וכן שני מקדשים - מהם אחד, לרגלי הספינקס הגדול. מדרום לפרמידת חפרן ניצבת פרמידה זעירה יחסית ששימשה כנראה כ"קבר-ריק" של המלך. מניחים שבתקופתו של חפרן נעשתה גם מרבית עבודת הפיתוח

מסביב לאיזור הפרמידות בגיזה, כולל המקדשים העשויים מאבני שחם עצומות, מהן במשקל 40 טון.

מנקאחור (MYKERINUS\MENKAURE) 2522 עד 2494. יורשו של חפרה בנה את הפרמידה הדרומית ("השלישית") והאחרונה במיתחם גיזה (**צלע בסיס=105 מטר**, **גובה=65.5 מטר**). גם כאן ממוקמת דרך המלך ממזרח בין שני מקדשים: האחד "מקדש המת" הצמוד לפרמידה והשני מקדש הכניסה ליד הנהר. מסיבה בלתי ידועה נעשה הגימור של פרמידה זו מלבנים. מדרום לה נבנו - בדומה לפרמידה הגדולה של חופו - 3 פרמידות זעירות לנשות המלך.

שפס-כאפ (SHEPSEKAF) 2504 עד 2494. אחד מאחרוני מלכי שושלת 4, חזר לבנות באיזור פרמידת דז'וסר. כאן הקים מאסטאבה גדולה בצורת ארון מתים (**בסיס 100x72 מטר**). למרות צורתה המלבנית קרא לה בשם "הפרמידה המטוהרת". אלא, שלא ידועה סיבת השם או העיצוב שהוא יחיד במינו, למעט קבר דומה שנבנה לימים בגיזה עבור אמו של אחד ממלכי השושלת ה-5.

ציור ופיסול: מצרים. שושלת 4 -

בשנים אלה זכו גם הפיסול וציורי הקיר להמשך פריחה, כפי שמעיד הספינקס הגדול ופסל מאבן צור, המתאר את המלך חפרן בתנוחת ישיבה "קלאסית" (גובה 168 סמ'). המוזיאון המצרי בקהיר).

בין היצירות היותר מפורסמות מהקברים האחרים של תקופה זו: ציורי קיר של ברווזים, תאורים של ציד בעלי חיים ועבודות שנמצאו במידון, במאסטאבה של הנסיך נפר-מאאת (NEFER-MAAT) בנו של המלך סנופרו. יש סוברים שהנסיך עצמו היה אחראי לפיתוח הטכניקה המיוחדת של ציורים אלו: הכנת תמונה בצורת שקע ומילוי במשחת צבע. הטכניקה לא האריכה ימים היות והמשחה מתיבשת ונוטה להינתק וליפול מהקיר (היום בקהיר).

לבן אחר של סנופרו מיחסים שני פסלים - בעל ואשתו - שנמצאו אף הם במאסטאבה במידון (היום בקהיר). אבל יש הטוענים שזמנם של אלו מוקדם יותר ויש ליחס אותם לתקופתו של אימחותפ.

הספינקס הגדול 2522. אורכו 70 מטר, גובהו 20 מטר ורוחב פניו 4 מטר. אין יודעים לא את משמעותו ולא את מקור שמו, אבל נראה שנחצב מסלע טבעי, שהיה אולי מקודש. מכאן שמלכתחילה היתה הכוונה ליצור אנדרטה. על חשיבותו בעיני המצרים בימי קדם תעיד גם העובדה ששופץ ע"י אחד הפרעונים כ-1000 שנה לאחר הקמתו (אפו של הספינקס נפגע מפגז תותח שנורה ע"י הצבא הצרפתי בעת מסע נפוליון למצרים).

אמנות: מצרים -

סיכום שושלת 4: מכלול גיזה, על שלוש הפרמידות והספינקס הגדול, נחשב בימי קדם לאחד מפלאי העולם ועד היום מזוהה מצרים העתיקה בראש ובראשונה עם מיתחם זה.

כל אשר נותר היום בשטח מתקופת הממלכה הקדומה הם בעיקר שרידיו של הספינקס ועוד כ-20 פרמידות - רובן במצבי הרס מתקדמים. כל היתר נשדד או פורק וחלקו מצוי היום במוזיאונים שונים בעולם. תקופת שושלת 4 מתבטאת לא רק בבניית פרמידות הענק, אלא גם במעבר מחזיתות של מקדשי "דמה" - חיקוי לסוכות - לבנייתם של מקדשי אבן של ממש.

2530- נהריים תחתית - תחת שלטון שבטי עילם (היום פרס) - עד 2450.

2494- מצרים - הממלכה הקדומה, שושלת 5 עד 2345 = 149 שנים.

על המעבר משושלת 4 לשושלת 5 כמו גם על הארועים המדיניים והחברתיים לא ידוע אלא מעט מאד. מניחים ששושלת 4 הסתיימה ללא יורשים זכרים ולכן הוכתר בנה של אחת מנשות שושלת 4. סברה זו מתבססת על ארועים דומים (בעתיד) והשינוי שחל בתחום הדת: מעתה יחשב פרעה כמי שנוולד לאשת המלך אבל אביו האמיתי הוא אל השמש רע. במקביל - כתוצאה מהתחזקות פולחן האל אוסיריס כמושל העולם התחתון - נקבע שעם מותו של המלך מתאחדת נשמתו עם אוסיריס ואילו בנו - או ליתר דיוק בן אשתו - מושל על פני האדמה בהתגלמותו כאל השמש רע. בדרך זו אוחדו פולחן האל רע והאל אוסיריס. מעתה ישלטו האב והבן, בו זמנית, בשני העולמות.

שינוי זה, שהעלה את חשיבות מעמד הכהנים, חייב גם ביטוי מוחשי. אי לכך נוסף בסמוך לפרמידה - המזוהה עם אוסיריס ועולם המוות - מיתחם מיוחד ששימש כמקדש לאל רע: אל השמש, היום והחיים.

אדריכלות: מצרים. שושלת 5 -

המלך הראשון בשושלת בנה את הפרמידה (צלע בסיס 73.5, גובה 49 מטר) והמקדש לאל השמש מדרום למיתחם דז'וסר בסאקארה, אבל ארבעה המלכים הבאים בחרו לבנות את המיתחם הכפול באתר חדש מצפון, במחצית הדרך לגיזה. לרוע המזל הוזנחו ונהרסו המקדשים כמעט לחלוטין, אולם משרידיהם נעשה ניסיון לשיחזור תאורטי: מקדש הכניסה מוקם, כרגיל, בסמוך לנילוס, או ליד אחת מתעלותיו, על מנת לאפשר גישה טקסית בספינות - סמל לספינתו של האל השטה בשמים. מכאן עלתה הדרך אל במה עליונה, עם מקדש כניסה שני, בסמוך למיתחם מוגן בחומה (100x76 מטר).

מבפנים היתה חצר מוקפת מחסנים ובמרכז פרמידה בת שתי מדרגות: האחת, בצורת במה גבוהה ואילו השנייה, מעליה, דמתה לאובליסק עבה (אין יודעים את גובהו) כפי שנראית היום פרמידת חוני, לאחר שקרסו המעטפות החיצוניות. ממזרח ניצב המזבח ומדרום חדר עונות השנה. חדר זה נשתמר וכולל תאורים נפלאים של בעלי חיים ועונות השנה, כגון הגאות והקציר.

לאחר בנייתן של ארבע הפרמידות נעזב האתר מסיבה בלתי ידועה ושתי הפרמידות הבאות מוקמו שוב בסמוך

לסאקארה. המעבר בחזרה לסאקארה קשור, אולי, לתחילתו של שינוי נוסף בפולחן הדתי. מסקנה זו נובעת מן העובדה שמלכי השושלת הבאה כבר לא בנו מקדשים לאל השמש.

אחד המאפיינים של פרמידות שושלת 5 הן מידותיהן הקטנות יחסית, למעט אחת שמידותיה (צלע בסיס 105, גובה 70 מטר) מתקרבות לפרמידה "השלישית" של גיזה. כל היתר, כאמור, קטנות ממנה בהרבה (צלע בסיס 73-81, גובה 45-52 מטר). יתכן שהתופעה קשורה לבניה בו זמנית של מיתחם כפול או לבניתן של מאסטאבות אבן רבות עבור אנשי המימשל, ע"י צוות חצר המלך (קרוב לודאי כתמורה לשרות של האצילים, הפקידים והכהנים). ממאסטאבות אלו ניתן גם ללמוד על התפתחויות רבות בתחומים שונים. ראשית, מאז ימי חופו, ניכר שינוי בסגנון בנייתן של המאסטאבות: רובן עשויות אבן: כמו כן נוספו שתי דלתות מדומות בחזית המזרחית, דרכן יכלה נשמתו של הנפטר להכנס ולצאת ללא מעצור; "הדלת" הדרומית יותר, בין השתים, עוצבה בצורת שער עם תבליטים המציינים את מעשיו של הנפטר. דלת זו שימשה גם כגומחה למזבח ומנחות, שהובאו ע"י המשפחה. מבחינה זו יש לראותן כתחליף למצבות האבן והמזבח שהיו קבועים במאסטאבות הקדומות. בהמשך חל שינוי נוסף ובמקום הדלת נבנה מקדש קטן. מקדש זה הלך וגדל עם חלוף השנים, הן כלפי חוץ והן כלפי פנים, עד שתפס את רוב נפחה של המאסטאבה.

על התחזקותן היחסית של הפקידות והאצולה ניתן ללמוד גם מתהליך הפיכת ה"דלתות" למקדשים וגם מתאורי חיי הבית, החווה המשפחתית החגיגית, ארועי ספורט וכו', שנמצאו חקוקים ומצוירים במאסטאבות.

מבצר בוהן (BUHEN): כ-350 ק"מ במעלה הנילוס בין אסואן והמיצר השני. השרידים נתגלו בעת החפירות שנערכו באזור לפני עליית פני המים, לאחר הקמת סכר אסואן ב-1964. למעשה מדובר בקבוצת מבצרים על גדות הנהר והאיים הסמוכים, אם כי לא ברור כיצד התקיים הקשר ביניהם. המבצר היותר גדול (150X150 מ') על הגדה המערבית היה מוקף שלוש שורות ביצורים: חומה עיקרית (עובי 4 מ', גובה 11 מ'), עם ארבעה מגדלים פינתיים מעוגלים וביניהם מגדלים מלבניים. מתחתה חומה משנית, נמוכה יותר, עם מגדלים מעוגלים, ולבסוף חלקלקה שירדה לתוך חפיר. השער הראשי מוקם בין שני מגדלים מלבניים שחצו את שלוש שורות הביצורים (החומה הגבוהה, הנמוכה והתפיר).

החוקרים מתקשים להסביר את המימדים והתייחסות של מערכת הביצורים לאור העובדה שנבנו כמה מאות שנים לפני הופעת מרכבות הסוסים כאמצעי לחימה. עם זאת, אין ספק כי הביצורים היו יעילים גם בפני התקפה המונית פתאומית; כמו כן אפשר ללמוד מביצורים אלו על מימדיהם האמיתיים של שרידי המאחזים המצריים, שנתגלו באזורי הספר האחרים, כגון לוב, סיני, ארץ ישראל וסוריה.

ציור: מצרים. שושלת 5 -

נראה שהתבססות מעמד ביניים - בין המלך והעם - יצר צורך בביטוי נאמן יותר של דימויים מחיי היומיום ומכאן גם יתר גמישות וגיוון בדפוסי האמנות. כך לדוגמה, מספר

פסלונים ששרדו מתקופה זו, כגון פסל עץ הקרוי "ראש הכפר", פסלון של אישה המכילה בירה ופסלון של קדר, כמו גם ציור קיר מפורסם המתאר תחרות צעירים העומדים בסירות ומנסים להפיל זה את זה למים.

2345- מצרים - הממלכה הקדומה, שושלת 6, עד 2181 - = 164 שנים.

פני II, אחרון מלכי שושלת 6. 2275 עד 2181 - זכור בעיקר כמי ששלט מגיל 6 ועד מותו בגיל 94. בשנים האחרונות לחייו הלך וגבר כוחם של שליטי הנפות - תפקיד שעבר מעתה בירושה - ולאחר מותו תמוימה של הממלכה הקדומה שהתקיימה 500 שנה. השלטון המרכזי בעמק הנילוס התפורר, וסמכויותיו עברו לידי נסיכים מקומיים בצפון, במרכז ובדרום.

אדריכלות: מצרים. שושלת 6 -

התקופה מתאפיינת בבניית פרמידות קטנות יחסית (סה"כ ידוע על 4), כולן בסאקארה ולכולן מידות זהות לחלוטין (בסיס 78.5, גובה 52 מטר); מעין פרמידה סטנדרטית ללא מקדשים לאל השמש, כנראה עקב תפנית דתית שמנעה את בנייתם.

פיסול: מצרים. שושלת 6 -

בתקופה זאת ניכר עידון רב במלאכת הפיסול והמתכת, כמו הדוגמא הראשונה של פסל ברונזה בגודל טבעי (170 סמ') בדמות המלך פפי I (PHIOPS/PEPY), וכן מספר פסלי עץ ביניהם דמות גבר צעיר בעירום.

2340- נהריים - **סארגון I**, עד 2185 - מלך אכד מיסד אימפריה שמית. מרכז הממלכה, אכד, היה באזור הסמוך לבגדד, אבל העיר עצמה לא נתגלתה. סארגון על פי המיתוס, היה בנה של כהנת. לא ידוע מי היה אביו. מאחר ואמו לא יכלה לגדל אותו הניחה אותו בתיבת גומא ושלחה אותו במורד הנהר. מכאן נמשה ע"י גנן שאימץ אותו כבן. בזכות כשרונו הגיע, בכוחות עצמו, למעמד שר אצל מלך העיר קיש. במסגרת זו זכה לנצחון צבאי חשוב כאשר הכניע את מלך העיר אורוך (ארך) שליט נהרים תחתית. נצחון זה הגדיל את יוקרתו והשפעתו אצל השבטים השמיים, שמרכזם באכד, עד שבסופו של דבר הגיע למעמד של "מלך אמיתי" = סרו כן (מכאן השם התנכ"י סרגון).

לאחר סדרת מלחמות הצליח סארגון להרחיב את תחום השפעתה של אכד גם על שבטי עילם (פרס) ושנער (צפון סוריה). כתוצאה מכך שלט גם על דרכי המסחר היבשתי באבני חן (מאפגניסטן), כסף (ממזרח טורקיה) וארזים (מלבנון), בנוסף לסחר הימי עם הודו (דרך המפרץ הפרסי) והים האיגאי (דרך ערי הנמל בסוריה).

פועלו של סארגון וממלכתו שנפרשה לאורך 1,000 ק"מ הותירו רושם אדיר על האזור כולו. לא יפלא על כן ששלושה מלכים עתידיים לקראו עצמם באותו שם.

ממלכת אכד של סארגון ויורשיו, התקימה 142 שנה, מהן 55 שנה תחת שלטונו של סארגון עצמו ועוד 87 שנים תחת שלטון חמשת יורשיו, ביניהם נאראם סין הזכור בזכות אסטלת הנצחון שהותיר אחריו.

אמנות: נהריים -

מפנה חד עם איחוד האיזור תחת שלטונו של סארגון. הסיבה לכך היתה, ככל הנראה, העליה במעמד העמים השמיים, בעיקר בני עירו אכד, שעשוי היה לגרום לשינוי דמויים מסורתיים, כמו גם הצורך 'התעמולתי' להדגשת דמות המלך כח המאחד את ערי הלאומים השונים.

פיסול, תבליט וחומת: נהריים -

בתקופת סארגון נוצר סגנון חדש, בעיקר בתחום הפיסול, כתוצאה מחשיפה מקרית של שני פסלי ראש של מלך, שאפשר שהם סארגון עצמו: האחד מאבן והשני מברונזה. גם בתחום התבליט חל שינוי ניכר, כפי שמעידה מצבת נכדו של סארגון, המלך נאראם סין (2255 עד 2218). המצבה, שגובהה 1.98 מטר, מתארת את נצחון המלך על אויבו ומצטיינת בקומפוזיציה חסכונית: המלך ונושאי החנית, הצבא המנוצח, ההר, העץ ומעל לכל סמלי אלי המאורות: שמש ואשתורת/סין (ירח). בתחום עיצוב חותמות הגליל כמו בתחומי הפיסול והתבליט, חלה בתקופה זו התקדמות גדולה שלא הושגה כמותה בעתיד.

אדריכלות: נהריים -

ידוע מהכתובים על מפעלים שונים שביצעו סארגון ויורשיו, בשנות שלטונם, אבל אלה לא ניתנים לזיהוי, למעט גילוי הארמון בתל אסמר שהיה כנראה בנין חילוני וכלל שתי חצרות ושלושה אגפים: (1) דירת בעל הבית עם חדר קבלה לאורחים. (2) אגף נשים. (3) אגף משרתים. בכל אחת מהיחידות היו חדרי רחצה, בתי שמוש ומערכת ביוב מפותחת למדי, שהובילה אל תעלה מכוסה, שעברה לאורך הבית.

תעלות המים ובעקבות זאת הצטמצם עוד יותר השטח המעובד. המצב הביא לתחושה של אובדן דרך, הניכרת בכתובים, בניגוד לשמחת החיים של הדורות הקודמים.

רשימת המלכים בתקופה זו היא כה גדולה, עד שנדמה שהתחלפו בזה אחר זה כל שנה בכל המחוזות גם יחד. אפשר שכל נסיך, שהבטיח להביא ישועה, זכה בכתר המלוכה, אבל איבד אותו ואולי גם את חייו בעונת הגאות המיוחלת - שבוששה לבוא.

עם זאת, יתכן שנמשכה פעילות סדנאות האומנים בממפיס. אבל מאחר וכל מלך המושל על חבל ארץ קטנה נזדקק גם הוא לאומנים משלו, החלו להתפתח מספר אסכולות מקבילות לממפיס, בצפון ובדרום; אסכולות אלה נשענו במידה רבה על כשרונם של בעלי מלאכה, שפעלו בסמוך למקדשים מקומיים.

העדר הסמכות הסגנונית המרכזית של חצר המלך, בשילוב עם טעמים של שליטי המחוזות, שנטו בחלקם לביטויי אמנות עממית, הטביע את חותמו על התרבות המצרית, לפחות מבחינת גיוון הנושאים המתוארים - אם כי גיוון זה עתיד להצטמצם שוב עם החזרה לשלטון מרכזי.

את 290 שנות תקופת הביניים ניתן לחלק לשלושה שלבים: האחד, תחילה המשבר הגדול, שהוא אולי מנהלי בלבד, כפי שסוברים חלק מהחוקרים, או תוצאת לוואי של יובש, כפי שסוברים האחרים.

השני, התגבשות מספר מדינות מחוז עם מושלים, שכנראה הסתייעו בחיילים שכירים: מצרים, נובים ואחרים.

השלישי, מלחמות כיבוש וביזה בין מושלי מחוזות שבסופם התבלטה שושלת 11, שמוצאה מתבי (נוא אמון המקראית) במצרים העליונה, כ-600 ק"מ דרומה מממפיס.

נהריים - שלטון הגותים, עד 2133. בדרך כלל מקובל ליחס את נפילת ממלכת אכד לפלישתם של שבטים גוטיים (GUTI), ששכנו מצפון מזרח. על הגותים עצמם לא ידוע, מאחר ולא הותירו שרידי תרבות חומרית, הגם ששלטונם נמשך כ-100 שנים (עד 2130).

יש הסוברים שקריסתה של ממלכת אכד ושלטונם של הגותים חופף תקופת בצורת ויובש ארוכה, שפקדה את צפון נהרים, כפי שניתן ללמוד משכבות הקרקע המדברית שכיסו את הערים החרבות. מכל מקום נראה ששליטתם של הגותים הייתה מוגבלת בעיקר לצפון נהרים ומרכזה (אכד) בעוד שבנהרים תחתית הצליחו הערים לשמור על עצמאותן. כך למשל אזור העיר לאגאש, השוכנת על הגבול הדרומי של אכד, שזכתה לעת זו לפריחה תרבותית (ראה להלן).

אמנות: נהריים בתקופת הגותים -

לאחר נפילתה של ממלכת אכד, נשמרה מסורת

2181- מצרים - תקופת ביניים ראשונה, שושלות 11,10,9,8,7, עד 1991- = 190 שנים. סוברים שתנאי האקלים, שנהיה יבש ומדברי יותר, הם הגורם העיקרי שהביא לסופה של הממלכה הקדומה. סימנים ראשונים לכך אפשר למצוא בתקופת שושלת 5, כאשר נעשה הנסיון לחזק ולגבש את השלטון סביב המלך. אלא שבמרוצת הזמן הלכה והדרדרה סמליותו כאל כל יכול, כתוצאה מירידת פני הנילוס ושנות הבצורת, שהלכו ותכפו או שהיו חמורות יותר. מחסני המלוכה הלכו והתרוקנו, עד שבסופו של דבר גברו הרעב והמגפות וכל מחוז ואזור התלכד סביב הנסיכים הקרובים אליו.

ידוע מהכתובים, שבמצרים פשטו חבורות של בוזזים רעבים ובנוסף - מאחר והיובש פגע גם באזורים הסמוכים למצרים - פלשו שבטים שונים ממזרח, מערב ודרום בתקופה למצוא מזון. התוצאה - החמרה במצב מעבר לפגעי הטבע עצמו. ככל הנראה נפסקו גם עבודות טיפוח

מיצירות האמנות שנמצאו בקברה של אשת המלך (ר' להלן).

אמנות: מצרים. שושלת 11 -

הסגנון הנאה של תבליטי קירות הקבר יש כמה מאפיינים חדשים: נראה, שבמקום לקבור את התכשיטים היקרים בחרו לצייר אותם. נמצא כאן תבליט המתאר את המלכה מתכננת ארוחה, בשעה שמשרת מגיש לה ספל חלב ואמתה מסרקה את הפאה שלראשה, כמו כן מתוארים משרתים הממלאים ממגורות, תחת עינם הפקוחה של משגיח ולבלר הרושם את השקים או הסלים הנכנסים. כל אלה תיאורים של חיי יומיום, שאין בהם מגיוני האלוהות שאפיינו את הממלכה הקדומה.

פיסול: מצרים. שושלת II -

מתקופה זו שרדו גם סדרות של פיסלונים עץ כמו: שתי יחידות צבאיות הכוללות 40 קשתים נובים ו-40 נושאי רומח ומגן מצריים; 25 פסלונים נשים נושאות סלי מנחות על ראשן; דייגים בנילוס ומאחוריהם שתי ספינות המלך ומקורביו; מחזה של ספירת ראשי בקר בחווה חקלאית וכן שני דגמים של סדנאות מלאכה: האחת, נגרים העוסקים בעיבוד עץ והשנייה, נשים אורגות בעבודתן. אין ספק לגבי חיוניות הפיסלונים, אבל כאן, כמו בתאור דמות אשת המלך, ברור שתקופת השפל הביאה לשינוי ערכים חברתיים.

מצרים - המעבר לשושלת 12. זמן קצר לאחר מותו של מנתו-חותפ ה-2, כנראה ללא יורש חוקי, עבר השלטון לראש השרים והצבא, שישד את שושלת 12. מעבר זה של השלטון נובע אולי מנאמנותו של הצבא למפקדו, במיוחד אם המדובר בצבא שכירים. יתכן גם שזו הופעתה הראשונה בהיסטוריה של שכירי חרב זרים - כנראה נובים. יצויין שהמדובר באותם הנובים שכנגדם יצאו המצרים למלחמות מאז תחילת השושלות הראשונות ועד לימיה האחרונים של מצרים העתיקה. עצם הופעתם של שכירי חרב זרים מהווה חידוש רב משמעות בחיי המלוכה המצרית: שכירים נזקקים לתעסוקה ולתשלום, ובניגוד לצבא מצרי, שכירים זרים הם גם גורם המפריד בין העם מחד ובית המלוכה וגדודיו הנאמנים, מאידך.

2130- נהריים - תבוסה סופית של הגותים וסילוקם ע"י אוט תגאל מלך אכד.

יסוד ממלכת אור III על ידי אור-נאמו (2130 עד 2095). תחיית התרבות השומרית בנהריים תחתית, עד 2000.

אדריכלות: נהריים בתקופת אור III -

הקמת הזיגוראט "האמיתי" הראשון בעיר אור (בסיס 62x46, גובה בסיס 15, גובה כללי משוער 21 מטר). זיגוראט - מעין פירמידת מדרגות. אין יודעים את הסיבה

אמנות בעיקר באיזור השומרים העתיקים של נהריים תחתית, שניצלו או התאוששו מהר יותר מהחורבן. דוגמא לכך הוא פסלו של גודאה (2144- עד 2124) - מלך לאגאש (העיר עמדה של גבולה הצפוני של נהריים תחתית). אבל הפריחה הגדולה החלה רק בתחילת המאה ה-18 - והגיעה לשיאה, כעבור 400 שנה, בימיו של חמורבי (1792- עד 1750).

2133-

מצרים - שושלת 11 עד 1991 = 142 שנים. יש הכוללים את כל מלכי שושלת 11 במסגרת תקופת הביניים ויש המפרידים בין המלכים הראשונים, שעדיין לחמו לאיחוד הממלכה (2133 עד 2040 = 93 שנה) ובין האחרונים, שכבר מלכו על ממלכה מאוחדת (2040 עד 1991 = 49 שנה). מכאן ש-142 שנות שלטונם מתחלקות ל-90 השנים הראשונות, שהן במסגרת תקופת הביניים, ואילו 50 השנים הבאות הן תחילתה של הממלכה התיכונה.

נמצאו כתובות המשוות את בני השושלת עם המלך מנס האגדי, מאחדה הקדום של מצרים; השוואה שהיא סימן ברור לאהדה הרבה, לה זכו מיסדי הממלכה התיכונה. אבל בפועל ניכרים הסימנים להתארגנות מדינית חדשה רק בימיו של מייסד שושלת 12.

אין יודעים ממה נבעה עדיפותם של מושלי מצרים העליונה. האזור אינו מצטיין בפוריותו, השטח החקלאי כאן צר ביותר וסמוך לנוביה - אזור השבטים הנודדים מדרום. אמנם יתכן, שדווקא שני מאפיינים אלה - מיעוט הקרקע ומסעות השוד והביזה לנוביה - הם שנתנו למלכי הדרום את הנסיון הקרבי והזהב הנובי, שאיפשר להם להצמיד צבא שכירים מיומן, על מנת לכבוש את הצפון, כמו בימי השושלות הראשונות, שגם בירתן הראשונה תיניס (THINIS), היתה מצויה, כזכור, במצרים העליונה.

מכל מקום, כ-35 שנה לאחר נפילת הממלכה הקדומה החל המסע לאיחוד מצרים מחדש, אלא שהמלאכה לא נעשתה בין יום. אדרבא, רוב החוקרים סוברים שהמלחמות בין המרכזים הגדולים נמשכו לסירוגין כ-100 שנה, עד לנצחונם של מושלי תבי משושלת 11.

מנתו-חותפ II (MENTUHOTEP). 1998 עד 1991 - המלך שמיחסים לו את סיום מלאכת איחודה מחדש של הממלכה. מעט על טעמו האמנותי של המושל החדש אפשר ללמוד מפסל דמות המלך המוצג בצורה מגושמת, כבעל עור כהה במיוחד. בנוסף לפועלו כמאחד מצרים ומיסד הממלכה התיכונה, זכור מנתו-חותפ II בזכות בנין מקדש "הקבר הריק", ממערב לנילוס מול תבי. לימים שמש בנין זה כמקור השראה למלכי הממלכה החדשה, כאשר יבנו כאן עשרות מקדשים ומערות קבורה. על מצבה הכלכלי של מצרים אפשר ללמוד

את השור האלוהי. ואכן כשהתעורר משנתו חלה ומת.

גילגמש המשיך בחיפושיו אחר חיי הנצח. לצורך זה פנה לאחד מאבות אבותיו, אותנאפישתיים: זקן מופלג, שבעת המבול הציל את חייו ואת בעלי החיים בזכות התיבה שבנה. בהמשך אף זכה לחיי נצח, ע"י אכילת פרי מיוחד המחדש את הנעורים. גם גילגמש מצא את פרי עץ החיים אבל זה נחטף ממנו ע"י הנחש ולבסוף נאלץ לחזור לעירו בידים ריקות.

נהריים - התקופה השמית-אמורית, עד 1728 - = 272 שנים.

לאחר חורבן העיר השומרית אור III נפתחה הדרך לפלישת האמורים וכך שוב התגבר הגורם השמי, המתבטא בשינוי השמות מהנוסח הקודם "ממלכת שומר ואכד" לנוסח החדש - "ממלכת אכד והאמורי". על אף שנשמרו רוב סדרי המימשל השומרי, חל כרסום בשלטון המרכזי וערי המדינה נפרדו זו מזו. בשלב זה התפתח מעין נוסח אלים חדש, לפיו נכבשת מדי פעם אחת הערים ע"י שבת אמורי המתישב בה, עד שהיא נכבשת שוב ע"י שבת חדש של נוודים אמוריים.

אחת ההתפתחויות המעניינות, הידועות לנו מחיי היומיום בתקופה זו, היא שיטת ההלואה בריבית, שהגיעה ל-20% עבור מטילי כסף ו-33% עבור שעורים. כתוצאה מכך גדל הפער החברתי וחסרי האמצעים הלכו והתרששו עד שנכלאו או מכרו את ילדיהם, או אפילו את עצמם, לעבדות. תופעה זו מקבילה למספר ההולך וגדל של מסמכים המעידים על הווצרות מעין מעמד ביניים של סוחרים ובעלי הון עירוניים, שעם הזמן גרם להפיכתו של המקדש למעין מוסד כלכלי מסחרי. בתנאים אלו מובנת גם התופעה של שמירת השפה השומרית העתיקה לצרכים מינהליים ממלכתיים.

מתקופה זו נמצאו גם הטבלאות הראשונות בהסטוריה האנושית של חוקים דתיים, אזרחיים ופוליטיים. זאת לעומת מצרים שלא נזקקה, בזכות יציבותה החברתית, לשום חיזוקים.

אמנות: כרתים -

התרבות "המינואית", 2000 עד 1450 -

משנת 3000 - השתלבו תושבי ארצות הים האיגאי בקצב אחיד אל תקופת הנחושת, עד שבשנת 2000 - (±200) חל שינוי קיצוני שאין יודעים את סיבתו. התרבויות לאורך החופים ובעיקר במערב, אזור יוון היבשתית לעתיד, נעלמו כמעט לחלוטין, בעוד שבאי כרתים מתגלית פריחה יוצאת דופן.

יתכן שתרבות כרתים היא תוצאה של התפתחות מקומית, למרות שניכרות בה השפעות של תרבויות שונות החל מאלו של אנאטוליה ועד להשפעות מהמרחב שבין הנילוס ונהריים. לעומת זאת, יתכן שהפתאומיות היחסית של הופעת התרבות מעידה על בואם של תושבים חדשים.

לבנייתם וגם לא ברור כיצד התנהלו הטקסים ובדרך כלל גם לא לאלו מהאלים נועדו. במשך כ-1500 שנים מתקופת אור III ועד שלטון נבוכדנאצר II מלך בבל (611 עד 561-) הוקמו בנהריים כ-25 זיגוראטים מהם שליש בנהריים תחתית, שליש במרכז ושלש בצפון. כולם בערים הראשיות. כמה זיגוראטים הוקמו גם באזורים סמוכים, כגון אצל שבטי עילם (היום אירן). עיקר המידע על צורתו האופיינית של הזיגוראט מתיאור שנכתב ע"י ההסטוריון-הגיאוגרף היווני הרודוטוס, שביקר בבבל במאה החמישית לפנה"ס. מתיאור זה כמו גם ממקורות יוונים אחרים מקובל לזהות את הזיגוראט עם "הגנים התלויים של בבל" בהנחה שעל מדרגות וקירות הזיגוראט, שהיה כולו עשוי טין, נהגו לגדל צמחיה, או מה שיותר סביר, שהצמחיה גדלה עליהם מעצמה - זאת מאחר ושילוב של צמחיה ובניה הוא קטלני כתוצאה מפעולתם ההרסנית של השורשים.

ממחקר הזיגוראט באור III, שממנו נותרו השרידים האמינים ביותר לשיחזור המשטח הראשון, מתחוויר שהמבנה כולו היה עשוי לבני טין מיובשות, למעט הקיר החיצוני שנבנה מלבנים שרופות, שהונחו על גבי שכבות ביטומין (זפת). כדי למנוע את לחץ לבני הטין הפנימיות בעת גשם נבנה הקיר החיצוני בשיפוע קל כלפי מעלה ובתוספת אומנות לחיזוק (עמודים צמודים). כמו כן הוחדרו לקיר החיצוני מערכות ניקוז של צינורות חרס. עם זאת לא ברור כיצד יכלה הבניה להתקדם בעונת הגשמים, שהיתה עשויה להפוך את כל התל לעיסת בוץ.

לזיגוראט היו בדרך כלל שלוש במות, ללא חדרים פנימיים, כאשר על העליונה נבנה מקדש קטן. יש סברה שכדי להדגיש את התחושה הגיאומטרית נהגו לבנות את הקיר החיצוני בצורת קשת שטוחה - מעין בטן - הבולטת במקצת יחסית לפינות המבנה כולו. טכניקה זו, הקרוייה "אנטאסיס", נתגלתה כידוע מחדש ע"י היוונים בעת בנית המקדשים, בעיקר באקרופוליס של אתונה, במאה החמישית לפנה"ס.

שרידי הזיגוראט הגדול ביותר, שכולו נבנה באבן, מצוי כיום ליד שושן בעילם (אירן): צלע הבסיס 106 מ' וגובהו 53 מ' (5 מדרגות/במות).

ספרות: נהריים בתקופת אור III - תחילת חיבור

האפוס הדתי ספרותי "עלילות גילגמש" - עד - 1600 (תרגום עברי ע"י ש' טשרניחובסקי). האפוס בן 5 חמישה שירים. נמצא בנינוה, בשנת 1872, בחורבות ספריית אשורבניפל (669 - עד 626). אלה מתארים את חיפושיו של גלגמש מלך ארך (אורוק), שיצא לבקש את חיי הנצח. אבל, אחד האלים, ששנא את עריצותו, גידל בין חיות הבר, פרא אדם בשם אנגידו. בהגיעו לבגרות יצא אנגידו לארך על מנת להלחם בגילגמש, אלא שידו הייתה על התחתונה. מכאן ואילך נהיו השניים לידידים ויחד יצאו לחפש הרפתקאות שונות.

בדרכם הרגו את שור הבר, שנשלח ע"י האלה אשתורת על מנת לנקום בגילגמש, שדחה בזלזול את חיזוריה. לאחר מכן הופיעו האלים בחלומו של אנגידו ובישרו לו כי בכוותם להורגו, על שרצח

לסגנון הקודם של פרעה = אלהים נבעה מהחשש שכל שפל בנילוס, זעזוע כלכלי או חברתי, יביא בעקבותיו אכזבה שתוצאותיה, בתקופת הביניים, היו עדיין טריות בלב המצרים. במקביל הוגבלו סמכויות מושלי המחוזות ולבסוף אף בוטלו תפקידיהם והארץ חולקה מחדש לשלושה אזורים מינהלים: צפון, מרכז ודרום. כמו כן נקבע הנוהג לפיו בנו של המלך מסייע לאביו בצורת מלכות משותפת וזאת על מנת להבטיח את רציפות השלטון. בתחום החקלאות החלה פעולת יבוש אגם פאיוס, כ-50 ק"מ דרומית לממפיס, והפיכתו לאזור חקלאי. לא ידוע מה בדיוק היו תחומי העיבוד החקלאי ושלביו, אבל אפשר שאזור פורה זה הווה את המנוף הכלכלי שאיפשר את המשך קיומה של הממלכה התיכונה - בדומה לפיתוחו של אזור הדלתא בימי הממלכה הקדומה.

עיון ואדריכלות: מצרים. שושלת 12 -

עם פעולת תעול ויבוש אגם פאיוס, עבר לכאן מרכז הממלכה. למרות שהעיר עצמה לא נמצאה, סוברים שהיתה ממוקמת ממזרח לכפר הקרוי היום אל-לישט (30 ק"מ מדרום לממפיס). כאן נבנו הפרמידות של שני ראשוני השושלת (צלע בסיס 78, גובה 55 והשנייה - בסיס 105 גובה 61) גם כאן, כמו באזור שממול לממפיס, נעה כנראה העיר ממקום למקום, מאחר ושלוש פרמידות נבנו צפונה יותר - בסמוך לפרמידת חוני (HUNI) משושלת 3 באזור הקרוי היום השחור. אחת מהן נהרסה כליל ואין יודעים את מידותיה, השנייה נבנתה מלבנים (צלע בסיס 105, גובה 78) והשלישית מאבן (צלע בסיס 105, גובה 81).

הפרמידה האחרונה נמצאת ממש בסמוך לעמק, היום ליד הכפר חאווארה (צלע בסיס 100, גובה 58). המענינת מכולן היא דווקא זו שנבנתה בשיא פריחתה של השושלת באזור הנקרא היום על שם הכפר הסמוך אל לחון (EL LAHUN). אמנם הפרמידה קטנה במעט (צלע בסיס 106, גובה 48) אבל כאן נתגלה חלק מעיר בנויה - הראשונה בתולדות מצרים - על אף שמשך קיומה היה קצר ביותר. העיר שימשה כנראה כמחנה פועלים לעבודות בניה ותעול שנעשו בסביבה ע"י המלכים. בעיר זו נמצאו פאפירוסים ופריטים רבים החשובים להבנת תולדותיה של הממלכה התיכונה. יש עדויות רבות שמלכי שושלת 12 בנו מקדשים במקומות שונים - בעיקר באזור שממערב לתבי (דיר אל באחרי, עמק המלכים וכו'), מקום בו החלו את מסורת חציבת הקברים, שאפיינה את מצרים מכאן ואילך, אלא שלא נשאר מהם זכר. אפילו מפעליהם באזור פאיוס נעלמו וכיום רוב השרידים הם מתקופת בית תלמי (330 - 30).

בין הפעולות הכלכליות החשובות הנוספות: פתיחת דרכי המסחר עם העיר הידועה בשם אבל הכנענית בצפון (חוף סוריה) ופתיחת מכרות זהב באזור האשד השלישי בלב נוביה (הממלכה הקדומה הפיקה את רוב הזהב והנחושת מהמדבר שממזרח לנילוס). לצורך זה שוקמה מחדש המצודה אדירת המימדים בבוהן (BUHEN), שהקמתה החלה בימי שושלות 4-5. כמו כן שוקמו קוי הביצורים ממזרח ומערב הדלתא על מנת להפסיק את חדירת השבטים הכנענים והלובים.

יש לפחות שני היבטים המונעים תאורית פלישה אלימה של זרים: האחד, הסגנון האמנותי של כרתים - עם כל הדמיון בינו לבין תרבויות אחרות - הוא מקורי או לפחות שונה ולא ניתן ליחס אותו לאף עם אחר שחי במרחב. השני, אופין המפורז של הערים והארמונות המשולבים בהן מרמז על הרמוניה בין חלקיה השונים של האוכלוסיה; הרמוניה הנוגדת תפיסה של שלטון בכוח הזרוע.

הישגיה היחודיים של כרתים בתקופה זו בסדר הופעתם:

- מיכלי קרמיקה ונחושת עם עיטורים מסולסלים - מופשטים.
- תחילת בנייתן של ערי פרוזות עם סמטאות ורחבות ציבוריות.
- בנייתם של ארמונות סביב חצר מרכזית וחצרות סמוכות, כולל חצרות חיצוניות.
- התפתחות שני סוגי כתב: האחד כתב ציורים והשני כתב קוים (לינארי A).

למרות שהכתב מושפע או מזכיר את ההירוגליפים והכתב ההיראטי המצרי, הוא שונה ממנו ומכל מקום לא פוענח עד היום.

על מעמדה של כרתים וקשריה עם תרבויות המזרח הקרוב מעידים כלי כסף שנמצאו במקדש מצרי מתקופת הממלכה התיכונה (שושלת 12 1785-1991) ומכתבים שנמצאו בעיר מארי שבצפון סוריה, בשכבה שלפני חורבנה בידי חמורבי מלך בבל (1760 לפנה"ס), כמו גם כלי קרמיקה מאתרים שונים בכל המרחב שבין הנילוס ונהריים. מכאן ניתן להניח על קיומו של סחר ימי, הנחה המתחזקת לאור ציורי ספינות משוטים ומפרש שנתגלו גם בכרתים.

את תרבות כרתים ניתן לחלק למספר שלבים:

1. 2000- עד 1700 - בניית הערים והארמונות.
2. 1700- עד 1450 - תקופת הזוהר: חורבן ובניה מחדש של הערים והארמונות.
3. 1450- עד 1400 - מחורבן הארמונות והערים ועד להעלמה של התרבות.

אדריכלות: כרתים "המונואית"-

הארמונות והערים. 2000 עד 1700. בחציו המזרחי של האי הופיעו, בו זמנית, מספר ישובים עירוניים מובהקים, שבראש כל אחד מהם ארמון - הגדול שביניהם מצוי במרכז האי, כ-10 ק"מ מהחוף הצפוני. ישוב זה, שאין יודעים את שמו המקורי, קרוי קנוסוס; מקורו של שם זה בתקופה היוונית, כמו גם השם שניתן לתרבות כרתים - "התרבות המינואית". על הסיבות למתן שמות אלו, שדבקו בתרבות כרתים העתיקה, מן הראוי לעמוד בהמשך בפרק על תרבות כרתים ב"תקופת הזוהר" (ר' 1700-).

1991- מצרים - הממלכה התיכונה שושלת 12 עד 1785 = 206 שנים.

בין מאפייני השושלת: התפיסה החדשה של המלך כראשון בין שווים או כמי שנבחר ע"י האלים לשמש כרועה העם. אפשר שהרתיעה לחזור

הפרמידות האחרונות:

שבע הפרמידות שנבנו בתקופת שושלת 12 (רובן הרוסות לחלוטין) מהוות את סופה של שיטת קבורה זו. יש אמנם הסוברים שכמה פרמידות נבנו ע"י יורשיהם משושלת 13, אבל יחוס זה מסופק, למעט פרמידה אחת בסאקארה (צלע בסיס 52, גובה 37) שממילא וכמעט לא נותר ממנה דבר.

פיסול: שושלת 12 -

ראויים לציון סידרה של שלושה פסלים זהים מאבן, שנתגלו באתר הקבורה של המלך השני סנו סר הידוע גם בשם ססוסטריס 1 (SESOSTRIS). בפסלים אלו, שהם בגודל שמעל לטבעי (גובה 2 מ'), נראה המלך בתנוחת ישיבה בסגנון השואף ללא ספק לחזור אל התקופה הקלאסית של הממלכה הקדומה. וכן פסל כפול של ססוסטריס 3 המתואר כאל הנהר. יחודו של הפסל, שהוא מהראשונים בהם מוצגת הדמות גם מהגב (גובה 160 ס"מ), נוהג שהיה מקובל בימי הממלכה התיכונה. בשני פסלים אחרים, האחד גם הוא של ססוסטריס 3 המוצג בתנוחת דריכות והשני של אמנ-מ-חאת 3 (AMENEMHET) המתואר כספינקס, מתבטלת השלווה הקלאסית לטובת יצירת תחושה של מתח כמעט חייתי.

ציור: שושלת 12 -

מהמעט ששרד אפשר להבחין בשתי נטיות אמנותיות: מחד, חזרה לסגנון ממפיס כולל שימוש חוזר ביצירות, כגון תבליטים, שנלקחו מהאתרים של הממלכה הקדומה ומאידך, דינמיות של מחזות ציד ומלחמה.

האובליסק: שושלת 12 -

החידוש המפורסם ביותר מתקופה זו, הוא האובליסק שבנה ססוסטריס 1 בהליופוליס (גובה 20 מטר) לכבודו של אל השמש רע.

מצרים - סיכום תקופת הפרמידות: בדרך כלל מעריכים שנבנו כ-80 פרמידות המצויות ברובן באזור שבין גיזה לאגם פאיום, אבל רק כמחציתן היו במימדים הראויים לשמש.

פרמידת דז'וסר ("המדרגות") כ-250,000 מ"ק. נפחה של פרמידת חוני כ-674,000 מ"ק. נפחה של פרמידת סנפרו ("הקטומה") כ-1,678,000 מ"ק. "הפרמידה הגדולה" כ-2,575,000 מ"ק. "הפרמידה השנייה" כ-2,185,000 מ"ק. "הפרמידה השלישית" כ-240,000 מ"ק. פרמידה בינונית כ-225,000 מ"ק. פרמידה סטנדרטית כ-107,000 מ"ק.

מדוע נבנו הפירמידות?

אחד הרעיונות העולים על הדעת בהקשר לבניית הפרמידות קשור לגאות הנילוס בחודשים יולי עד אוקטובר, בהם היה העמק מוצף. אפשר שהרעיון הבסיסי היה העסקת ציבור גדול של מובטלים מאונס בחודשים אלה למשימה לאומית דתית בתמורה לאספקת מזונות - זאת ללא קשר עם הצוות המקצועי הקבוע. הנחה זו עשויה להסביר את בניתם של המחסנים במיתחם דז'וסר, כמו גם את השינוי בתכנון אימחותה שהחל בפרמידה קטנה, שהלכה וגדלה עם הצטרפותם של "מתנדבים" נוספים. חיזוק מסוים לכך אפשר למצוא בכתובים מימי בניית הפרמידה הגדולה, בהם נאמר שבתום יום העבודה חזרו הפועלים למגוריהם

עלזים ושמחים. יתרה מכך, לא מוזכר שום דבר ביחס לנוגשים או כפיה. יתכן שלימים חלה ירידה ברמת הגאות, תופעה שעשויה לגרום לשינויים כלכליים ובעקיפין לצמצום במספר המתנדבים ומכאן להקטנת גודל הפרמידות, עד שבניתן הופסקה כליל.

מצרים - תקופת ביניים שניה, שושלת 13 עד - 1785-
1635 = 150 שנים.

המימצאים הארכיאולוגיים אינם מצביעים על משבר שהיה עשוי לגרום למעבר משושלת 12 ל-13, למעט הדגשת שמותיהן של מלכות; דגש זה עשוי לרמוז על חשיבותן לקיום השושלת בהעדר יורשים זכרים. על תפקידה של המלכה ידובר בהקשר לקורות הממלכה החדשה, שקמה בסוף תקופת הביניים.

תקופה זו מתאפיינת בקברים מפוארים יחסית של שרים ופקידים לעומת מיעוטם, של קברי מלכים, אם כי יש המיחסים לשושלת ה-13 את שרידיהן של 4 פרמידות. קיימת סברה שאין מדובר כלל בשושלת של מלכים, אלא במינויים יצוגיים לתקופות קצרות, בעוד שעניי הממלכה נוהלו ע"י כמה משפחות שרים. סברה זו מתבססת על רשימת מאנתו המציין את שמותיהם של 60 פרעונים שמלכו בזה אחר זה - על אף שלא נמצאו לכך ראיות של ממש.

בין המלכים מימי השושלת מצוי לפחות שם אחד שידוע שמוצאו כנעני, כמו גם כמה מבעלי התפקידים החשובים במדינה. מכאן מסיקים שאפשר ומדובר בצאצאיהם של בני שבטים שמיים מערביים, שירדו למצרים עוד בסוף ימי שושלת 12, ביניהם אולי גם בני ישראל.

אין חילוקי דעות בין החוקרים, שההתישבות השמית במצרים, לעת זו, לא היתה כרוכה בעימותים אלימים; אולי בגלל חולשת השלטון המרכזי או אפילו כתוצאה ממדיניות או עידוד המימשל, ששאף לחזק את האוכלוסיה באזורי הספר.

שושלת 14 - בנוסף למלכי שושלת 13 מופיעים אצל מאנתו עוד כמה עשרות שמות של מלכים אותם הוא מיחס לשושלת 14. מאחר ואין כל עדות אחרת לקיומה של שושלת כזו, מקובל להניח שהיו אלה שליטים שחלשו על שטח קטן באזור הדלתא המערבית, במקביל לשושלת 13 שמרכזה היה באזור ממפיס ואגם פאיום.

בסמוך לסוף תקופת שושלת 13 השתלטו על מצרים שושלות חדשות, ה-15 וה-16, שמוצאן כנראה ממשפחות השבטים השמיים שהתגוררו במרחב שבין הדלתא ודרומה של ארץ ישראל. שושלות אלה נודעו לימים בשם "היקסוס" (רי' להלן 1674-).

נהריים - האימפריה הבבלית הקדומה, עד 1595-
1728- = 133 שנים.

תחילתה של בבל כעיר צנועה בין ערי האמורים (שמה מוזכר לראשונה רק משנת 1894-).

שושלת חמורבי בבבל עצמה תפסו בני שבט הכשיים.

זת: נהרים - תחילת עלייתו של פולחן מרדוך/מרדכי כאל עליון ומגינה של העיר בבל ולאחר מכן גם של ממלכת אשור. בשלב זה גוברת הנטיה למזג במרדוך את התכונות של האלים העתיקים.

עם ישראל: יתכן ויש זיקה בין תקופת חמורבי לבין תקופת אברהם. עצם המלה אמורי פרושה "מערבי", דהיינו: ממערב או מעבר לפרת, כמרמז בשמו של אברהם העברי, כמו גם שמות של אנשים וערים כגון אור, חרן, תרח ושרוג.

חידושים: תחילת השימוש בכתב היתדות לסימון א"ב (במקום הברות) אצל עמים שונים ממערב לנהריים.

אמנות: כרתים המינואית -

"תקופת הזהר", 1700 עד 1450 -

בסמוך לשנת 1700- חרבו הערים והארמונות בכרתים, כנראה ברעידת אדמה. אבל עד מהרה לא רק ששוקמו החורבות, אלא שהערים והארמונות הורחבו ונהיו מורכבים עוד יותר. מאחר ומרבית הממצאים משתייכים לתקופה זו, ניתן להתייחס אליהם ביתר פירוט.

הארמון הטיפוסי החדש, כמו קודמו, תוכנן כסידרת חדרים סביב חצר מרכזית מלבנית, שצירה הארוך מכיוון צפון לדרום. מאחר וכל הארמונות בנויים, כמו העיר כולה, על צלע הגבעה, נוצל הפרש הגבהים לבניית קומות - לעיתים חמישה מפלסים. המפלס התחתון היה עשוי אבנים וטיח ושימש בעיקר לאחסנה ואילו הקומות העליונות, אליהן הגיעו במדרגות, יועדו קרוב לוודאי למגורים.

הגדול והמפורסם בארמונות אלו מצוי בקנוסוס (150x150 מטר = 22,500 ממ"ר), כולל חצר מרכזית של (25x50 מטר = 1250 ממ"ר). חצר זו והחדרים הסמוכים מהווים למעשה את המרכיב "הקשוח" היחיד בבנין. כל השאר נראה כאילו צמח באופן אורגני בשלבים מסביבם, כשכל דור מוסיף ומרחיב לפי צרכיו - שיטה שהתאפשרה הודות לגגות השטוחים ויציבות הבניה בקומות התחתונות, העשויות אבני שדה משוקעות בטיח. הקומות העליונות עשויות מלבני טיח ואילו הקירות והתקרות מחוזקים בקורות עץ שתי וערב; שיטת חיזוק זו מקובלת עד היום בטורקיה ומטרתה ליצור גמישות מסוימת על מנת למנוע קריסת הבנין ברעידות אדמה - למעט רעידות קשות במיוחד. מרכיב אופייני נוסף בשלב בניה זה הוא סדרות של עמודים בעלי כותרת הנוטים בשיפוע כלפי הבסיס. יש הסוברים שמקור השיפוע בנוהג שהיה קיים לתקוע את גזעי העצים במהופך בקרקע. בעוד שצורתם היחודית של העמודים, המופיעים גם בתבליטים, אינה מצריכה הסבר נוסף, ראוי לעמוד על מקורותיה של החצר המרכזית.

ברוב התרבויות הקודמות, כמו גם בבניה המאוחרת יותר, היתה נטיה לנגוס ולמלא את חלל החצר. בניגוד לכך שמרה כאן החצר על צורתה וגודלה המקורי במשך כ-600 שנה, מראשיתה של התרבות ועד סופה.

מצב זה נמשך עד לימי חמורבי (1728 עד 1676-), השליט היותר מפורסם בתולדות נהריים; שליט שהשפעתו הגיעה עד לחופי הים התיכון וספר חוקיו היה לאחד מאשיות החברה התרבותית העתיקה; האיש שבזכותו היתה בבל לשם נרדף לנהריים ואחת מערי המסחר העיקריות בעולם, עד למאות הראשונות לפנה"ס.

לאחר מאבק שנמשך כל שלושים השנים הראשונות למלכותו הצליח חמורבי לאחד, לא רק את כל הערים בנהריים תחתית כפי שעשה סארגון, אלא אף הרחיב את גבולו עד הערים מארי במעלה הפרת ואשור במעלה החידקל.

חוקי חמורבי:

בנוסף להקמתה של האימפריה, נודע חמורבי כבר בימי קדם בזכות קובץ חוקיו, שהוא העתיק ביותר המצוי כיום.

חקירת חוקים אלה ע"י מומחים מודרנים החלה כבר ב-1902, לאחר שנתגלו חקוקים על אסטלת זכרון גדולה.

האסטלה כוללת 280 סעיפים (משפטים) המתחלקים לנושאים "אזרחיים" ונושאים "פיליליים": משפט צדק ומשפט עוול; שוד וביזה; גנבה וקבלת חפץ גנוב; רצח והריגה; חטיפה והטלת מום; הוצאת דיבה ואחריות בגין השחתת שדה ע"י בהמות וצאן; יחסי מסחר ודין; מעילה באמון ובסחורה; נאמנות וריבית; מעמד העבד ופדיונו; עבדות בגין חוב ודין עבד נמלט; מכירת עבדים ושחרורם; שכירת בהמות ואוניות ומחיריהן; דין עבירות שכיר יום ושור נוגח; חוקי משפחה, נדוניה ומוהר; דיני רכוש ומעמדה של אשה, פילגש, מינקת, שפחה וכן מעמדה של כהנת; דיני נשואין, גרושין, אימוץ, ירושה ועוד.

חמורבי עצמו קרא לאוסף חוקיו "דינת מישרים" (הדין הישר) ועזר למבקשי עצה. מכאן ומראיות אחרות ברור כי אכן מדובר בעצה ולא בחוק. מכל מקום, אפשר להבחין בשינויים רבים בין פסיקות קובץ זה ודוגמאות קודמות שנמצאו באור III. ההבדל העיקרי נובע מחומרת העונשים, הכוללים הטלת מום ברוח עין תחת עין וכן תחת שן. אי לכן יש הסוברים שעונשים אלו מקורם במסורת האמורית, כמו גם השוני בחומרת הדין לגבי שלושה מעמדות חברתיים, הקשורים אולי גם למוצא לאומי: אנשי המינהל השלטוני (הכוונה למי שהיו זכאים לעבד את קרקעות המדינה), בעלי קרקע פרטית ועבדים.

למרות שחוקי חמורבי אינם הראשונים אפילו בבבל עצמה, החידוש הוא בעצם הפיכתם למסכת אחת; מלאכה שהלכה והורחבה מכאן ואילך לאורך כל ההסטוריה והיתה לאחת מאשיות החברה.

ב-1595, כ-150 שנה לאחר מותו של חמורבי, הובסה בבל בידי החיתים והממלכה כולה התפוררה שוב למרכיביה, בעוד שאת מקום

ציורי קיר: כרתים -

עם כל יחודה של הבניה בכרתים, הרי שגולת הכותרת היא בעיטור הקירות הפנימיים בציורי קיר מרהיבים המתארים נושאים מעולם הצומח, בעלי חיים יבשתיים וימיים ומעל לכל דמויות של נשים וגברים בעלי מראה קליל ודינמי. בין אלו תאורי כהנת נחשים, לולינים המקפצים מעל גב השור, נערים מתאבקים ומתאגרפים.

עיטור כלי נחושת: כרתים -

אותו סגנון מאפיין גם את הפסלונים, עיטורי הכדים, מיכלי הנחושת והברונזה וכן את כל שאר הכלים: כלי עבודה, חניתות, פגיונות והיות מפורסם - הגרון בעל שני הלהבים. היות וגרזן זה, שאין יודעים את שימוש, יופיע שוב ברומא, יש המניחים שהתקיים קשר בין כרתים לאיטליה; קשר שנבע מהחיפוש אחר מקור עפרת הבדיל - מרכיב חשוב ביצור הברונזה ותחליף לארסן שהוא רעל מסוכן לעובדים בו.

התפשטות תרבות כרתים: לאחר 1600- מתחילה גם התפשטותה של התרבות הכרתית בין תושבי האיים האיגאיים ובשנת 1000. עם זאת אפשר להבחין בהבדלים ניכרים בין האמנויות - תרבויות. בכרתים עצמה החל מתפתח בשלב זה סוג חדש של **קרמיקה בעלת דפנות דקים במיוחד הקרוי "קליפה ביצה"**. באיים, לעומת זאת, ניכרת עצמאות מסוימת בשרידים שנתגלו באי טרה (THERA), מקום עליו ידובר בהמשך (ר' 1500-), ואילו במימצאים מהיבשת ניכרת נטיה בולטת לנושאים כגון תאורי ציד, מרכבות סוסים ומלחמות בין דמויות.

התפתחותה והתפשטותה של תרבות כרתים נבעו כנראה מהתרחבות המסחר עם ארצות המזרח הקרוב. מניחים שעיקר היצוא כלל מוצרים כגון שמן זית, בדי צמר, קדרות, צבע שני, עץ ויין. בתמורה יבאו אבני חן, תכשיטים, זהב, ביצי יען, כלי אבן זעירים ושנהב. מכאן שרוב היבוא הגיע ממצרים או מלוב, כפי שמעידות חותמות של מלכי ההיקסוס שנמצאו בין שרידי כרתים. עם זאת, יתכן שהשנהב מקורו בסוריה, שעדיין נמצאו בה מעט פילים בתקופה זו.

1680- **אדריכלות:** אנגליה -

הקמת מיתחם **סטונהנג'**, מאחרוני המגאליתים.

1674-

מצרים - תקופת הביניים השנייה. שושלות "היקסוס" 16,15, עד 1546- = 128 שנים. השם היקסוס, לפי מאנתו, פרושו "מלכי הרועים", אבל היום סוברים שיש להבין שם זה כתרגום פונטי של הביטוי המצרי העתיק חקאו קחאסוט, שפרושו מלכי ארצות נכר. ההיקסוס נתקבלו ע"י תושבי הדלתא כשושלת מלכים מצרית ואף הצליחו להגיע להבנה עם שאר חלקי מצרים, כולל שושלת 13 ששלטה, תחת חסותם, באזור פאיוס וכן נסיכים מצריים אחרים שיצגו אותם בתבי שבמצרים העליונה.

מעדויות ארכיאולוגיות אפשר להסיק שעיקר כוחם של מלכי ההיקסוס היה מבוסס על כרכרות רתומות לסוסים, שריון גוף וקשתות גדולות

עשויות עץ וקרן. כל אלה היו אמצעי לחימה שהמצרים יסתגלו אליהם רק כעבור 100 שנים; בנוסף הביאו למצרים חידושים רבים אחרים כגון סוגי פירות וירקות, כלים מברונזה משובחת, אובניים משוכללים ליצירת כלי חרס, נול אנכי לטווית בד וכן תאויים (גי'מוסים), שהתאקלמו באזור ביצות הדלתא. נראה גם שקיימו מערכת מסחר בקנה מידה בין לאומי, וזאת לפי חותמות שנמצאו בנהריים (ליד בגדד), בקנוסוס (כרתים), בנוביה (סודן) ובבירת החיתים שבאסיה הקטנה (טורקיה).

במקביל למלכי ההיקסוס שנודעו בשם שושלת 15 פעלה, כנראה באזור הדלתא, עוד קבוצה של שליטים שמיים שגם שמותיהם מופיעים ברשימת מאנתו **כשושלת 16**, אלא שבגלל אופי הקרקע לא נמצאה עד היום כל עדות ממשית לשטח שיפוטם או אפילו לעצם קיומם.

עם ישראל ותקופת ההיקסוס במצרים -

הענין המיוחד בשתי שושלות ההיקסוס - 16,15 - נובע משתי סיבות: האחת, היותם הזרים הראשונים שמלכו במצרים - תופעה שאין כדוגמתה עד לחדירת צבאות אשור כעבור כ-1000 שנה. השנייה, העיקרית, מהקשר שחיפשו הסטוריונים בין תקופה זו לירידת בני ישראל למצרים בימי אברהם ויעקב. כך למשל, יש המזהים את אבאריס (AVARIS), בירתם של מלכי ההיקסוס, עם צען המקראית - עליה נאמר שהיתה מצויה בארץ גושן ושנבנתה שבע שנים לאחר חברון. תאוריה זו מסתמכת גם על ההנחה שמלכי ההיקסוס נשענו על סיועם של השבטים השמיים, המערביים שהתיישבו במצרים בסוף שושלת 12 במצרים. המתנגדים להשערות אלו טוענים שאת צען יש לזהות עם אחת הערים שנבנו ע"י מלכי הממלכה החדשה שנים רבות לאחר מכן, בימי רעמסס 2, ואילו את כניסתם או יציאתם של בני ישראל ממצרים אי אפשר לקבוע כלל, היות ולא נמצאו לכך כל עדויות ישירות. יש גם הטוענים שאת כניסת בני ישראל למצרים צריך להקדים למועד כלשהו לפני מלכות ההיקסוס, (כפי שכבר צויין קודם לכן) או לדחות בשנים רבות לאחריה, וזאת על בסיס תאור פרשת יוסף ממנה ניתן להבין שפרעה היה מצרי ולא היקסוס, דהיינו "מלך ארצות נכר" ובודאי לא כנעני או שמי מערבי, דהיינו משבט הקרוב לעברים.

לרוע המזל נמחקו רוב הכתובות שהשאירו אחריהם מלכי ההיקסוס לאחר גרושם ממצרים וזאת בנוסף למיעוט המידע ביחס לכל התקופות בהן היה מרכז השלטון באזור הדלתא - אזור ביצות וסחף שמוסס, כמו בנהריים, את רוב שרידי התרבויות שהתקיימו בו.

יש לציין שמצוי בדלתא מיתחם גדול מוקף שרידי קיר (500x500 מ' = 250 דונם), הדומה למיתחמים שנמצאו באתרים כמו חצור הגלילית, אלא שבעת

ההפתעה. יש גם הסוברים שמרכבות הסוסים היו עדיין מסורבלות בנוסף לקשיים הנובעים מהפעלתם באזור ביצות, כפי שגילו בני ישראל כעבור שנים רבות במלחמתם בסיסרא.

לאחר מותו של כא מוסה המשיך אחיו יעח מוסה (AHMOSE) את המאבק, עד שהצליח לכבוש את אבאריס. ההיקסוס ברחו לדרומה של ארץ ישראל, חבל ארץ שהיה בשליטתם, אלא שיעח מוסה המשיך ורדף אחריהם עד שהוכרעו סופית, כעבור שלוש שנים, כאשר נפל אחרון מעוזיהם, שארוחן (SHARUHEN) 20 ק"מ דרומית לעזה.

הנצחון פתח בפני המצרים אפקים חדשים: לפתע מצאו עצמם בעלים על חבל ארץ שמחוץ לגבולותיהם המסורתיים, אל מול מרחב גדול מיושב בעשרות ערי מדינה מסוכסכות ומפולגות ללא שלטון מרכזי.

על תכניותיו של יעח מוסה ניתן ללמוד מחלוקת השלל והשבויים בין אנשי הצבא. צעד זה מרמז על כוונה להמשיך ולהחזיק בצבא קבע ויתרה מכך, על הרצון להגדיל את עושרם של אנשי הצבא על מנת לחזק את מעמדם מבחינה חברתית. לצבא קבע נאמן היה תפקיד חשוב בחיזוק בית המלוכה כנגד מעמדות הפקידות והכהונה, ובנוסף ניתן היה לנצל למבצעי בניה, בתקופה שבין הפעולות הצבאיות. אולם, צבא קבע מחייב גם פעילות, דהיינו מלחמה. מכאן שדמות המלך מעתה ואילך מזוהה לא רק ככח מאחד, כבימי הממלכה הקדומה וכרועה העם בימי הממלכה התיכונה, אלא גם ככובש החולש על קיסרות גדולה.

לאחר הכרעת ההיקסוס פנה יעח מוסה למסע המסורתי דרומה לנוביה, שם עלה עד למיצר השני של הנילוס, מקום בו שיקם את המבצר העיקרי (BUHEN) 300 ק"מ דרומה מאסואן (נוסד בימי השושלת 4 והורחב בימי השושלת 12, אבל נעזב במהלך תקופת הביניים). חשיבותה של נוביה נבע מהיותה מקור של זהב, בשמים, שנהב ועצים אפריקאים. כל אלה שימשו לצריכה עצמית, אבל גם כאמצעי חליפין ליבוא ארזים ושמן זית מאזורי ארץ ישראל וסוריה ועפרות כסף מארצות הים האיגאי; חומרים שחסרו במצרים עצמה, מקום בו הכסף, למשל, היה יקר מהזהב.

למרות שיעח מוסה ראה עצמו כממשיכה של מסורת הממלכה התיכונה היתה ממלכתו שונה לחלוטין. מבחינה כלכלית - בניגוד לתקופת הביניים הראשונה - היה המצב יציב ונראה ששלטון ההיקסוס לא היה הרסני, כפי שתואר לימים לצורך האדרת שמם ותפארתם של המלכים מיסדי האימפריה.

כאן המקום לציין שהתאור השלילי של תקופת שלטון ההיקסוס הלך והקצין עם הזמן, כאשר זוהה עם נוכחותם של דתות ועמים זרים, ובעיקר מלכים כובשים שהשתלטו על מצרים. אבל כאמור התפתחויות אלה שיכות לתקופות מאוחרות בהרבה. אדרבא, כפי שכבר צויין, נראה

החפירה הארכיאולוגית נמצאו בו שרידים מתקופתו של רעמסס II (1302 עד 1237-) ולא מימי ההיקסוס (מיתחם זה נקרא היום אל יהודיה על שם מקדש יהודי, שניצב כאן בימי בית תלמי, בשנים 170- עד 70 לספירה, ונהרס לאחר המרד הגדול). נסיון אחר לזהות את ההיקסוס עם החורים או ממלכת מיטאני אינו מתקבל על הדעת מאחר ואלו היו מוכרים היטב למצרים, שאף נלחמו בהם ולימים כרתו אתם ברית שלום ונישאו לנסיכות מיטאניות.

מצרים - שושלת 17. 1650 עד 1546 - = 104 שנים. כ-25 שנה לאחר השתלטות ההיקסוס על ממפיס (1674-) קמו באזור תבי במצרים העליונה מושלים שנודעו לימים כשושלת 17; מושלים אלו ראו עצמם כצאצאיהם של מלכי הממלכה התיכונה.

לתבי עמדה מסורת מפוארת כארץ מוצאם של רוב המלכים מאז ימי השושלות הראשונות. לא פחות חשוב - מול העיר וממערב לנילוס - עמד מקדש הקבורה המפואר של מנתו חותפ 2 (שושלת 11) המלך שאיחד את מצרים בתום תקופת הביניים הראשונה.

במשך מאה השנים הראשונות פעלו מלכי שושלת 17 בחסותם של ההיקסוס ויש סוברים שאף היו ביניהם קשרי נשואים. אבל זכרון העבר היה, כנראה, כח מדרבן שעודדם לצאת ולכבוש את מצרים כולה.

בטרם יתחיל המסע כנגד ההיקסוס הבטיחו המלכים לעצמם שלושה תנאים בסיסים: האחד, שליטה מלאה באוכלוסייה נאמנה. השני, צבא מיומן ומתורגל בשיטות הלוחמה החדשות והשלישי, הבטחת אי התערבות הנובים, בעלי בריתם של ההיקסוס מדרום.

נראה שהקרב הראשון עם ההיקסוס (1580- לערך) לא עלה יפה ולאחר מכן נשתררה מעין הפוגה שנמשכה כמה עשרות שנים, עד שבימי של מלך בשם כא מוסה (KAMOSE) הצליח צבא תבי לחדור לדלתא ולדחוק את ההיקסוס עד לחומת בירתם אבאריס. על אף שמלך ההיקסוס הצליח להתאושש ולהדוף את כא מוסה, ברור היה שמועד נפילתו קרוב ובלתי נמנע. למצב זה תרמו כנראה כמה גורמים:

הנובים מדרום נשאו ניטרליים ואולי אף כרתו ברית עם כא מוסה; מושלי המחוזות במצרים המרכזית ובמערב הדלתא בצפון (כנראה שושלות 14,15) נשאו גם הם ניטרליים, למרות שחלק מהם השתייכו אל השבטים השמיים, שתמכו עד כה במלכי היקסוס; בתחום הצבאי נבעה ההצלחה משילוב כח רגלי וספינות עמוסות חיילים, שחדרו במהירות לתוך הדלתא דרך יובלי הנילוס ותעלותיו.

ספק רב אם למרכבות הסוסים היה תפקיד חשוב בשלב זה של הלוחמה. אמנם ברור שההיקסוס הם שהביאו את הסוס למצרים, אלא שעתה, לאחר תקופה כה ארוכה, איבדו את גורם

האפלים בתולדות נהריים וצפון סוריה, ראוי לזכור שהותירו אחריהם כמה חידושים, כגון שליטה פיאודלית בשטחים הכפריים, במקביל להתפתחותה והתחזקותה של חברה עירונית. חידוש אחר, המשותף לחורים ולכשיים, הוא שבנוסף לחקלאות, בהמות וצאן התמחו בגידול ומימכר סוסים, שנועדו למלחמה כחיל מרכבות. יתכן שהשימוש המאסיבי והפתאומי בסוסים וברכב מלחמה הוא שאיפשר את חדירתם ושלטונם של הכשיים והחורים על האומות השמיות בנהריים וסוריה.

ספרות: נהריים - חיבור האפוס "אנומה אליש" (בריאת העולם). מזמנם של הכשיים והחורים נשאר אפוס ספרותי מפורסם זה, שהעתקים ממנו התגלו בבירת החיתים, חאתוסה, וכן באוגרית, עיר המסחר המפורסמת שבסוריה. כמו גם בערים אחרות בכנען. האפוס מספר על בריאת העולם (ENUMA ELISH) ותולדות מרדוך, אל העיר בבל וכיצד היה למלך כל האלים, לאחר שהרס את כוחות התוהו ובוהו; אפוס זה עמד במשך 1000 השנים הבאות במרכז חגיגות ראש השנה (חג האביב).

מצרים - "הממלכה החדשה", שושלות 18, 19, 20, עד 1085 - 461 שנים.

שושלת 18. 1546 עד 1320 - 226 שנים. מכיוון שפרעה יעח מוסה (1580 עד 1546) איחד מחדש את מצרים, מקובל למנותו הן כמיסד שושלת 18 והן כמיסד הממלכה החדשה, ואילו אחיו כא מוסה נחשב לאחרון מלכי שושלת 17. מכאן ניתן אולי ללמוד גם על מסורת מנין השושלות.

על מנת לחזק את מעמדו קבע יעח מוסה נוהג, כנראה חדש, כאשר התחתן עם אחותו (מצד האב והאם) וע"י כך היתה למלכה הראשית "אשת האל" וצאצאיהם זכו למעמד "יורשים", שהוענק להם בטקס חגיגי מיוחד.

גם בתחום המינהלי קבע יעח מוסה כמה חידושים שהפכו למסורת, ביניהם מינוי סגנים לראש השרים לטיפול בנושאים מיוחדים: מצרים העליונה ומצרים התחתונה, שטחי חסות שמחוץ למצרים, אורוות הסוסים והמרכבות ועוד.

כמו כן הורחבה מערכת הוראת הכתיבה, שכללה מעתה לא רק את האצולה, הכהונה והמינהל האזרחי, אלא גם את מפקדי הצבא. בזאת הונחה התשתית למינוי אנשי צבא לתפקידי כמורה ומינהל אזרחי, מבלי להתחשב בזכויות ירושה משפחתיות. לצעד אחרון זה היתה חשיבות רבה לאור כוחם האדיר של המשכילים, שבלעדיהם לא ניתן היה לנהל את הממלכה. אין להבין מכך שמשורות לא עברו בירושה, אבל עצם הגדלת מספר המועמדים לתפקידי מינהל, כהונה וצבא והחלפתם כרצונו, נתן בידי המלך את השליטה במנגנון ומכאן גם את נאמנות הצבא למלוכה.

שמבחינתם של תושבי הדלתא נחשבו ההיקסוס כשושלת מלכים מצריים לכל דבר. גם העובדה שזיהו את האל סת עם האל בעל לא נחשבה עדיין לחריג; נהפוך הוא, רוב המלכים במאות הבאות ישלבו את דמותו של סת בין האלים החשובים לבית המלוכה; ובאשר להיות ההיקסוס כנענים או זרים כביכול, גם עובדה זו לא נזקפה לחובה, שהרי שימשו כיועצים ואנשי חצר עוד מימי שושלת 12, ואילו עכשיו, משגדלה חשיבותם של מרכבות הסוסים, היו רבים מהם אחראים לאורוות וכמה מהם שימשו כמפקדי צבא ושרים בכירים.

לעומת כל החידושים הללו, שכמובן לא קרו בין יום, מתגלה שמרנותן של שושלות הממלכה החדשה בכך שהמשיכו לשלוט מבירתם תבי במשך למעלה מ-250 שנה. עם זאת, גם בכך אפשר למצוא חידוש בהשוואה למיסדי הממלכה הקדומה והתיכונה, שמהירו להעביר את מרכז השלטון אל ראש הדלתא. יתכן גם שתבי נשארה כמרכז השלטון על מנת שלא להתמודד עם המרכזים הדתיים של ממפיס והליופוליס, או על מנת להתרחק מצילן של הפרמידות שהיו פזורות לאורך מרכז הארץ מקהיר ועד אגס פאיוס. כמובן שיתכנו גם סיבות פרוזאיות יותר העשויות להסביר את ההתרחקות מאזור המרכז, אלא שעל אלה אין מידע וניתן רק להעלות סברות על גורמים כלכליים כל שהם, או הצורך בקיום מימשל באזור של אוכלוסיה נאמנה לעומת אזור הדלתא, שיתכן ונשאר שמי כנעני עוד שנים רבות.

-1546

-1600 הודו - התישבות השבטים האריים (סוף תרבות עמק ההינדוס).

האיזור האיגאי - תחילת תרבות מיקניה בפלופונו (ר' להלן 1500-).

-1595 נהריים - נפילת האימפריה הבבלית "הקדומה" בידי הכשיים והחורים - שבטים מגדלי סוסים, עד 1155 - 440 שנים.

מעט מאד ידוע על העם הקרוי כשיים, שהשתלט על נהריים. אפשר שהם פלג של שבטים הקרויים חורים, שיסדו את ממלכת מי טאני בצפון סוריה. הידיעה החשובה היחידה ביחס לממלכת מיטאני מקורה בכתובות מלכי מצרים, מתחילת שושלת 18, המציינים שלחמו בהם. אבל בהמשך - בימי תחותמס IV ואמנחותפ III - נרקמו יחסי מסחר באבני-חן וזהב. יחסים אלה התפתחו לברית שלום שבהמשכה נשלחה נסיכה מיטאנית לארמון בתבי.

שלטון ה-כשיים בבבל נמשך 440 שנה, תוך מלחמות מתמידות כנגד העמים השכנים - עילם, חיתים ואשור - במקביל למאבק מתמיד מבית בגין היותם מיעוט פיאודלי. בסופו של דבר נוצחו והושמדו החורים ע"י החיתים, והכשיים ע"י שבטי עילם (1155-). למרות שתקופת שלטונם של הכשיים והחורים נחשבת למעין ימי הביניים

מצרים - אמנחותפ I (AMENOPHIS) 1546 עד 1526 = -20 שנה. בנו של יעח מוסה המשיך, כצפוי, את מסעות המלחמה. תחילה פנה דרומה על מנת להתקרב ככל האפשר אל מקורות הזהב ולאחר מכן צפונה לארץ ישראל וסוריה, אלא שמסע זה לא קבע עדיין גבולות חדשים; אפשר על כן שמטרתו היתה "הפעלת" הצבא וחלוקת שלל. אמנחותפ קבע גם את הנוהג להעביר חלק מהשלל למקדש אמון בתבי, כמנחה לאל "השולח את המלך להרחיב את גבולות מצרים". כתוצאה ממסעות אלו נוצר המגע הראשון בין צבא מצרים והממלכה החדשה בצפון - מיטאני (החורים).

מצרים - תחות-מס I (THUTMOSIS) שושלת 18. 1546 עד 1512 = -13 שנה. כצפוי מאיש צבא המשיך במסעות המלחמה דרומה עד למיצר הרביעי של הנילוס וצפונה עד לכרכמיש שעל נהר פרת, אזור שהיה לכאורה בשליטת מלכות מיטאני (החורים). הנצחונות הצבאיים התאפשרו בזכות פיתוח תורת לחימה חדשה, שהתבססה על כוח יבשתי ממושם, שהסתייע במרכבות סוסים, בשילוב ספינות משוטים ומפרש נושאות גייסות, שנעו במקביל לאורך חופי הים התיכון - במילים אחרות תנועת מלקחיים.

על מנת להתגבר על מימדיה המדהימים של האימפריה נקטו המצרים בשתי שיטות שליטה: האחת, באזורי ארץ ישראל וסוריה - כאן הסתפקו בקבלת מנחות ושבועת אמונים של מלכי ערי המדינה הקטנות, שנקלעו בדרכם; שבועה זו היתה אישית ומכאן שמותו של אחד הצדדים חייב שוב מסע מלחמה להבטחת שבועת אמונים חדשה. מעבר לכך התנהלו חיי מלכי הערים ללא התערבות מצרית - למעט בתחנות בודדות של חיל מצב, שנועדו בעיקר לשמור על קשרי המסחר. השנייה, בדרום, מקום בו הגיעו לאחיזה של ממש, על מנת לשלוט במכרות הזהב והאבן לבניה. אי לכך נראה שרוב השטח שבידי המצרים נשאר שומם מאדם ואילו יחסי מסחר התנהלו רק עם אזוריה הדרומיים ביותר של נוביה.

תחות-מס נפטר, גם הוא, ללא בן "יורש" ולכן נבחר בנו, מאחת מנשותיו, כמלך תחת השם תחות-מס 2, שנישא לאחותו מצד אביו, חאת שפ סות (HATSHEPSUT), הבת "היורשת" ואחת המלכות המפורסמות ביותר בהסטוריה.

אדריכלות: תחות-מס I

תחילת בנייתו של מקדש אמון רע בתבי (היום קארנאק); מקדש שיועד לו מיתחם (580x580 מטר כ-340 דונם) מוקף חומה, שעוביה 6 מטר וגובהה 9 מטר. מקדש זה כולל את אחת הדוגמאות הראשונות של קיר-שער משופע כלפי חוץ. בנוסף לכך הציב תחות-מס, ליד שער חצר המקדש, שני אובליסקים בסגנון מלכי שושלת 12.

מצרים -

תחות-מס II שושלת 18. 1512 עד 1504 = -8 שנים. כמו אביו עסק בעיקר במלחמות, אלא שבמקום להרחיב את הגבול בחר, כנראה, לבסס את השלטון בשטחים שהחזיק בהם בבטחה; אי

כמו כן מצוין בכתובות, שנשבו 3600 חפירו. יש הסוברים שאת השם חפירו/ חבירו, המופיע כאן לראשונה צריך לזהות עם העברים, דהיינו עם תחילת התנחלות שבטי ישראל בכנען.

לאמנחותפ ולאשתו תיי, שהיתה כנראה ממוצא נובי, לא נולדו בנים ולכן הוחלט להשיא את מפקד הצבא לבת "היורשת" ולהמליכו תחת השם תחות-מס-בדרך זו נפתחה הדרך לכס המלוכה גם בפני מי שאינם ממשפחת המלך.

אמנות: מצרים. שושלת 18 -

מערות קברי המלכים: מכיוון שלאחר מותו נערץ אמנחותפ כאל המגן על האומנים חוצבי מערות קברי המלכים, מניחים שבימיו החלה מסורת קבורה מלכותית זו, המאפיינת את הממלכה החדשה.

עד כה מקובל היה להקים את קברו של המלך במקום בולט מול המרכז השלטוני ואילו בסמוך אליו או לעתים אף במרחק רב, כמו במצרים העליונה, נבנה "הקבר הריק". עכשיו החלו לחצוב מערות קבורה, הרחק בעמקי ההרים שממערב לתבי, במקומות הידועים היום כעמק המלכים ועמק המלכות, ואילו בגדה המערבית של הנילוס ממול לתבי נבנו מקדשי קבורה.

נוהג חציבת קברים לכשעצמו אינו חדש והיה קיים בין פקידים ואצילים עוד משלהי הממלכה הקדומה, אלא שמעולם לא שימש את המלכים. יש סוברים שמטרת הקבורה במערות היתה לנסות ולמנוע את מעשי השוד, שהפכו למכת מדינה בתקופת הביניים השנייה. מכאן גם מידותיהם המדהימות, שאורכן הגיע עד 210 מטר ועומקן חדר לעתים עד 96 מטר מתחת לפני העמק. אבל, כידוע גם לכאן הגיעו הבוזזים, ואפילו לפני תום ימי הממלכה.

אדריכלות: שושלת 18 -

מכאן ואילך ילך ויתרבה מספרם וגודלם של מקדשים מיוחדים לאלים השונים ללא קשר למיתחם הקבורה. בין המקדשים המפורסמים ראויים לציון אלה שנבנו בסמוך או בתבי עצמה, הידועים היום על שם הכפרים הסמוכים קארנאק ולוקסור.

פיסול: שושלת 18 -

בתחום האישי חל שינוי גדול בתקופה זו. הגברים - לפחות בתבליטים ובפסלים - נראים יותר עדינים; הנשים קטנות ואלגנטיות; גם הנשים וגם הגברים מתוארים כשהם עונדים תכשיטים. מכאן ואילך חל גם שינוי בהבעת הפנים:

אדריכלות: חאת-שפ-סות -

מקדש הקבר של המלכה בנוי משלוש במות הממוקמות על רחבה אדירה, הפרושה מהנילוס ועד לפתחו של עמק קברי המלכים. החזיתות של שלוש הבמות מוקפות בסטו, בעומק של שתי שורות עמודים. לבמה הראשונה והשנייה הוביל כבש (רמפה) שמשני צידי רבצו בעבר ספינקסים, שכנראה נמשכו כשדרה מלכותית עד לנהר.

על מנת להדגיש את הבמה הראשונה (83x83 מטר) ולשוות לה אופי של חצר, נחצבו עמודים, כמעין סטו רדוד, בתוך הסלע מצפון (מיתחם) מקדש הקבר צמוד לקירות ההר מצפון ומערב).

מעל הבמה העליונה ניצב מקדש הקבר הכולל: חצר מרכזית מוקפת עמודים וחדרי פולחן מימין ומשמאל.

יחודו של מקדש הקבר של חאת שפ סות נובע מהדגשת טורי העמודים כמרכיב עיקרי בחזיתות המיתחם כולו - סגנון שהיתה לו השפעה עצומה על האדריכלות של יוון, רומא, וכן הלאה עד היום.

לכאורה מתקבל הרושם שסגנון "חזיתות עמודים" מקורו במקדש הקבר של מנתו חותפ, מאחר וידוע שגם כאן היו החזיתות החיצוניות מוקפות עמודים. אבל, סביר יותר להניח שהעמודים במקדש מנתו חותפ הם תוספת, שנועדה לאחד את סגנון שני המתחמים. חיזוק נוסף לאפשרות זו אפשר למצוא בהתפתחות החדשה, שהחלה רק עתה בימי הממלכה החדשה:

בעבר בנה כל פרעה את מיתחמי הקבורה של עצמו, שכללו פרמידות, מקדשים וכו'. בתקופת הממלכה התיכונה היו מקרים בודדים שהמלך נפטר בטרם נסתיימה המלאכה והמיתחם "נחטף" ע"י אחד המלכים הבאים אחריו, שהשלים את הבניה, "מחק" את שם קודמו וחקק בו את שמו. אבל מקרים בודדים עדיין לא יוצרים מסורת רצופה של פיתוח בנינים ומתחמים מדור לדור, תוך שילוב או שינוי סגנון. על כן ניתן לומר שתופעה זו היא התפתחות חדשה וביטוייה הבולט ביותר הוא מקדש רע אמון בקארנאק אבל גם מקדשים אחרים, הכוללים תוספות והגדלות, מהן עד לתקופת מלכי בית תלמי (30-300 לפנה"ס). ואפילו תוספות רומאיות מאוחרות יותר.

את תכנונו של בנין מרהיב זה מיחסים לראש השרים **סנמוט** (SENNMUT), שמוצאו כנראה לא מהאצולה. סנמוט ידוע גם בזכות כ-24 פסלי דיוקן, כולל 8 בהם הוא מוצג מחזיק בחיקו או על ברכיו את הבת "היורשת" - מעין מחווה למעמדו ותפקידו כמורה דמות אב ל"אשת המלך" לעתיד. העובדה שנמצאו פסלי דיוקן כה רבים של סנמוט, כמו גם תחריט דמותו במקדש הקבר, מעידים לא רק על מעמדו - כזכור מימי אימחותפ - אלא גם על תרומתו החשובה למלכה ולממלכה.

ציור: חאת-שפ-סות -

בין שרידי מקדש הקבורה נמצאו גם תחריטים וציורי קיר מהיפים במצרים, ביניהם תאור המסע לארץ פונט, הכולל את תאור המלך והמלכה שפגשה שם. אלה כה ריאליסטיים, עד שניתן להבחין בברור, שמלכת פונט סבלה מהשמנת יתר עד כדי עיוות גופני חמור. כמו כן מתוארים בעלי החיים והצמחים שהובאו מארץ אקזוטית זו, שאין יודעים את מקומה - למעט העובדה שהמשלחת חזרה עם קופים, שהיו חביבים ומקודשים במצרים.

לכך נסוג מצפון סוריה, כנראה בלחץ החורים, שליטי ממלכת מיטאני, ובמקביל חלה נסיגה מסוימת גם בנוביה. היות ורוב מבצעי הבניה שיפורטו בהמשך מיוחסים לחאת-שפ-סות, נראה שפעל בעיקר בשטחי הגבול ואילו המלכה פעלה בתוך מצרים עצמה.

חאת-שפ-סות שושלת 18. 1503 עד 1482 - = 21 שנה, מהן 8 שנים ביחד עם תחותמס III עד לפנה"ס. תחותמס II נפטר ללא בן "יורש" (בפעם השלישית) ושוב נבחר אחד מבני המלך, נער בן 10 שהומלך בשם תחותמס III. הכוונה היתה, כנראה, שכאשר יגיע לפרקו ישא, גם הוא, לאשה את הבת "היורשת"; בתם של תחותמס II וחאת-שפ-סות. בסופו של דבר לא נישאה הבת "היורשת" לתחותמס III. לאחר מותה של חאת שפ סות נפטרה גם היא ונעלמו עקבותיה של סנמוט, יועצה המפורסם של המלכה. על השתלשלות הארועים וסידרם חלוקות הדעות, מפני שרוב כתובותיה של חאת שפ סות נמחקו במתכוון לאחר מותה, בימים האחרונים לשלטונו של תחותמס III. להלן מעט מהפרטים הידועים מכתובות חאת שפ סות, שלא נמחקו:

מונחה אפוטרופוסית של תחותמס III בתקופת צעירותו.

המליכה עצמה בשנה השנייה למלכות תחותמס III.

אביה המליך אותה עוד לפני מותו. האל אמון הוא אשר ציווה עליה לשאת בתפקיד המלך.

פעלה כמלך אבל לא כפרעה, דהיינו, לא כישות עליונה. נמנעה מלהשתמש בסימן השור המקודש לפרעה.

ציינה בכתובות, שלא נמחקו, את השלטון הכפול שלה ושל תחותמס III.

הציגה עצמה כמלך (פסליה נושאים פאת זקן). נמנעה מלהשתמש בלשון זכר.

הציגה עצמה כ"אשת המלך" (למעשה אלמנת המלך, או "המלכה האם", אלא שמעמד כזה לא היה קיים).

כמובן שיש אפשרות שכל העובדות הללו אינן בהכרח סותרות זו את זו, אלא מתייחסות לתקופות שונות של שלטונה, שארך כ-15 שנים. מכל מקום ברור, שעצם היות "אשת המלך", השולטת בענייני הממלכה, נחשב לחידוש קיצוני - אולי קיצוני מדי - במצרים.

גם ביחס לפעילותה המדינית חלוקות הדעות: יש הסוברים שפיקדה אישית על מבצעים צבאיים (כמתואר במקדש קבורתה) ויש הטוענים שתוארים אלה בגדר שגרה אמנותית ושעיקר עיסוקה היה בתחומי המסחר והבניה.

היום זכורה חאת שפ סות בעיקר בזכות מקדש הקבורה שבנתה לעצמה מול תבי, בסמוך לקברו של מנתו חותפ II, מאחד הממלכה, בתום תקופת הביניים הראשונה, כ-500 שנה קודם לכן.

"נחטף" ע"י רעמסס 2, שהוסיף את חתימתו (צלע בסיס 2.4 מטר, גובה 21 מטר). אובליסק זה הקרוי "מחט קליאופטרה" מצוי היום בלונדון. כמו כן מצוי אחד בפריז, 12 ברומא ועוד רבים, שנשברו או טבעו בשעת העברתם.

מצרים -

אמנו-חותפ II שושלת 18. 1450 עד 1425 = 25 שנה. בשנותיו האחרונות מינה תחות מס את בנו בן ה-18 אמנחותפ II כמשנה למלך על מנת להבטיח את רציפות השלטון. גם הוא הרבה במסעות מלחמה כנגד נסיכי מיטאני בצפון סוריה.

לדבריו הצליח להכניע את קדש ואת אוגרית, עיר נמל חשובה בחוף סוריה, ומתחרה של עיר הנמל בילבוס (בירות), בת בריתם העתיקה של המצרים, ששימשה כמרכז משלוח הארזים מאז תחילת ימי הממלכות.

אמנחותפ מציין שלכד 89,600 שבויים. אבל, יש סוברים שהכוונה למספר תושבי הערים שהיו למס עובד, ולא לשבויים, היות ויש ספק אם ניתן היה להעסיק, להאכיל, או להציב מפקחים על ציבור כזה במצרים עצמה.

ידוע שבמחצבות האבן הועסקו - בימי השושלת הבאה - כ-8000 איש כולל המפקחים ובעלי המלאכה, שהיו כולם מצריים. גם אם נכפיל ונשלש מספר זה לצורך הבניה עצמה, עדיין נותר עם מספר נמוך בהרבה.

החשיבות אינה במספרים הנקובים אלא בעובדה, שנוקדו לשבויים ועבדים ושגם הצבא היה מורכב בחלקו מזרים: כנענים, נובים וכו'. במילים אחרות, זוהי תחילתו של תהליך פיצול פנימי שהחל כנראה כבר בימיה הראשונים של הממלכה החדשה.

מושג מה על מימדי המלחמה והאימפריה המצרית אפשר לקבל מחישוב שנעשה, לפיו היו במצרים בשלב זה כ-4.5 מליון נפש (היום למעלה מ-40 מליון).

תחות-מס IV שושלת 18. 1425 עד 1417 = 8 שנים. בנו של אמנחותפ II. מתחילת שלטונו עוברת המדיניות משלב המלחמה והכיבושים לשלב הדיפלומטיה. המלך עצמו נישא לנסיכה מיטאנית ויש להניח שסוריה חולקה בין מיטאני למצרים.

רבים מתושבי כנען וארם (ארץ ישראל וסוריה) פעלו, מכאן ואילך, בחצר המלוכה וחלקם אף הגיעו למעמד מכובד ביותר. כתוצאה מכך השתלבו במסורת המצרית אלים כנענים, כגון עשתורת, אלת הפריין, האהבה והרפואה ורשף אל המלחמה. גם בנוביה מדרום חלה התפתחות חדשה: המצודות הפכו לתחנות מסחר והנובים עצמם התקרבו לתרבות המצרית. מקצת הקרקעות בנוביה עובדו כחוות בית המלוכה וכמויות גדולות של זהב, שנהב, בשמים ועצים יובאו מהדרום ובחלקם הוחלפו בארזים מהלבנון ועפרות כסף מאסיה הקטנה והאיגיאים.

פיסול: חאת-שפ-סות -

ידוע כי במקדש הקבר היו כ-200 פסלים, כולל 24 פסלי ענק, אלא שכולם נותצו בסוף ימי שלטונו של תחותמס III וכיום לא נותרו מהם אלא שרידים בודדים, שנתגלו קבורים בסמוך למקדש.

בין מפעליה האחרים של חאת שפ סות ראויים לציון שני אובליסקים שהעמידה סמוך לשער הגדול, במקדש אמון רע בתבי. אלה הוו תוספת לשני האובליסקים של אביה, תחותמס I (מארבעתם נותרו היום בקארנאק רק שניים). כמו כן בנתה מקדש קטן ובריכה קדושה ממול לשער הדרומי של אותו מקדש.

מצרים - תחות-מס III שושלת 18. 1490 עד 1450-

= 40 שנה, מהן 32 לאחר מותה של חאת שפ סות. החזיר את מצרים למדיניות של התפשטות. הצבא המצרי עלה, יחד עם המלך, לארץ ישראל והגיע עד לכרמל. למרות שידע שמלכי ערי כנען, כ-330 במספר, אורבים לו באזור עמק מגידו, חצה את הכרמל בתנועה מהירה (דרך ואדי ערה). בניגוד לדעת יועציו הצליח להפתיע ולהניס את הכנענים.

מגידו נכנעה, כנראה לאחר כריתת ברית, והמצרים זכו בשלל רב שכלל נשק, מרכבות וסוסים, אבל לא נלקחו שבויים, למעט בני משפחות המושלים, שהובאו לחצר הממלכה כבני ערובה. צעד זה מתפרש כהחלטה לבסס את שליטתה של מצרים באמצעות בני חסות מקומיים, אולי בגלל המספר הקטן של אנשי מינהל וצבא הנדרש להחזקת שטחים בעלי אוכלוסיה זרה. ידוע שלימים חזרו רבים מבני הערובה והיו לנציגיה הנאמנים של מצרים, וחלקם אף בחר להשאר ולשרת בחצר המלך.

כדי לבסס את גבולו הצפוני כנגד נסיכי מיטאני, הצטרף תחותמס III לשמונה מסעות צפונה, מהם שנערכו בו זמנית על ידי כוחות יבשה וצבא, שהועבר בספינות עד לחוף סוריה בתנועת מלקחיים. מסעות אלו נמשכו כ-20 שנה, דהיינו במשך רוב שנות שלטונו. אלא שנסיכי מיטאני ובני בריתם הכנענים חמקו ממנו ולא נכנעו, למרות שהצליח להגיע עד אזור העיר כרכמיש - שלא נפלה בידו - ואף לחצות את הפרת ולקבל מנחות ממלכי החיתים, אשור ובבל. בסופו של דבר נאלץ לקבוע את גבולו הצפוני בקו בילבוס (צפונה מבירות) - דמשק.

אדריכלות: תחות-מס III-

ממפעלי הבניה הראויים לציון: הרחבת מקדש אמון בתבי (קארנאק) שהגיע בשלב זה למימדים של 80x40 מטר כולל חצר פנימית של 40x50 מטר. החלק היחודי בתוספות הוא אולם עמודים, שהוקם באגפה האחורי של החצר; תיקרת האולם (כ-18x42 מטר) נישאה ע"י 128 עמודים (4x32); כמו כן הוסיף כאן אובליסק (צלע בסיס 2.9 מטר, גובה 32 מטר) עשוי אבן שחם מונוליטית במשקל 290 טון. אובליסק שני במשקל 180 טון שהוצב בהליופוליס,

אמנות: תחות-מס IV -

החשובים מכל הם התחריטים ששרדו במצרים מתקופה זו, ביניהם תאורים של קבוצות אנשים הנראים כנושאי מנחות או סחורות, הכוללות כדים ובדים. אלה דומים למימצאי החפירות בכרתים ובחצי האי הפלופונזי, או במילים אחרות בני התרבות האיגאית, הקודמת לתרבות יוון הקלאסית ב-600 שנה לפחות.

מצרים - אמנו חותפ III שושלת 18. 1417 עד 1379 - 38 שנה. בנו של תחותמס IV. ידוע שאמו לא היתה ממשפחת האצולה. כאשר הומלך, במות אביו, היה עדיין נער בן 12 ומיד לאחר מכן נבחרה עבורו אשה, גם היא שלא מן האצולה, על מנת שתשמש לו כ"אשת המלך", דהיינו כמלכה ראשית. יש סוברים שמטרת נשואים אלו היתה לחזק את הקשרים בין בית המלך והצבא: אביה של "אשת המלך" היה מפקד האורוות, הווה אומר האחראי על המרכבות (החיל העיקרי בטקטיקת הלוחמה החדשה). אמה של המלכה היתה כנראה מצריה אבל יש סימנים המעידים שהאב היה ממוצא שמי כנעני - תופעה מקובלת בין מפקדי הצבא האחראים לסוסים ולמרכבות. סימן נוסף לאשר התחולל באותה תקופה אפשר ללמוד ממינויים של אנשי צבא רבים לתפקידי כהונה ומינהל, ללא התחשבות ביחוס המשפחתי, ביניהם אחיה של "אשת המלך", שהיה אף הוא איש צבא, שמונה לתפקיד כהונה חשוב במקדש רע אמון.

כמו אביו לפניו, התחתן גם אמנוחותפ III עם נסיכה מיטאנית, שהגיעה למצרים בלווי פמליה של 317 נשים. היות והיו אלה ימי שיא זוהרה של מיטאני, יש להניח שלנשואים אלו היתה חשיבות מדינית גדולה, יותר מאשר אי פעם, לשמירת קוי הגבול הצפוניים של מצרים. על מידת הקשר בין שתי הממלכות מעיד גם גילוי צלמית של עשתורת מיניוה, שנשלחה במיוחד כשי למלך מצרים בעת מחלתו.

בשנה ה-39 לשלטונו נפטר אמנו חותפ III ממחלה שלקה בה בשנותיו האחרונות, אבל עוד מספר שנים לפני כן הומלך בנו אמנו חותפ 4 כפרעה שני, על מנת להבטיח את המשך השושלת.

אמנו חותפ בן חאפו: ראש השרים ואדריכל. אחת הדמויות הבולטות בתולדות מצרים, אם כי לא נמנה על האצולה. סוברים שניסה ליצור קשר חדש בין המלך והעם. לצורך זה הועמדו פסלי המלך במקדשים, כך שכל אחד יכול היה לפנות "אליהם" ולבקש את אשר על לבו. למרות שלא ברור כיצד בדיוק פעלה השיטה, הרי שהנסיון עלה יפה ולאחר מותו נערץ אמנוחותפ בן חאפו עצמו כאל ודמותו הוצבה לימים בסמוך לזו של אימחותפ, יועצו של פרעה דזיסור.

אדריכלות ופיסול: אמנו-חותפ III -

בין מפעלי הבניה הראויים לציון ומיוחסים לאמנוחותפ III ויועצו אמנוחותפ בן חאפו: המקדש הגדול לאמון בתבי (לוקסור), שחובר בשדרת ספניקסים שנמשכה לאורך כ-3

ק"מ, עד למקדשי אמון בקארנאק מצפון; קיר שער גדול בחזית המקדש בקארנאק עצמה; מקדש קבורה מפואר ממערב לנילוס (חרב עד היסוד) שכלל כ-500 פסלים שגם מהם לא נותרו אלא שרידים, למעט שני פסלים ענקיים הניצבים כאן עד היום ושנדעו בימי קדם בשם "הקולוסי של ממנון" (MEMNON).

1500-

האזור האיגאי - לעת זו התפוצץ הר הגעש של האי טרה (סנטורני) שבים האיגאיים, בעוצמה העולה על זו של פצצת מימן מודרנית. כתוצאה מכך שקע כשליש האי לתוך הים והשאר כוסה בשכבת אפר. בחפירות הארכיאולוגיות, שהחלו בשנת 1965 והנמשכות עדיין נתגלתה תרבות מפותחת המושפעת מכרתים ה"מינואית": בתים דו קומתיים עם ציורי קיר, הכוללים נופים, ספינות מפרש, דמויות וצמחיה. בניגוד לפומפי באיטליה שכוסתה גם היא באפר (ר' 79-) לא נמצאו כאן שלדים ולכן מניחים שלתושבים היתה שהות מספקת להמלט בטרם החורבן. יש הסוברים שאסון טרה גרם לנזקים סביבתיים חמורים: ראשית, נחשול אדיר ששטף את חופי יוון מצפון ואת כרתים מדרום. שנית, ענן אפר שכיסה לזמן מה את האזור. שילוב של שני גורמים אלה עשוי היה להשמיד את הצי של כרתים שתרבותה היתה מושתתת על מסחר כמו גם פגיעה ישירה יותר מבמקורות המזון: הדגה והחקלאות. כתוצאה מכך יתכן שנתעוררו בעיות פנימיות. מכל מקום בשלב זה נשרפו ונבזזו כל הארמונות. אפשר שהמיקנים ניצלו שעת חולשה זו והתישבו ואולי אף השתלבו בתרבות כרתים. יש אחרים הסוברים שהמיקניים הם שהרסו ונבזזו את כל הארמונות ורק לאחר מכן שיקמו לצרכיהם את הארמון בקנוסוס (ר' 1450-). יתכן שצריך לזהות את התרבות המיקנית עם השבטים היוונים הקרויים אכאים וזאת על סמך הכתובים, שנמצאו בבירת החיתים, המזכירים ממלכה סמוכה בשם AHHIYAWA (אולי החורי המופיע בתנ"ך ואולי השבט היווני הידוע בשם אכאי ACHAIOI). על קשר בין החיתים ותרבות מיקניה מעידים גם פסלי זוג האריות שנתגלו הן בארמון בירת החיתים והן במיקניה. הארוע החשוב הבא בשלהי תולדות התרבות המיקנית הוא הקמתה של חומה במיצר הקורינת, שנועדה, כנראה, לעצור את הפולשים המזוהים, לעיתים, עם שבטי הדורים היוונים. מכל מקום, בשנת 1200 לפנה"ס חרבו מרכזי התרבות המיקנית בכל רחבי הים האיגאי. אבל, יש סימנים להמשך קיומה של תרבות ההולכת ודועכת עד שנת 1100-.

*כתב לינארי B: הקושי בפינוח כתב זה, שהיה בשימוש בתקופת מיקניה, נובע, כנראה, מהתאמתו של כתב לינארי A של שפת כרתים העתיקה לניב השונה ממנה לחלוטין. בשנות ה-50 טענו מספר חוקרים שהמדובר בניב יווני ואף

הצליחו למצוא, על הלוחות החקוקים, שמות רבים כגון: אכילס, אידומאוס, תזאוס, כרתאוס, נסטור, אפילאטוס, קסותוס, אייאקס, גלאוכוס, ואיאולוס ועוד. מכאן ניתן להסיק שמקורם קודם או מקביל לטרויה של שירת הומרוס, שחורבנה נקבע לשנת 1184-.

תרבות: מיקניה - 1500 עד 1200- כל תרבויות הים האיגאי התפתחו במקביל, עד שחרבו לפתע בשנת 2000 לפנה"ס, למעט כרתים שהחלה בפריחה נפלאה. רק כעבור 400 שנים (1600-) לערך ניכרים סימנים ראשונים של גידול אוכלוסיית היבשת. בשלב זה מגיעה לכאן השפעת האמנות של כרתים בכל התחומים: ציור קיר, פיסול, תבליט ואדריכלות. אבל בניגוד לבניה המפורזת של כרתים, היו ארמונות היבשת מוקפים חומות אבנים ענקיות.

ידועים כמה מבצרים: **פילוס** (PYLOS), **פירוס** (PYROS), **אתונה** ובמיוחד **מיקניה** (MYCENAE), שעל שמו נקראת התרבות כולה. כמו כן נמצאו כאן קברים, כנראה של מלכים, בצורת פעמונים מכוסים תלוליות עפר. הבדל נוסף הוא בנושאים המופיעים על הכלים, כגון מחזות ציד ומלחמות. סוברים שאלו נוצרו, בהשפעתה של כרתים, ע"י אמנים מקומיים או אמנים שהגיעו במיוחד מכרתים ואולי אפילו נוצרו בכרתים ליצוא לפי דרישות אנשי היבשת.

אדריכלות: מיקניה -

הבניה מתאפיינת בארמונות מלכים, מצודות, חומות ערים וקברי תולוס. הארמון שימש כנראה בו זמנית כמקום מושב של המלך או השליט ומשפחתו, המרכז הפולחני, המרכז המנהלי והמסחרי והאסם של הממלכה. לפיכך הוקף במבנים ובהם חדרים למטרות שונות.

המגארון (MEGARON) היה האולם העיקרי בארמונות הגדולים הידועים משרידי הישבים באזור הפלופונז: מיקניה, טירינס ופילוס. קברי התולוס המפורסמים ביותר הם "אוצר אטראוס" ו"קבר קליטמנסטרה" - מיקניה ו"אוצר מיניס" באורכומנוס (ORCHOMENOS). החלק העיקרי בתולוס היה חדר עגול בעל כיפה. לדוגמא, "אוצר אטראוס", שקוטרו 16 מטר וגובהו 14 מטר. אל החדר הוביל מעבר ארוך, שבצדדיו קירות אבן מסיבית. בתום הבניה כוסה כל המבנה באדמה.

גם קברות התולוס וגם הארמונות נבנו מאבנים עצומות ומכאן השם בניה קיקלופית (קיקלופ= ענק). האמצעים הטכניים האופייניים לבנייה המיקנית כללו את האומנה והמשקוף לשערים, דוגמת שער האריות במיקניה. קמרון הזיזים נוצר ע"י הנחת שורות אבנים אופקיות. המצודות הוקפו בחומות אבנים "קיקלופיות" בלתי סדירות ומרובות צלעות. מבחינה סגנונית לא היה דבר בבנייה זאת, למעט המגארון, היכול להצביע על התפתחותה לעתיד של הארכיטקטורה היוונית לאחר שקיעתה של התרבות המיקנית.

דת: הודו -

תחילת פולחן בראהמה וחיבור האפוסים (וודה) הדתיים.

חידושים: סין -

תחילת פיתוח הכתב.

1450- כרתים - **סוף התרבות "המונואית"**: כ-50 שנה לאחר אסון האי טרה, דהיינו בשנת 1450-, פקדה את כרתים רעידת אדמה, שהרסה שוב את הארמונות שלא שוקמו עוד, למעט הארמון בקנוסוס. יש הסוברים שכעבור 25 שנה בערך נכבשה כרתים ע"י תושבי היבשת, שמרכזם הגדול היה בפלופונז, בסמוך לעיר היוונית העתיקה מיקניה (MYCENAE). מכל מקום כעבור זמן מה (1400-) חרב סופית הארמון בקנוסוס ובכך תמו 600 שנות פריחתה של תרבות כרתים (2000 עד 1400-).

כרתים במיתוס היווני: לפי האגדה התאהב זאוס, מלך האלים, בבת מלך צור, נערה בשם אירופה. זאוס שינה דמותו לפר לבן והצטרף לעדר שרעה בסמוך, על שפת הים. כאשר ראתה אותו בת המלך מצא חן בעיניה, מכיון שהיה חזק אבל גם ענוג כטלה.

ארופה האכילה אותו פרחים וקשרה זרים לצווארו ולקרניו ואף העזה לרכב על גבו. הפר הוביל אותה אל הים. כאשר הסתכלה לאחור גילתה שהחוף כבר רחוק מדי ושוב לא תוכל לחזור. זאוס, המשיך לשחות עד לכרתים וכאן הניח את הנערה בין ערבי הנחל. לאחר מכן בא אליה בדמותו של נשר. מזיווג זה נולדו שלושה בנים: מינוס, רהאדאמנטוס וסארפדון.

לאחר מכן נישאה אירופה למושל האי, אסטרוס בן טאקטאמוס, בן דורוס (דורוס נודע כמי שהביא לכרתים מתישבים יוונים בני השבטים אוליי ו-פלאסגיי). היות ולאירופה לא נולדו ילדים נוספים, אימץ בעלה אסטרוס את שלושת הבנים שנולדו לה מזאוס.

כאשר התבגרו הבנים רבו ביניהם, בגין אהבתם לנער בשם מילטוס, בנם של האל אפולו ונימפה הידועה בשמות שונים. מילטוס בחר בסארפדון והשניים גורשו מכרתים ובסופו של דבר הגיעו, בראש צי גדול, ל-קאריה שבמערב אסיה הקטנה (CARIA). כאן יסד סארפדון את העיר מילטוס, לאחר שהרג את מושל האיזור הענק אסטרוס, בנו של הענק אנאקס (ANAX), שאימו היתה אלת האדמה ואביו אל ההרים אוראנוס (דהיינו המרכיבים בראשיתיים של הארץ).

לפי גירסה אחרת נחשד מילטוס בקשר כנגד מינוס, אבל מכיוון שנודע כבנו של אפולו ניתנה לו ההזדמנות למלט נפשו ולעזוב את כרתים בראש צי גדול שהגיע לקאריה וכאן יסד את העיר הקרויה על שמו - מילטוס.

סארפדון, לעומת זאת, עזב את כרתים והגיע לאזור סיליקיה בדרום אסיה הקטנה. כאן הקים

שוללת שמשלה שלושה דורות. לפי גירסאות אחרות לא היה מילטוס בנם של אפולו והנימפה, אלא בנם של זאוס וקאסיופיאה, או של זאוס והספניקס.

רהאדאמאנתוס, בניגוד לאחיו סארפדון, חי בשלום עם מינוס ושלט על שלישי האי כרתים בתבונה רבה. כל תשע שנים היה נכנס למערה של זאוס ומביא ממנה סידרת חוקים חדשים. מנהג זה אומץ גם ע"י אחיו מינוס.

יש הטוענים שרהאדאמאנטוס לא היה כלל אחיו של מינוס ושניהם, כמו גם סארפדון, לא היו בניו של זאוס, אלא בניהם של אלס אחרים, ביניהם הפסטוס (אל הרי הגעש הכבשנים ומלאכת המתכות).

לפי גרסה אחרת הרג רהאדאמאנטוס קרוב משפחה וברח ל-בואוטיה (BOEOTIA) וכאן נישא ל-אלקמנה (Alcmene), אמו של הראקלס, ואלמנת אמפיתריון (Amphitryon). בימי קדם עדיין היה מצוי קברם של השניים ב-האליארטוס בסמוך למטע של עצי גומא, שהובאו מכרתים ואשר שימשו ליצור מוטות, כידונים וחלילים. אולם, יש אומרים, שנשואי רהאדאמאנטוס ואלקמנה נערכו רק לאחר מותם בשדות אליזיה (ELYSIA = גן העדן במתולוגיה היוונית), בעת שזאוס מינה את רהאדאמאנטוס, מינוס ואכוס (Aecus) כשלושת שופטי המתים.

כאשר הומלך מינוס, בהסכמת כל תושבי כרתים, הקים מזבח לאל הים פוסידון וביקש מהאל שישלח לו פר ואכן יצא מהגלים פר לבן גדול. למראה יופיו צרף אותו מינוס אל העדר וזבח במקומו פר אחר. מינוס נישא ל-פסיפאה (Pasiphae) בתם של הליוס (Helios = האור או השמש) ונימפה מכרתים, אלא שפוסידון כעס על שלא הוקרב לו הפר הלבן אי לכך גרם לפסיפאה שתתאהב בפר.

יש אומרים שלא היה זה זאוס שכעס על מינוס ויש אומרים שהיתה זו אפרודיטה, אלת האהבה, שכעסה, לא על מינוס, אלא על פסיפאה, מכיוון שלא העלתה לה קורבנות במשך שנים רבות.

באותה עת חי בכרתים האמן הידוע דיאדאלוס (Daedalus), שגורש מעירו אתונה. **דיאדאלוס** הועסק בחצר המלך מינוס וכאן יצר פסלים מעץ (*) שהיו מסוגלים לנוע.

פסיפאה גילתה לדיאדאלוס את סוד אהבתה לפר הלבן וביקשה את עצתו ועזרתו. דיאדאלוס הכין דגם עץ חלול בדמות פרה ועטף אותו בעור אמיתי. הדגם, שלקצה טלפיו חוברו גלגלים, הועמד מתחת לעץ האלון, מקום בו רעה הפר הלבן. פסיפאה נכנסה פנימה כפי שהורה לה דיאדאלוס והפר אכן טעה. כתוצאה מזיווג זה נולד המינוטאור (MINOTAUR), יצור שגופו אדם וראשו פר.

מינוס פנה לאורקל לבקש עצה כיצד יוכל למנוע שערוריה. התשובה היתה: צווה על דיאדאלוס לבנות מסתור ב-קנוסוס. כך נוצר המבוך

(לאבירינט) שאין לו פתרון ומינוס, פסיפאה והמינוטאור גרו בו כל חייהם (**). למינוס ופסיפאה נולדו עוד ילדים, ביניהם שתי בנות - פדרה ו-אריאדנה (Phedra, Ariadna) - שגורלן נקשר לאגדת הגיבור האתונאי תזאוס (Theseus).

לימים נהיה הפר הלבן דורסני וכמעט שהרס את כרתים, אבל הראקלס הצליח להכניעו ולהעבירו ליוון, שם נשחט ע"י הגיבור האתונאי תזאוס.

(*) אפשר שמדובר בשיטה הדומה לפסלוני צעצוע "מרקדים", בעזרת מקלות חבויים בבסיס, שנתגלו בקברות מצריים.

(**) השם לאבירינט לפי סר ארתור אוונס, שחשף את ארמון קנוסוס, מקורו במושג לאבריס (LABRYS), שפרושו גרזן שני הראשים, שדוגמתו נמצא בכרתים. לדעת רוברט גרייבס, סופר ידוע וחוקר התרבות היוונית - רומית, יתכן שהמושג לאבירינט מתייחס לפסיפס בצורת מבוך, ששימש לריקוד פולחני כמרומו בשירת הומוס; ריקודים דומים נזכרים גם במקורות רומאיים, וכן ידוע עליהם ממקומות שונים באירופה העתיקה - מרוסיה ועד לאנגליה.

יש סוברים שהאגדה היוונית אינה מתייחסת כלל לתרבות כרתים העתיקה ואין בה אלא זכרון מעורפל מהתקופה המאוחרת, כאשר שלטו בה המיקנים, שהם כנראה השבטים היוונים הראשונים: האכאיים, האאוליים, הפלאסגיים והאיוניים. ואילו הדוריים, שהחריבו את תרבותם בשנים 1200 עד 1100-, היו גם הם שבטים מאותו מוצא, שחיו זמן רב בשוליה המערביים של יוון. מכאן שהמדובר בשתי תרבויות דומות, "יוונית מזרחית" ו-"יוונית מערבית".

יש גם ספק באם הדוריים הם שהרסו את התרבות המיקנית או שהמיקנים הם שהרסו את התרבות העתיקה של כרתים. לפי גרסה אחת לפחות, נפלו תרבויות כרתים (המינואית) ותרבות היבשת היוונית (המיקנית) כתוצאה מבעיות פנימיות ולא מפלישה פתאומית. גרסה זו מתבססת על שרידים המעידים על תקופת חפיפה בין התרבויות הללו.

מכל מקום, כמעט ודאי שאין קשר ישיר בין אגדת המלך מינוס והתרבות העתיקה של כרתים - הקרויה על שמו ה"מינואית".

-1400

"תקופת הזהב" של אוגרית - עיר בצפון סוריה (12 ק"מ מלאטאקיה) - עד 1300-. שם העיר היה ידוע מכתבי אל עמארנה ותעודות אחרות, מצריות וחיתיות, אבל מיקומה המדויק נתגלה רק בשנת 1929. לפי הממצאים הארכיאולוגיים התקיים כאן ישוב כבר בשלהי האלף הרביעי לפנה"ס, אבל ההתפתחות העיקרית החלה רק עם כניסת מתיישבים שמיים מערביים, משנת 2500- ואילך. מכאן הלכו והתהדקו הקשרים עם הסביבה הקרובה וכן עם נהריים תחתית ומצרים, ובהמשך גם עם כרתים "המינואית".

"תקופת הזהב" של אוגרית חלה במאה ה-14 (1400-1300). לעת זו שייכים שרידי בנינים מפוארים וחפצים יקרים. העיר חרבה לפתע, בשנת 1200-, כתוצאה מסידרת ארועים מדיניים שהביאו לחורבנם של ממלכת מיטאני, ממלכת החיתים, תרבות מיקניה, כולל העיר המפורסמת טרויה.

התגליות החשובות ביותר באוגרית הם טקסטים בלשון שמית-מערבית החקוקים על לוחות טין. אלה נמצאו בחורבות בנינים, ששימשו כנראה כבית ספר לכהנים וארכיון ממשלתי. מיעוטם של הלוחות חוברו בכתב היתדות הרגיל, ביניהם תעודות בלשון האכדית והחורית וקטעי מילונים שומריים-אכדיים, או שומרים-חוריים. אבל רובם נכתבו בניב שמי מיוחד, הקרוי אוגרית, על שם העיר. תעודות אלו כתובות בא"ב מיוחד המושתת על סימני כתב היתדות.

בנוסף למסמכים מינהליים ומסחריים, מכתבים ורשימות שונות, נתגלו כאן גם טקסטים ספרותיים, ביניהם אגדות אלים ואנשי שם קדומים. הסברה היא שטקסטים אלו נחרטו אמנם על לוחות הטיין במאה ה-14 לפנה"ס, אבל המקור קדום בהרבה, כגון:

- "עלילות בעל" (שלוש גרסאות) - אלוהי השמים והחי וקורותיו ומלחמותיו, בעזרת אחותו ענת, נגד מות - אל השאול והמות.

- "עלילות דנאל" (דניאל) החכם הצדיק בנו אקהת ובתו פאגהט.

- "עלילות המלך קרת", נשואיו, לידת בניו ובנותיו ומרד בנו יציב, כולל פרשת מצור קרת להצלת אישה חטופה, המזכיר מיתוסים הודו-אריים (טרויה).

בנוסף נשתמרו גם טקסטים כגון שיר על נשואי אל הירח ואלת הירח; שיר על לידת האל שחר והאל שלם.

לשון כתבי אוגרית מתבהרת בעיקר מתוך השוואה לעברי והספרות המקראית. יתרה מזו, הדמיון הרב בין שתי הספרות מסייע להבנת המסורת השמית-כנענית, הקודמת הן לאוגרית והן לבני ישראל. מכאן גם מובנת העובדה שגרמה בשעתו לתמיהה מרובה, מדוע הספרות המקראית נעדרת שלבים ארכאיים והיא מצטיינת כבר מתחילתה ביצירות משוכללות ומושלמות. הטקסטים, שנתגלו באוגרית, מסייעים גם להכרת הפולחנים ומנהגי חיים כנעניים, כמו גם מקצת החוקים שנקבעו בישראל כנגד דרכי הכנעני שבסביבתם. לגילויים של כתבי אוגרית הייתה השפעה עקיפה ובלתי צפויה על הספרות והאמנות החזותית בארץ ישראל, משל שנות השלושים ועד קום המדינה ב-1948 - בעיקר הזרם שנודע בשם "הכנענים" ומנה את יונתן רטוש, אהרון אמיר, בנימין תמוז, יצחק דנציגר, קוסו אלול, מנחם שמי ועוד.

1379-

דת: מצרים - המהפכה המונותאיסטית של אמנו-חותפ IV שושלת 18. שינה את שמו ל-**אחני-אטן**. מלך 13 שנה עד 1362-. בגין המהפכה

המונותאיסטית (אמונה באל אחד) - שניסה לחולל, מהוות 17 שנות שלטונו של אחנאטן ואשתו נפרטטי, (בערך 225 שנה לאחר יסוד הממלכה החדשה) את אחד הפרקים המרתקים בתולדותיה של מצרים העתיקה.

ענין נוסף יש למהפך הדתי גם בגין סמיכותו לאמונה היהודית באל אחד ולפרשת יציאת מצרים - המזוהה עם תקופתו של רעמסס II ששלט כ-50 שנה אחריו.

מכיוון שהמהפכה הדתית לא זכתה להצלחה נעשה הכל, לאחר מותו, כדי למחוק פרק זה מתולדותיה של מצרים. אי לכך, רוב המידע מקורו בחלקי תחרוטים, כתובות ובעיקר יצירות אמנות, שלא הושמדו, מהם ניתן לקבל מושג על מהות הארועים.

מכאן ששיחזור השתלשלות הענינים הוא בגדר השערה בלבד.

בילדותו התחנך אמנחותפ IV אצל דודו (אחי אמו), שהיה כהן ראשי בהליופוליס. כאן התוודע לראשונה לפולחן העתיק של אל השמש בהתגלמותו כאל עליון. כמו כן השיאו אותו ל**נפרטיטי** - בתו של אחד משרי הצבא, בשם **איה** (AYA) שנהיה לימים יועץ המלך ואף שלט זמן קצר לאחר מות אמנחותפ IV וילדיו. יתכן גם שאותו איה היה קרוב משפחה של המלך עצמו (אחי אמו). למעשה נתגלה שבתקופה זו חיו שני אנשים בשם איה, האחד, כאמור, שר צבא והשני, שכיח במקדש אמון בתבי. סוברים שהשניים היו אחים או לפחות קרובי משפחה ושמיים מערביים במוצאם.

חיזוק מסויים למוצאה השמי ואולי אפילו העברי של משפחת אמו ניתן למוצא בשמותיהם: הסב נקרא יויה (YOYA) ואילו הכהן ואיש הצבא, נקראו איה (AYA); שמות שהסיומת שלהם (יה) קרובה לזו המקובלת בעברית. קרוב משפחה שלישי, שכיח אף הוא בהליופוליס, נקרא בשם ענן (ANEN); שם שגם לו צלצול כנעני או עברי (איה - שמואל ב' ג' ז'. עינן - נשיא שבט נפתלי, במדבר א' טו'. יויה הוא אולי יהויה או יהויא או יהוא). על מעמדם של יויה ואשתו טיה (TYA) מעידה מערת הקבורה שלהם, שנמצאה בעמק המלכים - מחווה נדיר מעין כמוהו.

על מנת להבטיח את המשכיות השושלת הוכתר אמנחותפ IV בגיל 12 כפרעה שני, עוד לפני מות אביו - אמנחותפ III. לא ידוע כמה שנים עברו עד שהיה למושל יחיד, אבל הסברה המקובלת שהיה זה בערך בשנה הרביעית לאחר הכתרתו. אין ספק שכאשר מלך ביחד עם אביו היה נאמן למסורת הדתית של קודמיו והרמז היחיד לעתיד להתחולל נמצא בהדגשה מסוימת של המושג אטן (האור או גלגל החמה) - לכשעצמו מושג עתיק המזוהה עם התגלמויות הרבות של אל השמש. עדות לשנים אלו אפשר גם למוצא בשרידי מקדש שנבנה במצותו ממזרח למקדש אמון בקארנאק (אמן רע=אל השמש).

עיוור: מצרים. יסוד עמארנה -

משרידיה של העיר החדשה שבנה אחן-אטן, (היום עמארנה על שם כפר סמוך), מתברר שתוכנה בצורת מחנה צבאי או מחנה עבודה: משבצות מגורים הערוכות לפי סדר המעמדות, החל ממשכנות פועלים בקצה האחד של העיר ועד לביתו של המלך בקצה האחר. משבצות אלו היו ערוכות משני צידי שדרה מרכזית רחבה, שהובילה אל מיתחם המקדשים. מבחינת התיכונן האורבני דומה עיר זו במקצת למחנה הפועלים שתוכנן בתקופת הממלכה התיכונה ליד אגם פאיוס (לאחון). ראוי לציין, שעמארנה ולאחון הן שתי הערים היחידות שנתגלו במצרים, למעט כפר של 60 משפחות אומנים המצוי על גבעה בעמק קברות המלכים שליד תבי וכפר נוסף, גם הוא של אומנים, ליד עמארנה.

אמנות: מצרים. "סגנון עמארנה" -

בסמוך למעבר לעיר החדשה, החל להתגבש הסגנון האמנותי שנועד להמחיש את מהותו של הפולחן החדש. ברור שסגנון זה מיוחד חייב שיתוף פעולה הדוק ביותר בין בית המלוכה והאמנים המופקדים על ביצועו. למרבה המזל נמצאו בעמארנה חורבותיהם של בתי המלאכה של האמנים הראשים ובהם שרידי דוגמאות ששמשו, קרוב לודאי, בסיס לעיבוד היצירות המוגמרות. מאלו נראה שנטלו יציקות גבס מפניהם של אנשים, כולל המלך והמלכה, על מנת להגיע לביטוי שיש בו מזיגה של מציאות ואידאל; למרות שהתהליך לא היה חדש לכשעצמו, הרי שתוצאתו היתה כה מהפכנית עד שזכתה בפי הארכיאולוגים לשם: "סגנון עמארנה"; סגנון המתאפיין בהצגת הדמות - בעיקר של המלך והמלכה - עם גוף צר ומוארך בניגוד גמור לכרס ולאחוריים בולטים וכבדים. לכאורה מושתת סגנון עמארנה על יסוד נאטוראליסטי, שהרי יתכן, שהדמיון בין בני הזוג המלכותי נבע מהיותם בני דודים או קרובי משפחה. כמו כן ידוע מהמומיה של אבי המלך (אמנחותפ 3) שסבל מהשמנת יתר; תכונה שאולי העביר לצאצאיו. לעומת זאת נראה תמוה, שאותו תיאור חל גם על נכבדים אחרים מפמלית המלך, אם כי יתכן ורצו להדמות למלך. מכאן המסקנה שהמדובר ב"אידאליזציה" של מציאות. המטרה במקרה זה היתה להציג את דמות המלך כשילוב של זכר ונקבה; אידאל כזה עולה בקנה אחד עם כמה מאלי מצרים החשובים ביותר, כגון אל השמש רע ואל השאול אוסיריס (גם בשפה העברית המונח שמש מופיע כזכר ונקבה כמו כמה מונחים קוסמים אחרים: ירח, רוח ועוד). חיזוק נוסף לסברת הדו-מיניות נובע מכמה פסלים המציגים את המלך כשרגליו צמודות; תאור שהשתמשו בו בדרך כלל לנשים ורק לעתים נדירות מאד לגברים ובודאי שלא למלך, אלא אם הוצג כשהוא יושב. סביר להניח שהצבתם של 24 (היום נותרו שרידיהם של 8) פסלי ענק של המלך (גובה 5 מטר) בסגנון זה, כולל כמה פסלי עירום, זעזעה את כל מוסכמות המסורת של מצרים העתיקה. חידוש אחר הוא הצגתו של האל החדש אטן רק בצורתו הסמלית כגלגל החמה, שממנו נשלחות קרנים עם ידיים המחזיקות את סמלי החיים והשפע. גם בתאור היחסים בין המלך והמלכה חל שינוי יסודי: לא רק שהם מוצגים כמעט כשווים בגודלם - מנהג שרווח לעתים בתקופה זו - אלא

בשנה החמישית למלכותו (אולי אחרי מות אביו) חל לפתע שינוי דרמטי, כאשר החליף את שמו לאחן אטן ומינה עצמו לכהן ראשי של הפולחן החדש. כמו כן החל בהעברת מרכז השלטון לאתר חדש ממזרח לנילוס, במחצית הדרך בין תבי לממפיס. כאן הקים עיר חדשה אדירת מימדים בשם אחט אטן (האופק של אטן 700x1000 מטר=7000 דונם) הפרושה במקביל לנהר.

מכל מקום, ההרגשה היא שהפולחן החדש - שכלל בין השאר קבורת מתים ממזרח ולא ממערב לנילוס, עריכת טקסים מתחת לכיפת השמיים לאור היום ולא באפולית המקדשים - היה בו כדי לזעזע את המצרים. מאידך, ספק אם היו בכל אלה לכשעצמם משום מהפכה של ממש - לאור התהפוכות הדתיות והמדיניות בעבר - אלמלא קבע המלך שאין לקיים כל פולחן אחר פרט לפולחן האל אטן כאל יחיד המבטל כל אלוהות אחרת.

בהמשך לתכתיב זה נסגרו המקדשים, נמחקו שמות האלים והחלה רדיפת כהנים. אלה ביטלו בבת אחת מסורת בת אלפי שנים של סובלנות, לפיה מתקיימים זה ליד זה וזה בתוך זה פולחנים לאלים שונים, מקומיים, אזוריים וכלל ארציים. ידוע שבעת המעבר לעמארנה החליף אחן אטן את רוב אנשי המימשל הישן - למעט מקורביו - באנשים חדשים, כנראה במטרה להחזיר את השליטה בכהונה ובבירוקרטיה לידי משפחת המלך. מכאן יש להניח שנשען על ציבור מינהלי וצבאי נאמן ביותר. הנחה זו מתחזקת לאור העובדה שלא ידוע על מרד כנגדו וגם האימפריה המשכיכה להתקיים, למרות התלונות של נסיכי הערים בארץ ישראל וסוריה, שנמצאו בנתיבי עמארנה; תלונות שהיו קרוב לודאי מוגזמות, על סכנות, בעיות שונות והאשמות הדדיות בבגידה. ראוי לציין שבין המכתבים מופיע שוב השם חפירו/חבירו הנחשב לכינוי מוקדם של שבטי העברים.

כתבי עמארנה: אוסף לוחות חרס הכתובים באכדית. נמצא במקרה במאה ה-19 ומשמש עד היום כאחד ממקורות המידע העיקריים על יחסי מצרים וערי החסות בארץ ישראל וסוריה בתקופה כמו כן נמצאו בעמארנה תעודות רבות ובהן קטעי תפילה, שניסוחם מזכיר את סגנון התפילות שנמצאו בחפירות העיר אוגרית. אלו משמשים כעדות מסייעת לקשרים ההדוקים, שנוצרו בין בית המלוכה במצרים ושאר התרבויות במזרח הקרוב.

אין יודעים מה היו כוונותיו של אחן אטן. יתכן ובסופו של דבר שאף להביא לאחדות מלאה סביב אל עליון אחד; אחדות שתקיף את האימפריה כולה מנוביה בדרום ועד לסוריה בצפון. אבל נראה שהמרחק בין העם או העמים ובית המלוכה היה גדול מדי והרעיון נועז מדי, כך שעם מות המלך נעלמה גם דת המלך.

שנוספו עליהם תאורים משפחתיים, כגון המלך והמלכה נפרטיטי משחקים עם בנותיהם, המלך מנשק את בתו וכו'.

חידושים נוספים המתגלים בסגנון עמארנה: תאור הדמות בפיסול ובתחריט, כאילו היא מתקיימת במרחב תלת מימדי. הפרדה ברורה, לראשונה, בין צדודית ימין ושמאל, תאור מספר אנשים וסוסים בשורה, בזה אחר זה. כמו כן מופיעים פרטים שונים, כגון יד מחזיקה ענף, ואפילו מקרה אחד (אולי יחיד בתולדות האמנות המצרית העתיקה) של מבט 4/3; זית (נראה שהזית הובא למצרים בתקופה זו), תאורי צמחיה, עופות וחיות אחרות, שנראה שצוירו מהטבע ולא לפי נוסחה מוסכמת.

יש סברה שיסודו של "סגנון עמארנה" בשאיפה לקדם את המושג העתיק "מאאת" (אמת, צדק, יושר וכו'), שמקורו עתיק ביותר. יש גם סברה שהדחף הראשוני של "סגנון עמארנה" מקורו ברצון להנתק ממילכוד החיקוי של סגנונות העבר, המאפיין רבות מיצירות הממלכה החדשה.

מצרים - יורשי אחנ-אטן: 1352 עד 1320-

עוד לפני מותו בחר אחנ-אטן את בנו מאחת מנשותיו והשיא אותו לבתו "היורשת", על מנת להבטיח את המשך השושלת (לאחנ אטן ונפרטיטי היו שלוש בנות "יורשות"). אלא שפרעה זה, שמלך שלוש שנים בלבד לאחר מות אביו, כבר חידש את פולחן אמון בקארנאק ואף הספיק לחצוב לעצמו מערת קבר תחת השם סמן-כא-רע (SMENKHARE) - שם המעיד על הנכונות להחזיר את מרכזיות פולחן האל רע, בהתאם למסורת שושלת תב. לאחר מותו הומלך תחתיו אחיו הצעיר בן ה-9 ששמו שונה מ-תות ענח אטן ל-**תות ענח אמון** וגם הוא חותן עם אחותו "היורשת" השניה על מנת להבטיח את המשכיות השושלת. בשנה ה-4 למלכותו נעזבה עמארנה ובית המלוכה חזר לתב. יש סברה שבמשך התקופה ממותו של אחנ אטן ועד החזרה לתב היה השלטון בידיה של נפרטיטי. מכאן שמלכה במשך כ-7 שנים, אלא ששנים אלו קשות לזיהוי מאחר וגם היא, בדומה לחאת שפ סות, הציגה עצמה עם פאת זקן.

כ-5 שנים לאחר החזרה לתב - בשנה ה-9 למלכותו - נפטר לפתע תות ענח אמון בהיותו כבן 18 (1352-). לאחר מכן מלך איי כ-4 שנים (עד 1348-).

אמנות: אוצר תות ענח אמון -

גילוי קברו (ע"י קארטר ב-1922), שכמעט ולא נגעה בו יד הבוזזים, מהווה את אחד הממצאים הנדירים והמרהיבים השופך אור חדש על משמעות מעמדו של פרעה בימי מצרים העתיקה. ביחס לקבר זה הועלו כמה סברות, ביניהן, שהעושר הרב, שנמצא בו, מעיד על תודתם של הכהנים על שחודש הקשר בין בית המלוכה ומקדשי פולחן אמון בתב, או שהיה זה מחווה של איה הישיש דודו ויועצו של אחנ אטן - שהמשיך למלוך עוד 4 שנים לאחר מות תות ענח אמון.

לעומת זאת ברור שהמערה, שבה נמצא מטמון תות ענח אמון, לא נועדה לקבורתו של מלך.

היות והחפצים היו במצב של אי סדר מוחלט ואף נראה

שנגנבו כמה מהם, הועלתה סברה נוספת האומרת שתחילה נקבר במקום אחר ובשלב כל שהוא הועברו למערה זו בחופזה רבה כמה מהחפצים שנשארו במערה המקורית, או שנגנבו ע"י מי שהעביר את המטמון, או שחפצים אלו הוּו את התמורה לביצוע ההעברה. מכל מקום, בזכות "המעבר" למערה החדשה שכוסתה עד מהרה בגלי אבנים שהוצאו ממערות הרעמססים שמעליה, ניצל המקום מגורל קבריהם של שאר הפרעונים.

מצרים - **סיכום תקופת עמרנה: עדות מסוימת על**

מצב בית המלוכה לאחר מותו של תות ענח אמון אפשר למצוא בכתובים שנתגלו בבירת ממלכת החיתים. לפי גירסה זו נתבקשו החיתים ע"י אלמנתו של תות ענח אמון, בתם של אחן אטן ונפרטיטי, לשלוח נסיך חיתי על מנת שישא אותה לאשה. החיתים מתלוננים על רצח הנסיך בדרכו לתב ע"י שליחיו של שליט מצרים בפועל, דהיינו איה. החוקרים סוברים שהיה זה דווקא מעשה של חורמ חב (HOREMHAB) ראש השרים ושר הצבא, ויתכן ששניהם היו מעורבים בפרשה, כפי שמעיד ההמשך. חורמ חב נישא לאחותה של נפרטיטי ומלך 28 שנה במצרים - עד 1320. (נראה שבשלב זה מתו או נרצחו כל שלוש הבנות "היורשות"). בימיו פורקו כל הבנינים והמקדשים בעמארנה, ששימשו כאבני בניה להקמתם של שערים אדירים נוספים למקדש אמון: האחד בחזית הפונה מערבה לנילוס ושניים בחזית הפונה לחצר המזרחית של המיתחם.

לא ברור מה היתה השפעתו של חורמ חב בתחום הדת ובאיזו מידה הצליח להביא להתחדשות הפולחנים לאחר הפסקה שנמשכה לפחות 21 שנה, דהיינו מתחילת שלטון אחנ אטן ועד לחזרה לתב. יתכן שהיתה זו רק "תחיה" מדומה, בעוד שבפועל כבר פנתה האמונה הדתית של מצרים לפסים חדשים, כפי שמעיד קברו של חורמ חב עצמו, המדגיש דווקא את מעמדו של אוסיריס, אל השאול וחי הנצח. ידוע גם שנאלץ להחליף חלק גדול מבעלי התפקידים במדינה ואף לקבוע תקנות להתנהגות אנשי החצר, השופטים ושאר בעלי התפקידים בממלכה. כל אלה עשויים להעיד על התדרדרות מוסרית, אבל גם על רצון לפתוח דף חדש.

מכל מקום, אחד התחריטים היותר מזעזעות מתקופתו של תורמ חב מציגה קבוצת נסיכים מצריים מחייכים למראה השפלה בוטה (משיכת זקנם) של שבויים כנענים. החיך עצמו, שהוא חלק מסגנון האמנות במצרים, עבר לימים לאמנות היוונית הארכאית (700-490).

חורמ חב נפטר בסופו של דבר ללא יורשים, אבל לפני מותו מינה את השר הממונה על הצבא באזור מצרים התחתונה, רעמסס I שמוצאו מהעיר טאניס שממזרח לדלתא. מכאן שבפועל שלטו במצרים - מאז ימי אחנ אטן, בזה אחר זה שלושה מפקדי צבא: איה, חורמ חב ורעמסס I.

מצרים - שושלת 19 עד 1200 - 120 שנים.
 רעמסס I מיסד השושלת היה כנראה מבוגר מאד כאשר הומלך. אי לכך קבע מיד את בנו סתי I כפרעה שני. בתקופת מלכותם המשותפת, שארכה שנתיים בלבד, נמשכה מחיקת זכרו של אחן אטן, כמו גם עבודות הבניה במקדשי אמון בתבי. מדיניות זו נמשכה גם ב-15 שנות שלטונו של סתי I כפרעה יחיד. במקביל לחם בנוביה - בדרום

ובארץ ישראל וסוריה בצפון. לפי הכתובות שהשאיר אחריו על קירות המקדשים ידוע שנאלץ לשלם קץ ללחצם של שבטים שמים נודדים, שסיכנו את דרכי המסחר והמאחזים הצבאיים בארץ ישראל (שתי אסטלות שלו נמצאו בבית שאן). גם בצפון התנהלו מלחמות על האחיזה בסוריה ובסופו של דבר נקבע הגבול בהסכם בין מצרים וממלכת החיתים, (שהחליפה בינתיים את ממלכת מיטאנו) בקו העובר בסמוך לביבולוס (ביירות) - וכל הנסיונות להחזיר את השליטה בצפון סוריה נכשלו.

אמנות: מצרים. שושלת 19 -

בתחום האמנות החזותית כמעט שלא חל שינוי מזמנו של חורמחב. פרושו של דבר שנמצא מעין איזון בין סגנון עמארנה והסגנון המצרי המסורתי. תאור הגוף נשאר במתכונתו המעודנת, כולל החיוך הנצחי הקפוא על פניהם של גברים ונשים. כך גם הסגנון הנאטוראליסטי בתאורי טבע, אלא בשלב זה הוא מאפיין גם את תאורי המלחמה. כמו כן נמשכה מסורת בנית מקדשי הקבורה ממערב לנילוס והרחבתם של מקדשי הפולחן ממזרח לו.

אדריכלות: שושלת 19 -

מפעלי הבניה בהם התחיל סתי I ראוי לציון מיתחם מקדש הקבורה שהקים לעצמו ולאביו (רעמסס I) באבידוס, ממול תיניס, בירתה העתיקה של מצרים העליונה, בסמוך למאסטאבות "הקבר הריק" של מלכי השושלות הראשונות והממלכה התיכונה. מקום זה הפך גם למרכז פולחן אוסיריס אל השאול.

לפי השרידים, שעדיין נותרו, הראה שהמיתחם (225x275 מטר = 62,000 מ"מ²), שהיה מוקף חומת לבנים, כלל מקדש קבורה גדול עם שתי חצרות קדמיות (50x50 מטר ו- 50x30 מטר) ומאחוריהן מקדש האל (70x50 מטר), עם מנהרה שהובילה עד מחוץ לחומה. בשטח שבין הבנינים והחומה החיצונית נבנו מחסניים מלבני טיפ (50x100 מטר = 5000 מ"מ²). מחוץ לחומה הוקם בית התפילה לזכרו של רעמסס I, אבל לא ברור כיצד הגיעו אליו.

ממערב לתבי, בעמק המלכים, חצב סתי I את אחת ממערות הקבר הגדולות והמורכבות, שאורכה כ-152 מטר והיא יורדת בסידרת מדרגות ואולמות לעומק של כ-50 מטר. בתבי עצמה החל בהרחבה נוספת של מקדש אמון בקארנאק, אלא שעבודה זו הסתיימה בזמנו של בנו, רעמסס II.

מצרים - רעמסס II שושלת 19. משל 67 שנה, 1302 עד 1237. בנו של סתי I מלך תקופה

מסוימת כפרעה שני. סמוך לתחילת שלטונו כמלך יחיד העביר את המרכז המינהלי של המדינה לאזור הדלתא ואילו תבי נשארה כמרכז הפולחן הדתי - חלוקה שתאפיין את מצרים העתיקה מכאן ואילך. לצעד זה היו כמה סיבות אפשריות: התחזקות מעמדה וחשיבותה הכלכלית של הדלתא; מוצאה של משפחת בית המלוכה הקשור לדלתא; כוונותיו של רעמסס II להחזיר לידי את השליטה בסוריה, או לפחות לא לאבד את האזורים שנותרו בחסותו, ומכאן הצורך להימצא קרוב ככל האפשר למחנות הצבא שעל גבול סיני.

במשך 21 השנים הראשונות לשלטונו נמשכו המלחמות עם ממלכת החיתים ללא הכרעה, עד שבסופו של דבר הסכים לחתום על ברית שלום. 13 שנה לאחר מכן גם נישא לנסיכה חיתית - צעד המרמז על מדיניות מצרית חדשה שמטרתה היתה אולי לרסן את כוחה הגובר של ממלכת אשור.

קיים ספק באם זכה לתועלת חומרית ממלחמותיו, לכן מניחים שמקור עושרו במרבצי זהב חדשים שנתגלו באזור ים סוף והם שאיפשרו את פעולות הבניה האדירות שהותיר אחריו ואשר בזכותם התפרסם שמו כאחד מגדולי הפרעונים ואף נערץ כאל עוד בחייו.

עיון: רעמסס II -

ידוע שבנה מספר ערים במזרח הדלתא, ביניהן פי-תום ופי-רעמסס, הידועות מהמקרא בשם ערי המסכנות פתום ורעמסס (מסכנות=מחסנים). מכאן גם הסברה שהמדובר באותו רעמסס המופיע במקרא כמי ששיעבד את בני ישראל ובימיו חלה יציאת מצרים.

עם זאת ראוי לזכור שאין בכל תולדותיה של מצרים אפילו רמז לארוע כזה, לא כל שכן על יציאת מצרים או הארועים שגלו לכך, כגון טביעת הצבא והמלך בים לאחר מעבר בני ישראל, שהרי ממילא לא דווח, אף פעם, על כשלונות או מפלות.

אדריכלות: רעמסס II -

במקדש אמון בתבי (קארנאק) השלים את אולם העמודים הגדול שהתחיל בו אביו, סתי I. האולם (100x50 מטר=5000 מ"מ²) כולל 134 עמודים, מהם 12 עמודים מרכזיים עם כותרות פרחי פאפירוס (גובה 21 מטר, קוטר 3.6 מטר) ועליהם קורה נוספת שגובהה 3 מטר (סה"כ 24 מטר). שאר העמודים עם כותרות ניצני פאפירוס, (גובה 13 מטר, קוטר 2.7 מטר). במרווח בין תקרת העמודים הגבוהים והנמוכים נקבעו חלונות, שהחדירו אור לכל אורך השדרה המרכזית.

כמו כן הוסיף חצר מוקפת שדרת עמודים כפולה (53X53 מטר) למקדש אמנחותפ III בלוקסור; יחודה של חצר זו שהיא ניצבת, מסיבה בלתי ידועה, בהסטה יחסית למקדש הישן.

ממול לתבי, בגדה המערבית של הנילוס, בנה את מקדש הקבר הידוע בשם רעמסאום: מיתחם מוקף חומה (160x250 מטר) ובתוכו מקדש ומחסנים, בדומה למקדש הקבר שבנה סתי I. מיתחם זה, שנהרס ברובו, כלל גם

מקדש קטן לזכרה של אמו. גם כאן, כמו בלוקסור, ניכרת הסטת הזוית והמקדש יוצר מעין מקבילית יחסית לחומה הסובבת אותו (בזכות גודלו שימש הרעמסאום במשך מאות שנים כמרכז פולחני בדרכן של תהלוכות ההלויות לעמק המלכים).

בנוסף בנה גם מקדש "קבר ריק" בסמוך לזה של אביו סתי I באזור הקבורה העתיק באבידוס, וחצב את מערת הקבורה באבו סימבל, ליד אסואן, הכוללת 4 פסלי ענק בגובה 20 מטר ולידה מערת קבורה דומה, אבל קטנה יותר, לזכרה של אשתו - המלכה הראשית - נפרטרי (NEFRETERI).

שתי המערות, כולל הפסלים, הוצאו ממקומן במבצע בין לאומי ב-1964 והועלו לרכס גבוה יותר, על מנת להצילן מהצפה בעת הפיכת האזור לאגם כתוצאה מבניית סכר אסואן.

לעומת היקף בניה זה הצטמצם בתקופתו מספר הקברים הפרטיים המפוארים. לכן מניחים, שהמצב הכלכלי במצרים היה רחוק מלהיות מזהיר, למרות שלפחות במקרה אחד נמצא קבר משפחתי עם ציור קיר הכולל קטע של טבע דומם ראליסטי מדהים, ברוח מיטב יצירות עמארנה - אלא שלסגנון זה לא היה המשך.

פיסול: רעמסס II -

מניחים שסך הפסלים שנחצבו לפי דמותו מגיע ל-450, מהם 200 בתנוחת ישיבה ו-250 בעמידה, אם כי לא כולם במימדי ענק. כך למשל, הפסלים שנמצאו באזור הדלתא רובם בגודל טבעי או אף קטנים יותר. לעומת זאת נמצאו בממפיס - במקדש פולחן האל פתח - שרידים של פסל ענק המונח על הקרקע. פסל זה כה הרשים את רואיו עד שגרם למשורר הבריטי הידוע שלי (SHELLY) לכתוב את שירו המפורסם אוזימאנדיאס (OZYMANDYAS) = כינויו של רעמסס ביוונית).

נראה שכל מבצעי ראווה אלו לא סיפקו את רעמסס ולכן הוסיף לחקוק את שמו על מקדשים ופסלים של מלכים רבים אחרים - אם כי אפשר שהכוונה היתה לחלוק כבוד לכל הפרעונים שמלכו לפניו. מכל מקום אין ספק שלפחות מבחינת היקף הבניה היה אחרון גדולי הפרעונים.

תחרוט: רעמסס II -

מתקופה זו נודע בעיקר בזכות תאור אחד הקרבות שערך בקדש כנגד כח משולב של אמורים וחיתים; קרב בו ניצל הודות ליחידה צבאית עורפית, שהגיעה ממש ברגע האחרון, בטרם נפל בידי אויביו, שהקיפוהו מכל עבר. התחרוט כולל הודיה לאל על נצחונו; נחקק על ידו מספר פעמים והוא מצוי כיום על קירות המקדשים בקארנאק, אבידוס ואבו סימבל.

1235- מצרים - מרנפתח, שושלת 19 (MERENPTAH), עד 1223. אחד מבניו הרבים של רעמסס II. בתקופת שלטונו, שנמשך כ-13 שנים, החלה נדידת עמים חדשה לאורך חופי האגן המזרחי של הים התיכון. נראה שהגל הראשון של עמים אלה, הקרויים בשם הכולל "גויי הים", פעל בשיתוף עם השבטים הלוזים ויחד תקפו את מצרים ממערב. ההתקפה לא רק שנבלמה אלא שגם הכינה מבעוד

מועד את הצבא המצרי להתמודדות הבאות. יתירה מזו, נראה שהשבויים יושבו בחלקם באיזור הדלתא ובחלקם גויסו כנראה לצבא. מרנפתח ידוע גם בזכות אסטלת נצחון עליה מופיע לראשונה בהסטוריה השם ישראל:

"המושלים שבו לארץ באמרם שלום אין אחד אשר ירים ראשו בין "תשע קשתות".

נרפתה תחנו, שקטה חת.

נבוזה כנען - בכל רע.

לוקחה אשקלון, נתפשה גזר.

ינועם היתה כלא היתה.

ישראל הושם אין לו זרע.

חארו היתה כאלמנה מפני מצרים.

כל הארצות כולן שקוט שקוט.

כל אשר ינדוד רותק ע"י מלך מצרים

העליונה והתחתונה מרנפתח.

חשיבותה של אסטלה זו שהיא מאפשרת לקבוע את המועד המאוחר ביותר ליציאת מצרים בסמוך לימיו של מרנפתח. אם נוסיף לכך את הנאמר במקרא שבניו בית המקדש חל 480 שנה לאחר יציאת מצרים מתקבלת הכרונולוגיה המשוערת הבאה.

935- = סוף ימי המלך שלמה.

480 שנים = עד יציאת מצרים.

1415 שנים = סוף ימי שלטון תחותמס III - עד תחילת שלטון אחנאטון והמהפך הדתי שניסה לחולל במצרים.

תאריך זה מאפשר גם ניחוש מסוים לגבי תקופת הגעתם של בני ישראל למצרים. לפי שתי הגירסאות המקראיות - האחת אומרת כ-4 דורות והשניה 400 שנה - והגירסה של חז"ל שקבעה 210 שנים לפני יציאת מצרים. שלוש גירסאות אלו נותנות את התוצאה הבאה:

1415+400=1815 = תקופת הממלכה

התיכונה (שושלת 12).

1415+210=1625 = תקופת ההיקסוס.

1415+100=1515 = תחילת הממלכה

החדשה (שושלת 18).

אמנות: מרנפתח -

עשר שנות מלכותו מתאפיינות ע"י תחילתו של קיפאון בסגנון האמנות - עד כדי כך שהחוקרים הראשונים התקשו להבחין בין עבודותיו ובין אלו של קודמיו לשושלת: סתי I ורעמסס II. מצב זה נמשך גם בימי מלכותו של המלך הבא אחריו - רעמסס III.

1216- מצרים - סתי II, משל 10 שנים, עד 1206. בנו של מרנפתח, הומלך כשש שנים לאחר מות אביו.

1200- תקופת הברזל הקדומה - עד 850. השינוי העיקרי בעת העתיקה החל בערך בשנת 1300-, כאשר נתגלו שיטות להפקת ברזל וסמוך לכך תהליך החישול: למעשה זיקוק הפחמן ע"י חימצון באש וסילוק השאריות בריקוע. מאחר ועפרות הברזל מצויים בשפע רב יותר מאשר

המצריות הונעו גם במפרשים וגם במשוטים. כמו כן הועמסו על הספינות קבוצות גדולות - עד 200 איש - של קשתים שלחיצהם היתה כנראה גם עדיפות טווח משמעותית.

בלבול רב נגרם מנטיותו של רעמסס III להעתיק גם טקסטים ותחריטים של קודמיו - למעט תאורי מלחמותיו ב"גויי היס", שהם קרוב לודאי מקוריים.

שמות "גויי היס" הביאו כמה חוקרים למסקנה שאלו המשיכו בספינותיהם מערבה ויש לזהות אותם כאבותיהם של המתישבים באיטליה והאיים שבסמוך לה: סרדן=סרדיניה; סיקלוי=סיציליה; תרשו/ תורשא=תרשיש (אולי ספרד) ודאנונה הם כנראה הדנאים, אחד השבטים המוזכרים במיתולוגיה היוונית. הפלישתים, לעומת זאת, הם הכוח היבשתי שגויס בחלקו לצבא ובחלקו יושב באזורי הספר מצפון לסיני.

אדריכלות ופיסול: רעמסס III -

זכור בזכות מקדש הקבר שבנה לעצמו ממערב לנילוס מול תבי (היום מדינת תאבו). מהמיתחם כולו (200x300 מטר) שרד רק המקדש עצמו (50x150 מטר) שנותר כמעט בשלמותו, למרות שאיכות הבניה ומימדיה מעידים היטב על דעיכה או ליתר דיוק קיפאון סגנוני.

כפי שכבר נאמר, התקשו החוקרים הראשונים להבחין בין מפעליו לאלו של שלושת קודמיו (סתי I, רעמסס II, סתי II), מה גם שגילה חריצות רבה בחקיקת שמו על בניניהם, תחריטיהם ופסליהם. כך למשל, הוסיף למקדש הקבר של רעמסס II (הרעמסיאום) פסל ענק משלו העשוי שחם אדום, שגובהו 17 מטר ומשקלו כ-1000 טון. אין ספק שעצם חציבתו של הפסל והעברתו מהמחצבה באסואן, המצויה כ-200 קמ' במעלה הנילוס, יכולות להחשב כמבצע מכובד ביותר, ולמרות שארבעת פסליו של רעמסס II במערת הקבר באבו סימבל גבוהים יותר (20 מטר), הרי שיש לזכור שנחצבו מתוך הסלע המקומי.

מצרים - **סיכום תקופת הממלכה החדשה**: 67 שנות שלטונו של רעמסס II מסמנות למעשה את סופה של הממלכה החדשה. אמנם יעברו עוד 600 שנה בהן המשיכה מצרים להתקיים כיחידה עצמאית, אבל היתה זו מדינה שונה מאד באופיה:

אבדן האימפריה: מבחינה מדינית הלכה ואבדה האחיזה באזורי כנען בצפון כולל ההכנסות ממסים, ביזה, עצי אורן (לבנון) ומחצבי הטורקיז והנחושת (סיני). כנראה שגם קטנה ההכנסה מנוביה בדרום שסיפקה עד כה נחושת, זהב, שנהב, בשמים וכו'.

התפתחות זו נבעה משינויים מהותיים במבנה החברה המצרית; שינוי שיש לו בודאי קשר למעבר מרכז השלטון אל הדלתא, בעוד שהמרכז הרוחני נשאר בתבי.

התחזקות הכהונה: על מבנה החברה, השלטון ואפילו הדת בדלתא לא ידוע אלא מעט מאד. אין זו

הנחושת והבדיל (הנחוצים ליצור ברונזה), הלך וגדל מספר כלי הנשק.

השינוי הכמותי גרם לתנועת עמים וחילות מזוינים - הולכי רגל, ספינות, עגלות רתומות לשוורים, כרכרות מלחמה רתומות לסוסים ולבסוף פרשים. מכאן שגלוי הברזל הפך את מהלך 2500 השנים הבאות לרצף נמשך ועקוב דם, שבו עלו ונפלו אימפריות חובקות עולם; רצף שנמשך ביתר עוצמה כתוצאה מההמצאה הבאה - אבק השריפה - השולטת בחיינו עד היום, ובנוסף לאיום החמור מכל - האטום.

למעלתו השניה של הברזל - היותו חזק מהברונזה - היתה חשיבות ראשונה במעלה גם מבחינה כלכלית. מעתה ניתן היה לחרוש ולעבד קרקע טרשית יחסית, וע"י כך להרחיב במידה ניכרת את שטחי החקלאות שמחוץ לעמקים הפוריים ואדמתם הרכה.

שני ההיבטים, יצור כלי נשק והמחרשה, בולטים במהלך התנחלות השבטים בארץ ישראל. מצד אחד הכנעני, בעל רכב הברזל, השולט בשפלה ובעמקים, ומאידיך הישראלים המשתלטים על ההר ונאלצים להוציא ממנו את לחמם. התופעה מתחדדת במיוחד ביחסים עם הפלישתים שאסרו את עיבוד הברזל כחלק ממדיניות הלחץ על ישראל.

קץ תרבות מיקניה.

חורבן טרויה.

חורבן העיר אוגריה.

נפילת ממלכת החיתים.

נפילת ממלכת מיטאני (החורים והכשים)

בנהריים.

תחילת "תקופת השפל" במצרים.

התנחלות שבטי ישראל.

מצרים -

שושלת 20. 1200 עד -1085 = 115 שנים.

לאחר מותו של סתי II החלה מלחמת ירושה בין הטוענים לכתר עד שבסופו של דבר הוחזר הסדר על כנו, כעבור 13 שנה, ע"י אדם שידוע עליו מעט מאד ואשר מלך שנתיים בלבד בטרם הכתיר את בנו כמלך מצרים - רעמסס III.

1198-

רעמסס III משל 32 שנה עד 1166. הארוע החשוב ביותר בימיו היה הדיפתם גלי פלישה נוספים של "גויי היס", שנמשכו כ-6 שנים והגיעו משלושה כיוונים: מכיוון לוב, מהים ומהחוף המזרחי. רוב החוקרים סוברים שפולשים אלו, המצוידים בנשק ברזל, הם שהחריבו בדרכם את ממלכות הים האיגאי ואת ממלכת החיתים באסיה הקטנה (טורקיה). את הדיפת הפולשים ביבשה יש לזקוף כנראה למשמעת החמורה של הצבא המצרי וכן לנסיון שנרכש בפלישה הקודמת, שהיתה בימיו של מרנפתח. הנצחון הימי, לעומת זאת, התבסס על יתרון בולט של הצי המצרי. ספינות גויי היס היו מצוידות במפרשים בלבד ואילו הספינות

למינויי כהנים למשרות ממלכתיות, כמו גם להסכמי נישואים בין בית המלוכה והכהונה. עם זאת ידוע, מכמה מקרים, שהסכמים אלו לא הביאו לאיחוד המיוחל בין המקדשים והשלטון המדיני. צאצאי המלך או המלכה, שזכו במינוי למקדשים, הפכו לנציגי הכהונה ורכושה, והפיצול נשאר כשהיה.

שביתת האמנים: ב-180 השנים מרעמסס III ועד רעמסס XI, האחרון, עוד עמדו למצרים כמה וכמה מלכים לוחמים, שהגנו בהצלחה על גבולותיה בפני פולשים זרים, מהם בעלי אמצעים כספיים ניכרים, כפי שמעידות כתובות המקדשים. עם זאת, אפשר ללמוד על מצבם האמיתי או לפחות על העדר שליטתם במינהל הכלכלי מתוך אירוע מפורסם:

לאחר מותו של רעמסס 2 הלכו והתרבו המקרים של שיבושים בתשלומים המגיעים לאנשי כפר האמנים (דיר אל מדינה), שבעמק המלכים ממערב לתבי. התשלום נעשה בצורת דגנים ומצרכי מזון אחרים, כך שכל עיכוב גרם בהכרח לצימצום במנות האוכל. בסופו של דבר, לאחר שני חדשים תמימים ללא אספקת מזון, גבר הרעב ובעלי המלאכה, 60 במספר, זנחו את עבודתם ופתחו בשביתת שבת באולמות הרעמסאוס. הייתה זו השביתה הראשונה בהסטוריה (בערך ב-1170 לפנה"ס). ביום שלמחרת הובאה אספקה של חודש אל הכפר אבל השביתה נמשכה, עד שביום השמיני קיבלו את כל המגיע להם. ידוע שלאחר מכן תכפו השביתות ועד מהרה פנו האמנים לביזת קברים, כך שעד שנת 1000 לפנה"ס כבר לא נמצא קבר שלא רוקנו אותו, לפחות חלקית, מתוכנו.

אמנות ואדריכלות: הממלכה החדשה -

לירידתו של מעמד המלך לאחר רעמסס II היתה כמובן השפעה על אמנות מצרים. למרות שהבניה הגדולה נמשכה עוד כ-150 שנה, כמעט עד סוף ימי הרעמססים (1085 לפנה"ס), נושבת במפעלים אלו רוח שמרנות וחסינות, כאילו לומר שהכל נעשה כבר ולא נותר אלא לשמר את הקיים. יתירה מזו, במקביל לשדירת קברים החלה גם שדירת אוצרות אמנות: אסטלות, פסלים וכו', שהועברו לבנינים חדשים ולעתים אף נשאו במקומם, אלא ששם הוסב בשינויים קלים לשמו של מלך חדש. לכשעצמו לא היה בכך משום חידוש, אלא שבעוד שבעבר נראה כאילו נהגו כך רק מעט מבין המלכים, הרי עתה הפך הדבר לשיגרה.

מרכיבים קבועים ומשתנים בחיי מצרים

העתיקה: עם כל תהפוכות הזמן התאפיינה מצרים במספר רב של תפיסות קבועות כגון:

פרעה המלך והמדינה הם ישות אחת בלתי נפרדת. המלך הוא תמיד המנצח ולכן אין בכל כתובותיו אפילו רמז למחדלים או מפלות.

גם אם נעשתה פעולה כל שהיא ע"י אחרים, המעשה יזקף תמיד לזכותו של המלך. מכאן שעל השתלשלות ארועים מסוימים ניתן ללמוד רק מכתובותיהם של יועצים, כהנים או אחרים.

*הסדר, כמו גם התוהו ובוהו במדינה ובטבע, מקורם במלך.

תופעה חדשה: יש להודות שכך הדבר מאז תחילתה של ההסטוריה המצרית, למרות שניתן להקיש לגבי הארועים שבדלתא ממידע שמקורו במצרים העילית. מכאן למדים על התחזקותו של מעמד הכהנים מאז תחילתה של הממלכה החדשה; התחזקות שקיבלה תאוצה ניכרת עם שיקומו של פולחן אמון בקארנאק, במיוחד לאחר נסיון "הרפורמה" של אחנ-אטן והגדלת חלקם של המקדשים בהכנסות ממסעות המלחמה של המלכים. במקביל התפתח נוהג חדש, לפיו משלמים למקוננים מקצועיים על מנת שילוו את הנפטר בדרכו האחרונה.

בנוסף שולמו אחוזים קבועים לקיום טקסים באחוזות הקבר, הן של המלכים והן של האצילים. תופעה זו הפכה עם הזמן לרכוש ממש, דהיינו קרקעות שהתרכזו בידי המקדשים. בסוף ימי הרעמססים, 150 שנה לאחר רעמסס 2, כבר שלטו כהני תבי על 30% מאדמות המדינה, או במילים אחרות כמעט בכל מצרים העליונה, 200 ק"מ דרומה עד אסואן ועוד 200 ק"מ צפונה. לכך צריך להוסיף את רכושם של מקדשי פולחן אוסיריס, ב-אבידוס (תיניס) במצרים העליונה, ופולחן רע בממפיס והליופוליס במצרים התיכונה, ובודאי רכוש כלשהו שהיה בבעלותם של המקדשים הקטנים יותר.

באשר לאזור הדלתא, כאמור אין ידיעות ברורות ביחס לאחוזות הכהונה, אבל ידוע שכאן הלכו וגדלו אחוזותיהם של אנשי הצבא ועד מהרה הפכו לנסיכויות אוטונומיות למחצה.

מדינה פיאודלית: ניתן למצוא במצרים בתקופה זו את כל הסממנים של מדינה פיאודלית המפורקת למעמדות כיתתיים: אחוזות בית המלוכה, אחוזות האצולה, אחוזות הכהונה ומתחת להן ציבור גדול של עובדי אדמה. לכל אלה צריך להוסיף גם את הפטור ממסים ומשרות צבאי שהוענקו למקדשים ואחוזותיהם. למרות זאת ידוע שסך הכנסותיהם קטנו, בסופו של דבר, עד כדי חמישית מהרמה שהורגלו לה בימי הזוהר של האימפריה.

שאלות ותשובות האלים: היבט נוסף על התרופפות השלטון המרכזי אפשר למצוא במנהג של שיתוף אנשי דת ובראשם כהני תבי במערכת המשפטית והמדינית, שהיתה עד לימי רעמסס 2 בתחום סמכותו הבלעדית של המלך. תופעה זו תחילתה בשאלות בעניינים אישיים, שהוצגו בפני פסלי האלים. התשובה נקבעה לפי סימנים שפורשו ע"י הכהנים כמענה חיובי או שלילי. לפי אחת הטכניקות הידועות נתקבלו התשובות ע"י נשיאת פסל אבן כבד על כתפי פרחי כהונה: אם נטה הפסל לאחור היה זה סימן של "לא" ואם נטה קדימה "כן".

בהמשך הורחבו השאלות והתשובות גם לעניינים ממלכתיים. ברור שלמעשה קיבלו הכהנים, בדרך זו, את זכות ההתערבות בניהול ענייני המדינה כולה. לכן לא יפלא שעד מהרה ניתנה חשיבות רבה למינויים מלכותיים למשרות כהונה ולהיפך,

רק בזכות המלך יתכן קיומה של החברה והממלכה.

מרכזיותו של המלך במצרים מקורה בצורך אמיתי בסמכות מרכזית, שבלעדיה עשויים היו חייו היומיים להפוך לקשים ביותר ולו רק בגלל "הצורך" לתחזק את מערכת ההשקיה ולתת פתרונות כלל ארציים בחודשי הגאות שהציפו את העמק.

בתחילת ימי הממלכה העתיקה היה המלך התגלמות של אחד האלים החשובים ובהמשך שילב את רוב הכוחות השמימיים החשובים ביותר. בימי הממלכה התיכונה חל כירסום מסוים במעמד זה והמלך לא נחשב אלא לשליחם של האלים. לבסוף, בימי הממלכה החדשה (שושלת 18) אפשר להבחין בין המלך כהתגלמות אלוהית ובין דמות המלך כבשר ודם, המוצגת גם בעת משחקי ספורט, ציד וכו'.

בשלהי הממלכה החדשה (שושלת 19, 20), לאחר ניסיון הרפורמה של אחנאטון, נעשה מאמץ מודע לחיזוק פולחן פרעה כאל, בעוד שהעם נטה יותר ויותר להתפלל ישירות לאלים; תחילתו של תהליך זה עוד בימי הממלכה התיכונה, אחרי תקופת הביניים הראשונה.

השרות האזרחי. בכל הזמנים ובכל רמותיו, חייב ציבור גדול של יודעי קרוא וכתוב ובמיוחד בתחילתה של הממלכה החדשה (שושלת 18). מכאן הצורך בטיפוח מוסדות חינוך בהם לימדו קריאה, כתיבה, חשבון ועוד; מוסדות אלו התקיימו בכל רחבי מצרים ונאספו אליהם ילדים בני 5 שגילו כשרון. הלימודים נמשכו 12 שנה והבוגרים המצטיינים יכלו להגיע לרמות הגבוהות ביותר בשרות המדינה.

הצבא. מאחר ובימי הממלכה החדשה התחזק מעמד הצבא, נפתחה דרך נוספת לקידום בעלי כשרון, ללא התחשבות בזכויות אבות. כשדרך זו הפכה פופולארית מדי, התפתח צורך להדגיש את מעלותיו של השרות האזרחי לעומת חייו הקשים של איש הצבא.

כל כפר וכל מחוז חייב היה לשלוח מספר קטן יחסית של אנשים לשרות צבאי. רק הכהנים ואנשי מינהל היו משוחררים מחובת הגיוס.

משהיו משפחות אנשי הצבא למעמד בפני עצמו, בעיקר בתחום חיל מרכבות הסוסים, נדרשו משפחות אלו לשלוח לפחות את אחד מבניהם לצבא, על מנת להמשיך ולהחזיק בנחלות שניתנו להם ע"י המדינה. כל המועמדים, מכל המעמדות, נאלצו לעבור שנים רבות של אימונים קשים ולקיים רמה גבוהה של מקצועיות ומשמעת. מכאן שהצבא המצרי, לפחות בתקופת שושלת 18, יכול היה לתפקד ביחידות שהגיעו עד ל-5000 איש כל אחת; מסגרות גדולות מאד יחסית לצבאות אחרים באותם ימים.

אפשר שהמשמעת, יותר מכל גורם אחר, היא שמנעה חדירת צבא זר - למעט התארגנויות מקומיות דוגמת ההיקסוס, במאה ה-16 לפנה"ס

או כאשר חדרו האשורים למצרים בשנות שפל והתפוררות פנימית (671-).

בשלהי ימיה של הממלכה החדשה התפתח נוהג לישב פולשים, לאחר שהובסו באזורי ספר, על מנת למנוע פלישות נוספות. כך למשל, גויי הים, שיושבו בחלקם בדרום ארץ-ישראל (פלשתים) ולובים, שיושבו על גבול המדבר המערבי.

יחסי הצבא והמינהל האזרחי. כחה של הממלכה החדשה היה לא רק בהקמתו של מעמד חדש, הצבא, אלא גם בגיוס אנשים משורותיו לתפקידי מינהל אזרחי. לימים, כאשר התבססו אלו במשרותיהם, נוצרו לא פעם חיכוכים בין משפחות ותיקות לבעלי מנויים חדשים; חיכוכים שגברו כאשר השתרש הנוהג לתת משרות אלו לאנשי משמר המלך, שהיו זרים במוצאם ולכן נחשבו גם לנאמנים יותר.

אנשי צבא ומקורבים למלך מונו גם למשרות כהנים ראשיים, בעיקר בתקופת השפל, במטרה להשתלט על הכנסותיהם של המקדשים, אלא שצעדים אלו גרמו בדרך כלל לעימותים חמורים ביותר, עד כדי פילוג גמור בין כהונה למלכות.

האמנים. בגין חשיבותה של האמנות היה לעוסקים בה מעמד מכובד ביותר, למרות שלא קיבלו בדרך כלל אלא שכר צנוע. חשיבות זו של העיסוק באמנות נבעה ממרכזיותו של הפולחן הדתי, עד שלעתים נראה שלא עסקו במצרים אלא בבנייתם של קברות ומקדשים.

הכלכלה במצרים העתיקה המשיכה להתבסס על שיטת חילופי סחורות (בארטר BARTER) גם לאחר שכבר הונהג המטבע ברוב רחבי העולם העתיק. המסחר בשוקי הכפרים היה תמיד מצומצם ביותר והוחלפו בו בעיקר עודפי יצור ביתי. כל השאר היה מרוכז בידיהם של המקדשים ובית המלוכה - כולל המונופול על המסחר הבין לאומי. לתופעה זו חלק לא מבוטל בנחשלותה הגוברת של מצרים. העדר מעמד ביניים ראוי לשמו גרם לריכוז המסחר בידיהם של זרים כגון: סורים, פיניקים, יוונים וכו'.

האובלוסיה של המצרים היתה מורכבת ברובה מחקלאים אריסים ששילמו מיסים בשווי של בין שליש למחצית תוצרתם ואילו השכירים והעבדים קיבלו מצרכים בתמורה לעבודתם. החקלאים, כמו גם אנשי הדת - למעט בעלי דרגות גבוהות - היו חייבים להשתתף בעבודות ציבוריות, מכאן שחיהם לא היו קלים ופרנסתם דלה, למרות עושרה היחסי של מצרים וקלות עיבוד הקרקע.

העבדים, למרבה הפלא, לא היוו גורם כלכלי חשוב. רובם הגיעו למצרים בעקבות הגיחות והכיבושים בנוביה, לוב, ארץ ישראל וסוריה. בדרך כלל לא החזיק אף אחד יותר משני עבדים, אותם ניתן היה למכור, לקנות או לשחרר; ידוע שלעתים גם נישאו העבדים לבני הבית בו עבדו. חלק ניכר מהשבויים נשלחו למקדשים, או גרוע יותר, למכרות, בעיקר בגלל מיקומם במדבריות ההרריות במזרח ומדרום לנילוס או בסניי. אבל עם זאת לא

היה גורלם של העבדים גרוע מזה של מצרים רבים, שנאלצו לעבוד במכרות לקיומם.

מעמדה של האשה ובעיקר של "אשת הבית", היה ככל הידוע מכובד ביותר. מתחילת ימי הממלכה החדשה היתה האשה זכאית להחזיק ברכוש משלה, אותו יכלה להוריש כרצונה. עם זאת, לא התקיימו טקסי נשואין וגרושין עד לתקופת המאוחרות ביותר וגם אז היו הגרושים תהליך פשוט - אבל נדיר - לבעל וכנראה גם לאשה. למרות שלא היתה הגבלה לגבר לגבי מספר הנשים או הפלגשים, ידוע שבין המוני העם רווחה המונוגמיה. נשים יכלו לשמש בתפקידים חשובים במקדשים והיו אחראיות לחינוך הילדים בנושאי דת.

כמו כן, לא היו מקובלים נישואים בין אחים ואחיות - למרות שלא היה איסור מפורש - למעט בית המלוכה, שקיים נוהג זה מסיבות פולחניות.

השמרנות המצרית. בניגוד לצפוי ולמקרה הבודד של אחנאטון וצאצאיו, לא השפיעו כיבושי המלכים ופתיחת הארץ לזרים על השמרנות הדתית של המצרים. אדרבא, נראה שבימי הממלכה החדשה ועוד יותר לאחריה היתה השמרנות הדתית עמוקה יותר - למרות שרוב האינפורמציה בנושא זה מקורה בכתובות המקדשים ואפשר שהיא מעוותת את המציאות.

1150- עם ישראל - תקופת השופטים, עד 1025-

ספרות: שירת דבורה.

1124- נהרים - 30 שנה לאחר מיגור הכשיים זכתה בבל לפריחה מחודשת בזכות המלך נבוכדנאצר ה-1 (1124 עד 1103-) שסילק את צבאות עילם ובכך הפך לדמות מיתולוגית למחצה בנוסח "עלילות גילגמש". אבל למרות כל מאמציהם לא הצליחו הוא או יורשיו להשתלט על חבליה הצפוניים של נהריים, מקום בו הלכה והתעצמה ממלכת אשור המתחדשת.

1106- עיור: הפיניקים -

תחילת שגשוג הערים צור וצידון. כתוצאה מפיתוח הספנות. יגיעו לשליטה בסחר הים התיכון תוך 100 שנה (1000-). עיקר הרווחים כנראה מיבוא זהב מלב אפריקה, באמצעות מתווכים לאורך החופים.

חידושים: הפיניקים -

פיתוח הכתב, אבי האלף בית.

פיתוח שיטת הפקת זכוכית.

פיתוח מידות קבועות לנוזלים ויבשים.

גילוי צבע הארגמן (מופק משבלול "תולעת השני").

1085- מצרים - "תקופת השפל" עד 333- = 744 שנים.

התיות "שפלי" באה לבטא את הירידה ברמת האמנות מחד והסתגרותה של מצרים בתוך גבולותיה הטבעיים מאידך. אבל אפשר שהבחנות

אלו אינן אלא תוצאה של מיעוט השרידים והמידע על איזור הדלתא, לא רק בתקופה זו, אלא לאורך כל שנותיה של מצרים, מאז שחר ההסטוריה. לתופעה זו שלוש סיבות עיקריות: הבניה בלבני טין על אדמת ביצות וסחף, הנוטה לטשטש את עקבות הפעילות האנושית. האקלים הלח יחסית, הגורם לרקבון חומרים אורגניים כמו עץ, שנהב ובעיקר הפאפירוסים עליהם נכתבו מרבית המסמכים. ולבסוף פרוקם של בנייני אבן ואפילו לבנים לשימוש חוזר למטרות שונות. כל אלה, לעומת היובש המדברי, ריחוקה ופיגורה היחסי של מצרים העליונה - גורמים שבזכותם נשתמרו שרידים כה רבים מהעת העתיקה.

מכל מקום, אפשר אולי להתנחם במחשבה שאם התקיימה אמנות מצרית חשובה בעמק הדלתא, הרי שביום מן הימים ימצא מטמון שישפוך אור חדש על מאות השנים "האבודות", מבחינה אמנותית, מימי רעמסס III ועד כיבוש אלכסנדר הגדול ויורשיו מבית תלמי.

קשה להאמין שלאחר 2000 שנות הסטוריה תדעך מצרים ללא תקופות של התעוררות ותחיה; דעיכה תרבותית, אמנותית ומדינית איטית של, כ-800 שנים, עד לכיבושה ע"י צבאו של אלכסנדר הגדול והפיכתה לממלכת בית תלמי, שסופחה בסופו של דבר לקיסרות הרומית.

עם זאת, ראוי לציין, שאפילו לתרבות המצרית ה"דועכת" היה חלק חשוב בהתהוותן של אמנויות כגון אלו של אשור, בבל, פרס, יוון ורומא וכמובן בכנען בכל תקופותיה.

שושלת 21. 1085 עד 935- = 150 שנים.

על אף שמלכים אלה מוצאם ממשפחת כהני תבי, נשאר מרכז השלטון באיזור הדלתא. אלא ששתימות יובלי הנילוס, ששימשו כעורקי תחבורה ראשיים לערי הרעמססים, חייבה את העתקת הבירה לעיר טאניס, אליה הועברו גם מרבית הפסלים ויצירות האמנות. החידוש העיקרי של התקופה הוא קבורתם של המלכים בסמוך לטאניס ולא עוד בעמק המלכים מול תבי, זאת לאחר שנים של שדידת מערות הקבר של הפרעונים.

בתקופה זו אספו כהני תבי את מומיות המלכים שנעטפו ונקברו מחדש, כמחווה של כבוד, במערות הקבר של אמנחותפ 3 וחאת-שפ-סות. הפעולה נעשתה תוך רישום מפורט, שלימים סיפק לארכיאולוגים את המידע הבסיסי ביחס לכל 62 מערות הקבר, כולל המשך החיפושים אחרי המומיה של תות-ענח-אמון; חיפוש שהסתיים, כידוע, עם גילויה ב-1922, באחד הקברים הבודדים שניצל, לפחות חלקית, מידי הבוזזים.

עם ישראל - תקופת שושלת 21.

זמן מה לאחר התישבותם של גויי הים מצפון לסיני, כנראה בסיועו של רעמסס 3 (בערך 1190-), הלכה והתפתחה כאן מדינה עצמאית, הידועה במקרא בשם ארץ פלישתים. קיומה של מדינה זו

במסים נוספים ובעבודות כפיה. הכנסות נוספות באו לו מהסכמים מסחריים עם חירם, עם ממלכת שבא (תימן) ועם אופיר (אפריקה המזרחית או הודו). כמו כן פיתח מכרות נחושת באדום ומפוחי זיקוק בעציון גבר (תל אל חליפה, כנראה במפרץ אילת).

945- מצרים - שושלת 22, הלוּבית עד 712 - = 233 שנים.

השושלת נוסדה ע"י שושנק, שמלך 21 שנה, עד 924. ידוע מהמיקרא בשם **שישק** מלך מצרים. מכיוון ששלמה היה נשוי לבת הפרעה הקודם, יש סוברים שהיה עוין לבית דוד. מכל מקום, כאשר הסתכסך ירבעם, נציג שבטי ישראל, עם המלך שלמה, מצא מקלט במצרים, אולי אצל שישק. בדומה למדיניות גיוסם וישובם של "גויי הים", כגון הפלישתים, יושבו גם עתה שבויים לובים, על מנת שישרתו כחיל מצב על הגבול המערבי של הדלתא. הלוּבים אמנם סיגלו לעצמם מנהגים מצריים, אבל עם זאת שמרו על צביונם הלאומי. בתום ימי שושלת 21 קיבל שושנק, ראש שבטי הלוּבים ומפקד חיל המצב בעיר בובאסטיס (BUBASTIS) שבדלתא, את ברכת כהני תבי, שהכירו בו כפרעה ומיסדה של שושלת 22. שושלת זו מתאפיינת בהפיכתה של מצרים למדינה פיאודלית עם בית מלוכה התלוי בנאמנותם של מפקדי חיל המצב, שרובם היו, כאמור, ממוצא לובי.

חידושים:

מצרים - הופעת פרג האופיום.
סין - תחילת השימוש במכחול ודיו.

930- עם ישראל - פילוג מלכות ישראל ויהודה. מלכות ירבעם בישראל, עד 910.

מלכות רחבעם ביהודה, עד 913.

לאחר מותו של שלמה חל, כידוע, פילוג בעם והוקמו שתי ממלכות יריבות. רחבעם מלך ביהודה וירבעם חזר ממצרים ונבחר לעמוד בראש ממלכת ישראל. לעת זו (926-) עלה שישק מלך מצרים עם צבאו לירושלים. רחבעם שילם מס כבד ומנע את כיבוש העיר. מכאן פנו המצרים צפונה דרך עמק הירדן לעמק יזרעאל וחזרה למצרים דרך מגידו, כשהם הורסים ושוודדים את הערים והכפרים.

יש להניח שחלק מהשלל שימש את שישק לבניית החצר הקדמית הגדולה במקדש אמון בתבי (קארנאק), הכוללת תאור "הצלחת" המסע בארץ ישראל.

913- מלכות ישראל - נדב, עד 909; בעשא, 911 עד 886. אלה-זמרי-תבני, 886 עד 885.

מלכות יהודה - אביה, עד 911; אסא, 911 עד 871.

עיון: הפינקים -

מושבת הסחר בקפריסין הופכת לשוב קבע.

יצר, לדעת החוקרים, חיץ בין מצרים ובין ארץ ישראל; חיץ שהתקיים במשך כל שנות התישבות בני ישראל בכנען. אפשר לשער, שמצב זה עלה בקנה אחד עם המטרה הראשונית של הפרעונים, שהיו מעוניינים בבני ברית - לא חזקים מדי - על גבולם הצפוני, על מנת למנוע חדירות נוספות לעמק הנילוס. מבחינה זו, אין ספק שברית מושלי חמש הערים, הידועים במקרא כסרני פלישתים, השיגה את מטרתה. מכאן גם אדישותה של מצרים ביחס להשתלטות הפלישתים על שבטי ישראל ועל חלק מהערים הכנעניות הרבות.

מצב זה נמשך גם לאחר התאחדות השבטים שבחרו בשאול המלך (1010-1025) על מנת שינהיג אותם במלחמה. המהפך המשמעותי בתולדות ישראל ארע בימיו של דוד המלך שהביס את הפלישתים. אלה שרתו, לאחר מכן (הכרתי והפלתו), כמשמר בית המלך וכגדודים שכירים במלחמותיו, שהרחיבו את גבולות הממלכה מ"מבוא חמת עד ים אילת ומנהר פרת ועד פלשת". יש הסוברים שבסמוך לאחר מותו של דוד חדר כוח מצרי בראשותו של פרעה סי אמון, מאחרוני שושלת 21, לאזור ארץ פלישתים וכבש את גור, אלא שבשלב זה נכרתה ברית בין מלך מצרים למלך שלמה (935-970): גור הוחזרה לישראל ולפי המקרא נשלחה בת פרעה לארמון המלוכה בירושלים.

עם זאת, לא ידוע בתולדותיה של מצרים העתיקה על תקדים של משלוח נסיכה מצרית אל מחוץ לגבולות ארצה. יתירה מזו, נמצא העתק מכתב, מימיו של אמנחותפ 3, למלך בבל, המציין במפורש שמעולם לא נשלחה בת מלך אל מחוץ לגבולות מצרים, כדי להנשא לשליט זר. על כן ניתן לפרש את נשואי שלמה לבת פרעה כהוכחה לירידה משמעותית במעמדם של המלכים במצרים.

1025- עם ישראל - מלכות שאול, עד 1010.

1010- עם ישראל - מלכות דוד, עד 970.

חידושים: הופעת הכתב העברי "רהט".

ספרות: שירת דוד.

המאה העשירית לפנה"ס

999- עד 900

אמנות: האזור האיגיאי -

"הסגנון הפרוטו גיאומטרי": צורות של עגולים וחצי עיגולים המכסים חלק מהכד, עד 900.

970- עם ישראל - מלכות שלמה - עד 935.

אדריכלות: ירושלים -

בנין בית המקדש, עד 960. כספים רבים הוצאו על בניה: המקדש, הארמון בירושלים, ערי מסכנות (מחסנים) ואורוות, ביניהן מגידו, בה נמצאו 400 תאי סוסים. הכספים לפעולות אלו היו מהכנסות ממדינות חסות וממסחר, אלא שלמרות זאת היה צורך לחייב את העם

תרבות: האיגאים (יוון) -

סיכום השנים האפלות, 1100 עד 900- : תהליך התפתחותה של התרבות באזור הים האיגאי ברור למדי, אם כי יש בו כמה מרכיבים סותרים.

כך למשל, לא מובן כיצד התקיימו זו בצד זו תרבות בוני החומות והמצודות של מיקינה, ותרבות הפרזות של כרתים העתיקה. יתירה מכך, לא ברור כיצד נעלמה כלא היתה תרבות מיקינה בשנת 1100- ואילו כעבור כ-200 שנה, בשנת 900-, מתחילה תרבות חדשה של עם הדובר אותה שפה, אבל אין לו זכרון כלשהו לגבי הכתב, האדריכלות, המלאכות, העיטור, הציור והפיסול של קודמיהם.

גם אם נכונה הדעה הרווחת ששירת הומרוס והמיתולוגיה היוונית שימרו את הזכרון התרבותי בצורה מעורפלת, הרי שאין להבין כיצד נעלם כל היתר. זאת ועוד: אין ספק לגבי הדמיון בין אלי יוון והאלים בשירת הומרוס, אבל לעומת זאת אין ב"איליאדה" או ב"אודיסאה" רמז כלשהו לתרבות ערי המדינה המאפיינת את יוון ובודאי לא ליחס שבין העיר (הפוליס) והאלים. לא ברור גם כיצד שכחו היוונים את בוני חומות מיקינה שיוחסו לגזע של קיקלופים ולא עלה בדעתם שהיו אלה אבותיהם דוברי אותה שפה ולכאורה אותו עם. (קיקלופים ביוונית = ענקים. מכאן המושג בניה קיקלופית = בניה באבנים גדולות) תופעה מוזרה עוד יותר עתידה לקרות בשלב הבא, כאשר האמנות היוונית תחזור ותשוב לסגנון הפיגוראטיבי והדינמי המאפיינים גם את תרבויות המינואים והמיקניים.

מכל מקום, רק לאחר למעלה מ-200 שנות חורבן גמור, של כל האזור האיגאי, ניכרים הסימנים הראשונים של גידול האוכלוסיה ותחילת התפתחותה של הקרמיקה המעוטרת בנושאים גיאומטריים המצטיינים ברמת הדיוק והעידון.

המאה התשיעית לפנה"ס

899- עד 800-

אמנות: יוון -

"הסגנון הגיאומטרי" (I) 900 עד 851-

בנוסף לעיגולים וחצי עיגולים, שמקורם כנראה מתקופה הקודמת, מופיעים רצועות צפופות של קווי זיגזג, מיאנדר, צלב קרס ומשבצות שחור לבן. אלו מכסים את כל שטח הכד.

885- **מלכות ישראל -** עמרי, עד 874-

883- **אשור -** אשורנאסירפל II, מלך 24 שנים, עד 859-

מייסד האימפריה האשורית, קובע את בירתו ב- נינורטה (ידועה גם בשמות קלח ונמרוד). מעל לכל זכור מלך זה כמי ששיכלל את כלי המלחמה של קודמיו ואימן כח מחץ המורכב ממרכבות ורגלים. לזכותו יש לזקוף: פיתוח מכוונת מלחמה לפריצת חומות; טיפוח מעמד פקידות לניהול ארצות כבושות בתום הקרבות. אבל החשוב והנורא מכולם - הגליית ציבורים גדולים של אוכלוסיות ארצות כבושות, חלק מהם ככח עבודה למשימות ממלכתיות וחלק מהם להתישבות מחדש בארצות אחרות. במילים אחרות, קידום כל הטכניקות הדרושות - לעם קטן יחסית - להקמת אימפריה, מארמניה ועד בבל.

יש סוברים שנאסירפל לא כבש את בבל בפועל, למרות שהיתה למדינת חסות, רק מסיבות של הערכה עמוקה למעמדה כמרכז דתי ורוחני, היתה או לפחות קרוב מאד לאלי אשור. ההחלטה, שלא להרוס את בבל, הביאה בסופו של דבר לפריחה תרבותית גדולה של אימפריה מאוחדת חדשה בבלי-אשורית.

תולדות אשור. בסמוך לתחילתה של ממלכת אור III- (2004-) החלו להופיע תעודות ראשונות על התפתחותן של ערי מדינה מצפון, במעלה הנהרות אשור, נינוה, קלח, חרן וארבל.

מעט מאד ידוע על שלב זה בהתפתחות הארץ שנקראה לימים על שם העיר והאל אשור; גם הידוע קשה לתארוך מדויק, אבל חשיבותם, של תושבי האיזור בעת הקדומה נבעה מהמסחר שניהלו עם עמי אסיה הקטנה (טורקיה) מצפון להם, מקום בו יצרו את המגע והקשר הראשון עם החיתים; קשר דרכו הועבר לחיתים כתב היתדות.

מדרום ומערב קיימו האשורים קשר הדוק עם שבטי האמורי, כפי שמעיד גם שמו של מלכם: שמי-אדד (1781 לפנה"ס), שהוא אמורי מובהק. לאחר מותו שוב נעלמים האשורים למשך 100 שנים - עד לימיו של חמורבי (1676 לפנה"ס). אלא שאשור, כמו כל נהריים, נפלה ב-1595 לפנה"ס לידיהם של כובשים הידועים בשם כשיים; כיבוש המקביל להקמתה של ממלכת מיטאני ע"י החורים.

ב-1400- התחדשה צמיחתה של אשור תוך סידרה של מלחמות כנגד נסיכי מיטאני. במלחמות אלו זכו האשורים לסיוע של מלכי החיתים במזרח אסיה הקטנה ומלכי שושלת 18 במצרים. ידוע שהסיוע המצרי התבטא גם במשלוח זהב. 50 שנה מאוחר יותר, בשנת 1350 לפנה"ס, כבר קרא לעצמו שליט אשור בשם "המלך הגדול" וכן התכתב עם מלך מצרים כשווה עם שווה. לאחר נפילת ממלכת מיטאני המשיכו האשורים להלחם בממלכת החיתים, עד שגם זו נעלמה ב-1200 לפנה"ס, אולי כתוצאה מפלישת גויי הים שהגיעו עד לגבול מצרים. מכל מקום לאשורים נדרשו עוד למעלה מ-300 שנה עד שיקימו את אחת האימפריות החזקות והקטלניות ביותר בתולדות האנושות.

אדריכלות: אשור -

העושר וכח העבודה שהיה כמעט בלתי מוגבל באשור, איפשרו לאשורנאסירפל את בנייתם מחדש או שיפוצם של מקדשים וארמונות במספר ערים, ביניהם הארמון המפואר, שבנה לעצמו בקלח, ששטחו הגיע ל-25,000 מ"ר. (בכתובים טוען נאסירפל, שלמשתה פתיחת הארמון הזמין 69,574 אורחים). לפי השרידים ידוע, שהארמון היה עשוי אבן גיר. בנוסף בנה מגדל גדול (ששימש גם מצפה כוכבים) לאל האשורי נינורטה (נמרוד), אל הציוד והמלחמה של העיר קלח.

- ציור: אשור -**
 על קירות אגף המגורים, בארמון המלך באשור, היו ציורי קיר ותבליטים, הכוללים תאורים מיתולוגיים, פולחנים דתיים ומחזות קרב אכזריים, שאולי נועדו להפחיד את האויב האפשרי.
- 842 - ישראל -** קץ בית עמרי. מלכות יהוא, עד 814.
 העלה מס לשלמנאסר III מלך אשור (841).
יהודה - מלכות עתליה, עד 837.
נביאים: אלישע.
- 837 - עם ישראל:** ברית משולשת בין בית עמרי (ישראל), בית דוד (יהודה) ומלכות צור - צידון (פיניקים).
817 -
- עיור: ישראל -**
 יסוד שומרון כבירת מלכות ישראל ע"י עמרי.
874 - ישראל - אחאב ואשתו איזבל, עד 852.
- נביאים: אליהו התשבי.**
- 871 - יהודה -** יהושפט, עד 849.
858 - אשור - מלכות שלמנאסר III, עד 824. בנו של נאסירפל, הפנה את עיקר המאמץ לכיוון דרום. הגיע עד דמשק (841), שלא נכנעה למרות המצור הקשה. לעומת זאת קיבל מנחות מס כבדות מיהוא מלך ישראל (841 עד 814).
- אמנות: אשור -**
 "האובליסק השחור". שלמנאסר III הנציח את מלחמותיו על גבי מצבת אבן שחורה ומכאן שמה. אובליסק זה, כמו שאר תאורי הקרבות מתקופה זו, מצטיין בנאטוראליזם.
856 - מלכות ישראל - בן הדד, מלך דמשק, פולש לישראל ונוחל תבוסה מידי אחאב, באפק.
 אחאב מצטרף (853) לברית ערי ארם, בראשות בן הדד, נגד אשור. בו זמנית נערך מסע אחאב (ישראל) ויהושפט (יהודה) לשחרור רמות גלעד מידי בן הדד (דמשק). המסע הסתיים במפלה ואחאב נהרג בקרב.
 אחזיה מלך ישראל, 853 עד 851. מואב משתחררת מעול ישראל. ממלחמה זו שרדה מצבת הנצחון של מישע מלך מואב.
- אמנות: יוון -**
 "הסגנון הגיאומטרי" (II), 850 עד 750.
 תוספת חלונות עם מחזות שונים, בעיקר טקסי אשכבה בכדי קבורה. הדמויות סכמתיות עם מותניים צרות (מראה הצרעה) במבט צד או פנים; ראש בצורת עגול ועין. כמו כן מופיעות רצועות של טורי דמויות, מחזות ציד, סוסים, מרכבות, אניות מלחמה, ועטורי צמחיה.
- פיסול: יוון -**
 פסלוני ברונזה שטוחה וטרה קוטה (חרס) על נושאים כגון: דמויות, סוסים ומחזות ציד - התאורים הסכמתיים דומים לעיטורי הכדים.
851 - ישראל - יורם, עד 842. מסע יורם (ישראל) ויהושפט (יהודה) למואב. מפלת מואב ועמון במדבר יהודה.
849 - יהודה - מלכות יהורם, עד 843. אחזיה, 843 עד 842.
- יהודה -** מלכות יהואש, עד 798.
 מצרים - שושלת 23, עד 730 = 87 שנים.
 מספר מלכים ששלטו בתבי במקביל לשושלת 22, אשר המשיכה לחלוש על איזור הדלתא ומצרים התיכונה.
עיור: הפיניקים -
 תאריך מסורתי ליסוד קרת חדשה ע"י אנשי צור (קרתאגו, היום בטוניסיה). עיקר עושרה מסחר בזהב שהגיע מלב אפריקה דרך מדבר סהרה.
- ישראל -** מלכות יואחז, עד 798.
 אשור - **סמיראמית** - (סמיראמיס האגדית SEMIRAMIS), מלכת אשור, עד 807.
המאה השמינית לפנה"ס
 799 - עד 700 - איטליה - התיישבות האטרוסקים.
עיור: יוון -
 תחילת יסוד המושבות לאורך חופי הים התיכון: לוב, דרום איטליה, סיציליה ודרום צרפת.
- יוון והפיניקים:** לפי המסורת היוונית היו אלה הספנים הפיניקים שיצרו את המגע הראשון בין התרבות האיגאית, המתעוררת לחיים חדשים, ובין התרבויות העתיקות של המזרח התיכון. אכן, בחפירות הארכיאולוגיות נתגלו מימצאים שמקורם בסוריה, קפריסין ומצרים, על אף שאין הוכחה מוחלטת לתיווך פיניקי. לעומת זאת נתגלה אתר בחופי סוריה, שלפי החרסים וסימנים אחרים זוהה כתחנה של ימאים יוונים, שבאו לכאן כבר בשנת 800.
- הכתב היווני התפתח מהא"ב הפיניקי, בתוספת אותיות להבנת המקרא. בשלב זה עדיין נהגו היוונים לכתוב מימין לשמאל, כדרך שאר עמי המזרח, אבל לעתים גם משמאל לימין. ההבדל נובע, אולי, מהקרמיקה: הקריאה מפתח הכד - מימין לשמאל. הקריאה מצדודית (פרופיל) הכד - משמאל לימין, אלא שאז מתהפכות האותיות, כפי שקרה בפועל.
- האלים האולימפיים:**
 הכוחות הבראשיתיים כאוס (תוהו), וגיאה (אדמה) - ילדו את הענקים (טיטאנים) בני האלמות ששלטו ביקום גולמני עד שנוצחו ע"י ילדיהם שקבעו את משכנם בהר אולימפוס ונתנו לעולם את צורתו המעודנת יותר. האלים האולימפיים שונים מבני האדם בזכות כוחם ונצחיותם שמקורם במזון האלים (נקטאר ו-)

אמברוזיה). בניגוד לתפיסת נביאי ישראל, האלים פועלים על פי אמות מידה משלהם שאינן עולות בהכרח עם התפיסות האנושיות המשתנות של חוק, מוסר, צדק, חמלה, רחמים וכיו"ב. להלן מקצת האלים ותכונותיהם - זאוס/יופיטר*: השמים. אל עליון. סימלו חנית הברק והרעם. הרה/יונו*: האדמה. אשת זאוס הבוגדן. האדס/פלוטו*: השאול. אחיו של זאוס. דמטר/קרוס*: האביב והיבול. אשת האדס. פוסידון/נפטון*: הים. אחיו של זאוס. סימלו הקילשון.

הפסטוס/וולקאן*: חרש המתכת. אפרודיטה/ונוס*: האהבה והיופי. אשתו הבוגדנית של הפסטוס. ארס/מארוס*: המלחמה. אפולו: הנבואה, ההרמוניה והאמנות. בנם של זאוס והטיטאנית לטו. סימלו הנבל. ארטמיס/דיאנה*: טבע, טוהר, ציד ולידה. אחותו התאומה של אפולו. אתנה/מינרווה*: המלאכה, התבונה והמלחמה. בתולה. יצאה ממצחו של זאוס. דיוניסוס/בככוס*: היין. בנו של זאוס ונסיכת תביי.

ארוס/מארוס*: אהבה גשמית ושותפיו התאוה, הגעגועים והכיסופים. בנם של אפרודיטה וזאוס. אחיו השנוא של אנטרוס אל האהבה ההדדית. ארוס מוצג בדרך כלל גם כתינוק (קופידון) עם קשת השולח חיצים בקורבנותיו. הרמס/מרקורי*: שליח האלים. סימלו כובע וסנדלים עם כנפיים.

פאן (קיצור של פאון=רועה): אל הפריון. בנו של הרמס. חצי אדם חצי תיש. יכול לגרום לעדרים לנוס בבהלה (פאניקה). נח ומנגן בחליל בשעות הצהריים.

ניקה/וקטוריה*: שליחת האלים למנצח (ניקה = ניצחון). סימלה כנפיים וזר עלי דפנה. הראקלס/הרקולס*: גבורה וכח. בנם של זאוס והנסיכה אלקמנה, נכדת פרסיאוס. כאשר נפטר עלתה נשמתו האלוהית לשמים. השמות הלאטיניים.

ספרות: יוון - התקופה המשוערת של חיבור האפוסים "האיליאדה" ו"האודיסיאה" ע"י הומרוס (תורגמו ע"י ש. טשרנחובסקי).

דת: הודו -

תחילת חיבור כתבי אופאנישאד, עד 400- (נכתבו בסאנסקריט, השפה ההודו-ארית הקדומה).

798- ישראל - מלכות יואש, עד 784-; ירבעם II, 784 עד 744-.

יהודה - מלכות אמציה, עד 784-; עזיהו ויותם, עד 743-.

נביאים: עמוס מתקוע, הושע בן בארי.

766- ספורט: יוון - התאריך המסורתי לתחילת המשחקים האולימפיים. התקיימו כל 4 שנים - במשך 1169 שנים - עד לביטולם, בשנת 393 לספירה, ע"י הקיסר הביזאנטי-נוצרי תיאודוסיוס I. במקורם נכללו בתחרויות נושאים כגון מרוץ סוסים, זריקת דיסקוס וכידון, ריצה, קפיצה לרוחק, האבקות ואיגרוף. המשחקים חודשו בשנת 1896, לאחר הפסקה של 1503 שנה. במקביל לאולימפייה התקיימו גם תחרויות במרכזים דתיים אחרים, כמו דלפי (משנת 558-).

753- עיור: איטליה -

התאריך המסורתי ליסוד רומא. בירת איחוד השבטים הלאטיניים בראשות מלכים מבית טארקיניוס. איחוד השבטים נועד להגנה בפני האטרוסקים מצפון, שבטי ההר ממזרח והערים היווניות בדרום. 7 מלכים שלטו עד 510-.

750- יוון - תחילת שלטון הרודנים (טיראנים).

אמנות: יוון -

"הסגנון המזרחי", 750 עד 651-.

טורי פרחי לוטוס ותמרים, חיות ומפלצות כגון פנתרים, אריות, גריפונים וספינקסים. בנוסף השתנו גם הדמויות, שלא תוארו עוד כצלליות, אלא בצורה מלאה יותר, כולל פירוט איברי הגוף. בשלב זה החלו להופיע נושאים מיתולוגיים המשוחזרים מהשיגרה הקפדנית של העיטורים הגיאומטריים. כמו כן נוספו צבעים: השחור מגוון באדום, צהוב ולבן.

המושג "מזרחי" מצביע על הווצרותו של קשר עם שאר תרבויות העמים באגן המזרחי של הים התיכון, מאסיה הקטנה ועד למצרים:

במרכזי הקדרות העיקריים, אתונה ו-קורינתוס, פותחה, בתקופה זו, שיטת ציור (לפני שלב השריפה) ע"י ציפוי שכבת מגן של חרס מדולל על המשטח החיצוני של הכלי.

פיסול: יוון -

תאור הדמות עדיין קשוח מאוד (הגוף, הבגד, השיער וכו'). שלב זה נקרא גם "סגנון דייאלוס" - הנחשב לפי המיתולוגיה ל"אבי הפיסול היווני".

בתקופה זו עדיין השתמשו כמעט בכל חומר אפשרי: אבני גיר, שיש, ארד, עץ, טרה קוטה ושנהב. כמו כן נהגו - בדומה לשאר תרבויות מזרח הים התיכון - להזהיב ולצבוע את הפסלים, אלא שהצבעים דהו - למעט שרידים קלושים בחריצים - על כן קשה לעמוד על מהותם.

אדריכלות: יוון -

סימנים ראשונים של סגנון העמוד - ה"דורי" בפלופונו, ה"איוני" באסיה הקטנה.

746- אשור - תגלת פלאסר III, עד 727- . לאחר מותו של שאלמנאסר חלה ירידה זמנית בכוחה של אשור, שנמשכה כ-80 שנה ונסתיימה במהפכה, שלאחריה הומלך אחד משרי הצבא, תגלת פילאסר III.

שלוש פעולותיו הראשונות היו: חלוקה מחדש של מחוזות הממלכה; ביטול הקלות המס

המסורתיות של ערי אשור הותיקות, אשור קלח וחרן ושיפור ניכר בציד המלחמה.

מכל מלחמותיו הרבות ידועים בעיקר מסעותיו בכיוון ארץ-ישראל (732-, 734-, 743-) בהם נאלצו מלכויות ישראל ויהודה לשלם מס כבד. לאחר מסעות אלו נכרתה ברית בין רצון מלך דמשק ופקח בן רמליהו מלך ישראל, נגד תגלת פלאסר. אחז מלך יהודה סרב להצטרף לברית זו ואף ביקש סיוע מהאשורים, שניצלו את ההזדמנות ויצאו לשני מסעות קצרים (732, 733) בהם נכבשה דמשק ותושביה הוגלו. ישראל נאלצה לוותר על שטחים בגליל ובעבר הירדן ולמעשה נותרה כמדינה קטנה בהרי שומרון. אבל, גם אחז מלך יהודה נאלץ לשלם מס כבד.

744- ישראל - מלכות זכריה (הומלך ונרצח באותה שנה - סוף בית יהוא). מנחם, עד 735-; פקחיה, עד 734-; פקח, עד 732-.

יהודה - מלכות אחז, עד 727-.

נביאים: ישעיהו בן אמוץ, מיכה המורשתי.

730- מצרים - שושלות 24, 25, עד 671- = 59 שנים: לאחר נסיגת המצרים מנוביה (סודן) בסוף ימי הממלכה החדשה (1085-), המשיכה להתפתח באיזור זה תרבות שיסודה בפולחן האל אמון. בשנת 730-, בתום ימי שושלת 23, השתלט אחד ממלכי נוביה על מצרים העליונה; לדבריו במטרה להחזיר עטרת האל אמון בתבי ליושנה. ספק אם המשיך צפונה עד הדלתא ויתכן שהסתפק בקבלת משלחת מטעם מלכי שושלת 22 שהגיעה מ-בובאסטיס על מנת לקדם את פניו. מכאן, שמצרים נשארה מחולקת כפי שהיתה מאז השתלטה שושלת 23 על תבי, 87 שנים לפני כן (817).

בימיה האחרונים של שושלת 22 בצפון, ניסה אחד הנסיכים הלובים לחזור ולאחד את כל מצרים וליסד שושלת חדשה הידועה כשושלת 24 (718-712 לפנה"ס = 6 שנים). לאחר תבוסתו השתלטו הנובים על כל מצרים ויסדו, כנראה בברכתם של כהני תבי, את שושלת 25, (712 עד 671- = 41 שנים).

הבעיה העיקרית של הנובים נבעה מהמרחק שבין בירתם (בסודאן) ובין הדלתא. מצב זה הביא לפיצולו של הצפון, בין מושלים מקומיים עצמאיים למחצה - מצב חמור במיוחד לאור התפשטותה של ממלכת אשור, שהוותה סכנה ממשית לעצם קיומה של מצרים.

יש לשער שהנובים נקטו במדיניות האפשרית היחידה: לסייע, ככל יכולתם, למדינות שהמשיכו להתקיים ולהתנגד לצבאות אשור באזורי ארץ ישראל וסוריה. אבל, מבחינה צבאית לא יכלו לשגר כוח רציני צפונה, מחשש למרד הנסיכים הלובים באזור הדלתא. כך למשל, חזקיהו מלך יהודה (727 עד 698-) קיבל סיוע הנובים (שושלת 24) אבל הובס ושילם מס כבד לאשור.

ישראל - מלכות הושע, עד 724-. תיגלת פלאסר מלך אשור כובש את דמשק ושטחי ישראל (הגליל, השרון והגלעד).

727- יהודה - מלכות חזקיהו, עד 698-.

725- אשור - סארגון II עד 705-. כנראה אחיו של שאלמאנוסר III. השם סארגון (סרוכין), המופיע גם בתנ"ך, נועד לכבד את זכר סארגון I מאחד אכד ושומר כ-1200 שנים לפניו. עם עלייתו לשלטון שוב מרדה בבל בראשותו של נסיך ארמי מנהריים התחתונה (בתנ"ך מרדך בלאדן), בסיוע עילם. הנסיון הראשון לדכא את המרד נכשל. **בו זמנית מרדה גם ישראל (719-). סארגון הטיל מצור על שומרון, שנכבשה כעבור שלוש שנים. אצולת ישראל הוגלתה (722-) גלות עשרת השבטים) והארץ, למעט יהודה, יושבה בתושבים, מצפון סוריה ונהריים. אלו קיבלו את דת ישראל ומכאן ואילך נקראו "שומרונים".**

לאחר מכן השתלט על כמה ערים מתמרדות בארם (סוריה), חזר דרומה וכבש את עזה ומיגר את הצבא המצרי, שנשלח כנראה ע"י נסיכי הדלתא הלובים (שושלת 22). מכאן המשיך צפונה ללב אסיה הקטנה (טורקיה) ואזור אררט (ארמניה). בתום המסע, שנמשך 10 שנים, עד 712- , שב לטפל בבבל. מרדך בלאדן ברח מפניו לעילם וסארגון נתקבל כגיבור מנצח. על מנת למנוע חיכוכים מיותרים נשמע לעצת כהני העיר והסתפק בתואר "מושל בבל". כעבור 7 שנים (705-) יצא לדכא מרד בארמניה. וכאן נהרג במארב וגופתו נשארה בשדה כטרף לעופות. עם מותו הומלך בנו שנודע בשמו המקראי סנחריב.

עיוור ואדריכלות: אשור -

שלוש שנים לפני בואו לבבל ציווה סארגון לרכז עשרות אלפי אנשים, במטרה לבנות ארמון בצמוד ועיר חדשה על שמו - סארגון או סרוכין - (היום קורסאבאד). הארמון עצמו תוכנן כעיר בתוך עיר ואפשר להניח, שהכוונה היתה להעביר לכאן את כל המינהל האזרחי, הצבאי והכהונה של הממלכה. משרידי הארמון ידוע שעמד על משטח מוגבה; החומה החיצונית היתה מעוטרת באריחים עם תאורי מלחמה ותהלוכות; משני צידי השער ניצבו תבליטי ענק של שוורים עם כנפיים; בחצר הארמון עמד מקדש זיגורט, קטן יחסית, שהיה מוקף חומה מיוחדת. המשך הבניה נפסק מיד עם מותו של סארגון (705-).

705- אשור - מלכות סנחריב עד 681-. עם עלייתו של סנחריב לשלטון שוב מרדה בבל, בראשותו של מרדך-בלאדן ובסיוע צבא מעילם וארם. לאחר תשעה חודשים ניצחו האשורים את הצבא המאוחד. וכדי להפיס את דעת נסיכי נהריים תחתית, שביקשו להנתק מאשור, מונה שם מישנה למלך, ממוצא בבלי, שחונך באשור. לאחר מכן יצא למסע נקם, שוד וביזה ברחבי עילם (פרס). עם שובו פנה דרומה לארם (סוריה) להלחם בכח המאוחד של מלכי יהודה, ערי פיניקיה ומצרים (שושלת 25, "הנובית"). המצרים

ניגפו בקרב, הצידונים גרשו את מלכם ונכנעו ורק יחזקיה מלך יהודה סרב להכנע מחשש לטבח.
עם ישראל - לפי התאור בתנ"ך ניסו האשורים ללא הצלחה לפתות את תושבי ירושלים לסלק את יחזקיה ולהכנע. כשפרצה מגפה בצבא האשורי החליט סנחריב להסיר את המצור ולהסתפק, כנראה, בקבלת מנחה ומס כבד. יתכן שהסיבה לשינוי המפתיע נבע גם ממרד שפרץ פעם נוספת בבבל, בסיוע עילם. מכל מקום, בבל נכנעה והפעם הומלך עליה בנו של סנחריב.

בכוונה לתקוף את עילם מהעורף, בנה אוניות ביערות במעלה נהר פרת, העביר אותן ביבשה לנהר חידקל והשיט אותן למפרץ הפרסי. כאן הועלה עליהן הצבא האשורי, שזכה לכמה נצחונות לאורך החוף. אלא, שבעוד אלו שטים בים יצאו העילמים להתקפת נגד והושיבו בבבל מלך משלהם. רק במאמץ גדול הצליח הצבא האשורי לחצות את כל נהריו ולהגיע לאשור.

לאחר התארגנות מחודשת נכבשה בבל (689-) סנחריב שדד והחריב את העיר עד היסוד ולאחר מכן הציף אותה במי הנהר.

המעשה החריד את תושבי נהריו ואשור שראו את בבל כבירתם הרוחנית, עירו של האל העליון מרדוך. כאשר נרצח סנחריב בידי אחד משני בניו, ראו זאת כל תושבי נהריו כנקמה ראויה.

אדריכלות ובניה: אשור -

ממפעליו של סנחריב ראויים לציון בניית ארמון ענק בניונה ההופכת בשלב זה לאחת הערים הגדולות בעולם העתיק. כמו כן בנה סכרים, תעלות ומוביל מים גדול, ששרידיו עומדים עד היום. המוביל היה עשוי מ-2 מליון אבנים גדולות. פנים התעלה היה מצופה במלט מיוחד למניעת חלחול המים. כמו כן נבנו חמש קשתות מחודדות ענקיות שתמכו בו בנקודה בה עובר המוביל מעל לנחל.

המאה השביעית לפנה"ס

699- עד 600-

הסקיתים - מופיעים על גבול פרס ומזרח אירופה.

ספרות: יוון -

הסיודוס (HESIODOS) מחבר את שיריו על נושאים כגון חינוך ("עבודה וימים") בריאת העולם ("תיאוגוניה"); תולדות העולם והאדם ("חמשת הדורות": הזהב= גן עדן, הכסף= ללא אלים, הארד= מלחמה, הברזל= גבורה).

על פי הסיודוס חולשות על האמנות 9 מוזות, בנותיהם של זאוס ו-מנימוזינה (הזכרון), ששמותיהן ותפקידן השתנה מספר פעמים. להלן השמות המקובלים ביותר, כולל משמעותן וסימלן של כל שם:

- קאפיופה יפת הקול: שירת הגבורה (לוח כתיבה).
- קליו המבשרת: הסיפור/היסטוריה (מגילה).

3. אראטו היפה: שירת האהבה (נבל).
4. אוטרטפה המנעימה: המוסיקה (חליל).
5. מלפומנה המזמרת: הטרגדיה (מסכה עצובה).
6. פולימניה רבת ההימנונים: שירת קודש (מבט מהורהר).
7. טרפיסקורה המרקידה: מחול/מקהלה (נבל).
8. תליה הפורחת: הקומדיה (מסכה שמחה).
9. אוראניה השמימית: אסטרונומיה (כדור).

אמנות: יוון -

תחילת הפיסול בגודל טבעי.

תחילת הבניה במיתחם האקרופוליס באתונה.

חידושים: השפה הארמית מחליפה את הפיניקית בממלכות ארם (סוריה).
 הופעת הכתב העממי במצרים (דמוטי).

יהודה - מלכות מנשה, עד 643-. בימיו נכנעה יהודה בפני צבאות אשור.

683- אתונה (יוון) - ביטול המלוכה. סמכויות השלטון עוברות לאריסטוקרטיה. תחילת החקיקה "הכתובה", ע"י ועדה של 6 שופטים. למרות השוני בשיטות הפוליטיות שהיו נהוגות ביוון - מלוכה, אריסטוקרטיה, טיראניה, אוליגארכיה, דמוקרטיה ועוד - הרי שלכולן הייתה מסורת חברתית משותפת שקבעה את כללי ההתנהגות והגבילה ביותר את סמכויות השלטון.

אשור -

681- אסרחדון, עד 669-. בנו של סנחריב. זכור בעיקר כמי שבנה מחדש את בבל לאחר 8 שנות חורבן. נפטר לפתע בדרכו למצרים.

669- אשורבניפל, עד 626-. בנו של אסרחדון, אחרון המלכים החשובים ועד כמה שידוע, היחידי בין מלכי אשור שהיה גם בעל השכלה. פעולתו הראשונה היתה השלמת המסע של אביו למצרים. לא ידוע מה היתה תגובתם של הנסיכים הלובים באיזור הדלתא, אבל הנובים (שושלת 25) נסוגו, כנראה בליט ברירה, לארצם. בשלב זה נבזזה מצרים והושם בה חיל מצב אשורי.

אשורבניפל חזר מיד לבבל, שמרדה שוב בסיוע עילם. העיר הוכנעה לאחר מצור שארך 3 שנים, במקביל הושמדה גם עילם, שהפכה מחוז בממלכת אשור (666-). בינתיים חזרו הנובים והשתלטו על מצרים העליונה והתיכונה עד ממפיס.

האשורים חזרו בשלב זה למצרים, אבל לא הצליחו לעבור דרומה מתבי. יתירה מזאת, בקרב הבא ניצחו הנובים כח משותף של אשורים ולובים ליד ממפיס. אשורבניפל הזעיק כוח אשורי חזק יותר. הפעם נסוגו הנובים דרומה לארצם ולא חזרו עוד למצרים (667-). עם זאת, ברור היה, גם לאשורבניפל, שלא ניתן לשלוט במצרים מבלי להעמיד בה חיל מצב גדול מכפי יכולתו, אי לכך

- מסר את השלטון לובים לנסיכים מאזור הדלתא, שהיו אמורים לשמש כנציגיו - ביניהם כנראה, אחד בשם פסאמטיך, שיסד את שושלת 26.
- חידושים:** אשור - הקמת הספריה הגדולה בנינוה ע"י אשורבניפל. גילוי שרידיה ע"י הארכיאולוגים, בשנת 1872 (20,000 טבלאות חרס) מהווה את אחד הנדבכים החשובים להבנת תולדות נהריים וספרותה.
- 626-** במקביל פרצו ממערב פרשים, כנראה סקיתים מערבות צפון קוקז (רוסיה), שבזזו במשך שנתיים אזורים רחבים, שהיו בחסות אשור (היום מזרח טורקיה, סוריה וצפון עירק).
- יהודה -** כתוצאה מחולשת אשור הצליח יאשיהו מלך יהודה לשקם את המדינה ולהרחיב גבולותיה עד לגליל התחתון.
- 623-** מצרים - שושלת 26, עד הכיבוש הפרסי 525- =139 שנים. לאחר שפסאמטיך סילק את חיל המצב האשורי הצליח להשתלט על כל מצרים, בעזרת שכירים ממוצא יווני והעביר את מרכז השלטון לסאיס (SAIS) במערב הדלתא. במקביל נקט בכמה כללים מדיניים יסודיים, שאפיינו את שאר מלכי השושלת: שמירה על איזון בין חלקיה העיקריים של הממלכה (צפון ודרום), ע"י יצוג שווה בכהונה ובממשל האזרחי; מדיניות של אי התפשטות ואי התערבות במהלכים הצבאיים שמחוץ לגבולות מצרים, למעט מסע מלחמה אחד (609-605) שערך **פרעה נכו**, בנו של פסאמטיך, במטרה לסייע לאשור - אויבי מצרים מאתמול - במלחמתה הנואשת כנגד שבטי מדי וממלכת בבל החדשה.
- 621-** החידוש העיקרי של מלכי שושלת 26 היה בתחום אחד בלבד: פתיחת אזור הדלתא בפני סוחרים פיניקים ויוונים. כתוצאה מכך הפכה מצרים ליצואנית של דגנים, שנמכרו בעיקר לאתונאים, בתמורה למטילי כסף ומתכות יקרות. בו זמנית יושבו מהגרים יוונים לאורך החוף על מנת להפסיק את פשיטות שודדי הים - גם הם יוונים. לעומת פתיחותם היחסית של מלכי שושלת 26, נשארה רוב האוכלוסיה המצרית סגורה מבחינה תרבותית ולא קלטה את הזרים. אדרבא, עצם נוכחותם עוררה תחיה לאומית, שהתבטאה בערגה לתרבות העתיקה; זו יצרה סגנון שניתן לומר עליו שהוא הופעתו הראשונה של "ההסטוריציוזם". ההתעוררות הלאומית הביאה גם לביטול הפולחן העתיק של האל סת, שזוהה מעתה כנציגם של העמים הזרים.
- 663-** יפן - התאריך המסורתי ליסוד הקיסרות.
- 642-** **יהודה -** מלכות אמון, עד 640. יאשיהו, עד 609.
- נביאים: צפניה, נחום, אוריה וירמיהו.**
- 631-** אשור - מלחמת הירושה. אחת הסברות המקובלות היא שבשנת מלכותו ה-33 פרצה מלחמת אחים בין שני בניו התאומים של אשורבניפל ונאמנותו של הצבא נחלקה לשנים. אשורבניפל עצמו פרש לחרן ומכאן שלט על המרחב המערבי של הממלכה (סוריה ארץ ישראל). בינתיים פרץ מרד גם בצבא ואחד ממפקדיו התמנה למלך על כמה ערים - ביניהן אשור; כך שבתום ארבע שנות מבוכה מופיעים בו זמנית - אצל הבבלים - שמותיהם של ארבעה מלכים.
- 612-** אשור - חורבן נינוה. נפילת ממלכת אשור הייתה אכזרית כעלייתה, למרות שלא ידוע אלא מעט מהתעודות האשוריות, שממילא לא דווחו על מפלות וגם אצל הבבלים לא נמצאו עדויות. מכל מקום אין ספק שההצלחות הראשונות הביאו לליכוד בין בבל ומדי במטרה להמשיך במלחמה. תוך שנתיים נפלו קלח ונינוה. בשלב זה החלה שחיטה שיטתית של האשורים, שנמשכה עד לאחר 605. (המפקד היווני המפורסם קסנופון, שעבר באיזור 200 שנה לאחר מכן, תאר את האזור כשומם מאדם).
- 611-** בבל - נבוכדנאצר II, עד 561. נודע בגין שני מעשים: האחד, כיבוש והגלית **יהודה** (ר' להלן 597-) והשני, הפיכתה של בבל לאחת הערים המפוארות בעולם. לכל מפעליו, כולל מסעות המלחמה, יש מעין אופי נוסטלגי הנושא עיניו אל העבר. אפילו הדת והספרות עסקו בעיקר בהעתק כתובים קודמים. נוסטלגיה זו היתה אמורה, אולי, לאחד את אוכלוסית נהריים שהיתה פסיפס של גולים, פולשים ואוכלוסיה עתיקה, בעיקר בחיי היומיום.
- 609-** מצרים - **פרעה נכו** II (שושלת 26) יוצא לעזרת אשור.
- 605-** **יהודה -** מלכות יאשיהו. יוצא נגד פרעה נכו ונהרג בקרב מגידו. יהואחז מלך יהודה, עד 604.
- 604-** בבל - נבוכדנאצר II. מביס את פרעה נכו בכרכמיש, על נהר הפרת.
- 604-** בדרכו חזרה מכרכמיש למצרים הטיל פרעה נכו מס כבד על **יהודה**. סילק את יהואחז ומינה במקומו את אליקים בן יהויקים, שמלך בירושלים, עד 598.

חידושים: מצרים - במסגרת עבודות הפיתוח בתוך מצרים, החל פרעה נכו בחפירת תעלה בין הים התיכון וים סוף דרך אחד מיובלי הנילוס, במטרה להעשיר את קופת אוצר המלוכה ע"י הכנסות מתנועת אניות ומסחר. במקביל שכר מספר אוניות פינקיות, שהקיפו את יבשת אפריקה וחזרו דרך הים התיכון כעבור שלוש שנים. נראה שכתוצאה מכך התבררו עובדות מסוימות שאין יודעים את טיבן. מכל מקום, חפירת התעלה נעצרה ולא נשלחו ספינות נוספות.

עיו, אדריכלות ובניה: נהריים -

נבוכדנאצר II מתחיל בשיקום בבל. עיר אדירה ומבוצרת עם שלוש חומות מוקפות במימי נהרות הפרת והחידקל. זו ה"בבל" אותה הכירו הדורות הבאים ואשר שימשה, אולי, כדוגמא חיה למחברי התנ"ך לגבי אירועי העבר ומוצאם של האבות. כך למשל אור העתיקה מופיעה במקרא כאור כשדים (כלדים: שם העיר והשבט הארמי, ממנו באה משפחתו של נבוכדנאצר) וכן "מגדל בבל", שהוא כנראה הזיגורט שבנה נבוכדנאצר, כמו גם "הגנים התלויים" המוזכרים אצל היוונים. לתקופה זו מייחסים גם את תחילת השימוש בלבנים מזוגגות בארמונות בבל. בנוסף בנה חומה - כנראה בגובה 30 מטר - בין הפרת והחי דקל מצפון, בכיוון מדי, שלכאורה היו בני ברית.

המאה השישית לפנה"ס

599- עד 500

איטליה - יסוד ברית 12 הערים האטרוסקיות: שולטים מעמק הפו בצפון עד נאפולי בדרום.

מסעות: דו"ח ראשון על ספן יווני שחצה את מיצרי גיברלטר והפליג באוקינוס האטלנטי.
חידושים: הופעת המטבעות הראשונות בעולם - בממלכת לידיה (אסיה הקטנה).

ספרות: יוון-

סאפפו מהאי לסבוס. נחשבת לגדולה שבמשוררות הזמן העתיק, על אף שמיצירותיה נותרו רק שורות בודדות (תורגמו לעברית).

יהודה - יהויכין יוצא לגלות בבל (גלות ראשונה) עם אצולת העם כעשרת אלפים איש. צדקיהו מלך יהודה (עד 586).

חברה: אתונה (יוון)-

סולון (630 עד 560 - נבחר למועצת העיר עם סמכויות לתיקון חוקי דראקון. מכאן ואילך יזכר כאחד מ"שבעה חכמי העולם" היווני ו"אבי החוקים הנאורים", שהגבילו, אולי לראשונה, את שלטון האריסטוקרטיה (האצולה). נודע גם כראשון המשוררים שקמו לאתונה. הידיעות על חייו מקורן במאה ה-5 הן על פי שיריו, מהם נותרו 300 שורות, מסורות שבעל פה, החוקים, ומוסדות שהחלו לפעול בזמנו.

הרפורמות של סולון: ביטול מאסר בעלי חוב, הגבלות על בעלות קרקע, חלוקה הוגנת יותר של

נטל המסים והשירות צבאי (לפי מעמדות), העברת סמכויות השלטון לידי 9 נציגי המעמד העליון (ארכון) ו-400 חברי מועצה בני שאר המעמדות. בנוסף נקבע שהחלטות עיקריות תתקבלנה בהצבעה האישית ע"י 10,000 בעלי זכויות אזרח ("אקלסיה").

סולון (Solon) נולד למשפחה אריסטוקרטית, אבל בעלת אמצעים מוגבלים. אפשר שעסק במסחר, כפי שמעידים מסעותיו ומקצת התקנות שהנהיג. את פעילותו הציבורית החל בגיל 30 (600-). בעת המלחמה, שהתנהלה בכי רע, עם העיר השכנה מגארה על השליטה באי סאלאמיס. בהקשר זה חיבר שיר מיוחד שבו עורר את האתונאים להמשיך במאבק ולנצח - כפי שאכן קרה.

התקופה הייתה קשה לאתונאים גם מבחינה כלכלית, בגלל התעשרותה של האצולה בעלת הקרקעות הפוריות, שהחזיקה ברסן השלטון. המעמד הבינוני דרש שותפות בשלטון ואילו האיכרים היותר עניים נאלצו לקחת הלואות לקיומם.

רבים מביניהם ברחו בגין החובות או שהפכו צמיתים ויש אפילו שנמכרו כעבדים. יש להניח שהתוצאה הייתה מובילה למהפכה ולמנוי עריץ לחיסול המשבר החברתי, כפי שקרה בערים אחרות, אלמלא הופעתו של סולון. מכאן חשיבותו כמפשר בין המעמדות.

בהיותו בן 34 (594-) נבחר כארכון, (מנהיג לשנה), אבל נדרשו עוד 20 שנה עד שהצליח להנהיג את כל הרפורמות לתיקון המצב. תחילה קבע צו להחזרת הקרקעות, שהופקעו מידי האיכרים. בגלל חובות וכן שחרר את אלו שהפכו לעבדים באטיקה והחזיר אחרים שנאלצו לגלות מארצם. במקביל הוציא צו האוסר יצוא דגנים על מנת למנוע את המחסור בלחם, זאת מבלי לפגוע ביצוא עודפי שמן הזית והיין. בנוסף עודד את האיכרים לעבור לפעילויות מכניסות, כגון מלאכה ומסחר ובמיוחד הקדרות, שהגיעה כתוצאה מכך לפריחה מדהימה (ר' להלן "לידתה של האמנות"). לצורך זה הנהיג מידות ומשקלות אחידים והחל בהנפקת המטבעות הראשונות של אתונה (המטבעות הראשונות הונפקו בממלכת לידיה, במערב אסיה הקטנה, בשנת 600-).

593- פיניקיה - נבוכדנאצר כובש והורס את נמלי צור וצידון לאחר 12 שנות מצור.

קרתאגו - הופכת למעצמה ימית, במערב הים התיכון. נוסדה ע"י אנשי צור 817-.

יהודה -

חורבן בית ראשון ע"י נבוכדנאצר: גלות יהודה. גדליהו אחרון מלכי יהודה (נרצח 581-).

581- גלות שארית הפליטה לבל. רבים נמלטים למצרים.

נשמרת, ובעיקר בין צאצאי הפרסים, שגלו להודו (Zoroaster).

פרס - מלכות כורש 550- עד 529- תחילתה של ממלכת פרס מעורפלת. יש סוברים שמקורה בשבטים שהתארגנו בדרום אירן של היום. המסורת הפרסית מיחסת לעצמה ארבעה מלכים לפני כורש (ביניהם אחד הקרוי כורש I).

כורש: אין ספק שכורש עצמו היה אישיות יוצאת דופן. תחילה הצליח לאחד מספר שבטים פרסים; בהמשך פתח במו"מ עם מלך בבל וכתר איתו ברית כנגד שבטי מדי, כאשר יצאו שבטי מדי למלחמה נגדו (550-) שכנע חלק מהם לעבור לצדו והיתר הובסו בקרב קצר. כך, לפתע, קמה ממלכה מאוחדת חדשה: פרס ומדי.

מיד לאחר מכן כרת ברית שלום עם הבלים, תוך שהוא מכין עצמו להתרחבות בכיוון מערב. המטרה היתה לחצות את כל אסיה הקטנה עד לתחום ממלכתו של קרוסוס; מלך מתיוון הידוע באושרו האגדי. כדי למנוע סיוע מצד בבל, ערך כמה פשיטות ותפס את סליקיה (CILICIA) - אזור המצוי היום בדרום טורקיה מול קפריסין. קרוסוס חיכה, כמו בן לשוא, לעזרת בבל בעוד שכורש המשיך להתקדם. לאחר קרב ללא הכרעה שנערך בסתיו, אמורה היתה המלחמה להיפסק עד לאביב, אלא שהפרסים המשיכו להתקדם במהירות ותפסו את מבצר סארדיס ואת קרוסוס בתוכו (547-) וכן כמה מהערים היווניות, שבחלקן נכנעו ובחלקן המשיכו בהתנגדות. בשלב זה פנה כורש, כנראה, מזרחה (היום אפגניסטן ודרום מזרח רוסיה), בגלל הסכנה המתמדת של פלישות השבטים הנוודים. בתום שש שנות העדרות (546- עד 540-) חזר כורש מערבה על מנת לכבוש את בבל. תוך שנה - לאחר קרב קצר - נפתחו בפניו שערי העיר (539-) וכמחווה סמלית נכנס למקדש הראשי השתחוה בפני האל מארדוך ואחזו ברגלו לאות כבוד.

זמן קצר לאחר מכן נעלם כורש ואין יודעים על מעשיו בשנים הבאות, עד מותו בשנת 530-. תולדותיה של האימפריה הפרסית מכורש ועד לנפילתה בפני אלכסנדר הגדול ממוקדון, כעבור כמאתיים שנה (550- עד 334-) מלמדות על התפתחות סגנון האימפריות באלף השנים הבאות (מקדוניה, רומא, ביזאנטיון והאיסלם):

1. יצירת כוח מחץ של 10,000 "בני-האלמוות".
2. מדיניות הגליה אבל גם החזרת עמים לארצותיהם, כפי שמעידה שיבת ציון. למדיניות זו היו אולי כמה מטרות: יצירת דימוי פופולרי לאחר שלטון העריצות של אשור ובבל; דילול האוכלוסיה בנהריים או אזורים אחרים; יצירת נאמנות ותלות בין החוזרים ובית המלוכה.
3. רשת של רצים, שהביאה בסופו של דבר לפתיחת דרך המלך משושן, בירת האימפריה ועד לסרדיס במערב, מול ערי החוף היווניות.

-570

מצרים - מלכות אח-מוסה (שושלת 26), עד 526-. כתוצאה מתגובה לאומית צימצם את נוכחותם של שכירי החרב היוונים וכן את פעולותיהם של הסוחרים היוונים, שהוגבלו לשלוש ערים בלבד: סאיס, ממפיס ונאוקראטיס (NAUKRATIS). אם כי יש סוברים שהמטרה העיקרית של צעד זה היתה ליעל את גביית המיסים שהוטלו על היבוא. הרודוטוס יודע לספר על קשר שנוצר בין אח מוטה ופוליקראטס טיראן סאמוס. יתכן שהשיתוף ביניהם הביא להצלחת כיבוש קפריסין ששלמה מס למצרים.

בשלהי ימיו ניסה אח מוטה לעזור לממלכת בבל החדשה במאבק כנגד פרס, כמו כן ניסה לסייע לקרוסוס מלך לידיה נגד כורש, אבל, שוב ללא הצלחה - הכח הפרסי היה חזק מדי. שנה לאחר מות אח מוטה (525 לפנה"ס) כבש קאמביזס מלך פרס את כל מצרים, מהדלתא עד נוביה והמליך עצמו כראשון מלכי שושלת 27.

-562

עם ישראל - יהויכין משוחרר מהכלא בבבל.

-561

בבל - אחרי מות נבוכדנאצר מלכו עוד שנים מיורשיו הזכורים בעיקר מספר דניאל: האחד באלשאצר והשני, הקרוי כנראה בטעות גם הוא נבוכדנאצר, אם כי העדויות מהתקופה מצביעות על שם אחר.

עצם קיומה של האימפריה נובע מהעדר אויבים: עילם, ארט, (ארמניה) אסיה הקטנה (טורקיה), ארם (סוריה), ערי חוף הים התיכון, ארץ ישראל ומצרים - היו כולם במצבים שונים של התפוררות שנבעה ממדיניות המלחמות וההגליות של אשור. שבטי מדי, הכח הממשי היחידי באזור, נשארו בני ברית וממילא היה מספרם קטן מכדי להוות סכנה מידית.

מכל מקום ממלכת בבל, שהתקימה במשך כ-85 שנה, מסרה עצמה (539-) כמעט ללא קרב לידי כורש מלך פרס. (כורש II לפי המסורת הפרסית).

-560

איטליה - סרוויס טרוליוס מלך רומא, כנראה ממוצא אטרוסקי, מחלק את העיר לפי מעמדות: פאטריצים (אצילים) ופלבאים (העם).

-550

דת: נפטר זאראטוסטרה (77). מיסד הדת הפרסית. תחילת הדואליזם: אהורה מאזדה = אל האור, בורא העולם. אהרימאן = אל החושך והרשע. בנוסף קבע כמה עקרונות בסיסיים, כגון התנהגות ראויה, אמירת האמת והתרחקות מכל שקר. את השקר ראה כהתגלמות השטן, את האש והאור כסמל הקדושה והאמת. יש סוברים שאפילו הקרבת קורבנות היתה לדעתו מעשה בזוי. היום קשה מאד לעמוד על תורתו המקורית של זאראטוסטרה, מאחר ולימים השתלבו בה גם יסודות רבים בהשפעת דתות אחרות. למרות המעבר לאיסלם תורתו של זאראטוסטרה, עדיין

4. מודעות לצורך בשליטה בים, שהביא לשיתוף פעולה עם יורדי הים הפיניקים.
5. יצירת תחושה של אחדות האימפריה על כל מגוון העמים, הדתות והשפות סביב דמותו של המלך.
6. פיתוח מדיניות המבוססת על פתרונות משולבים של כח, דיפלומטיה וכסף; שיטה זו שימשה את קיסרי ביזאנטיון - אויבי פרס בעתיד הרחוק יותר - במשך כמה מאות שנים, עד למאה ה-13 לספירה.
7. נוהגים אחרים שהשאירו אחריהם הפרסים: קנוניות בחצר הארמון (ראה מגילת אסתר). חיסולם של המתחרים האפשריים עם עליית המלך החדש לשלטון. קידום סריסים למעמד נאמני המלך, מחשש לחייו ממקורביו ומתחריו. שיטות אלו, כולן או מקצתן, היו מסימני ההכר של הממלכויות מרומא ועד לסין, אליה הגיעו כנראה בדרך המשי.

אמנות: פרס -

כוללת אלמנטים רבים שהבולט ביניהם הוא יבוא מתמיד של יווניים, עליהם הוטל לשלב בין התרבויות העתיקות של מצרים ונהריים ובין מה שהפך עד מהרה לאמנות היוונית הקלאסית. תופעה זו, כמו גם נוכחותם של חיילים יוונים בכל האזור, מסבירה אולי את המעבר החלק יחסית להלניזם (330- עד 30).

אדריכלות: פרס -

מבחינה אדריכלית בולטים אלמנטים כמו המגדלים המפורסמים לאל ולמתים ומצבות קבר עשויות מאבן או חקוקות בסלע.

הארמונות היו מעין פיתוח של מחנות צבא בנויים באבן ולבנים כגון זה שבפרספוליס, שנבנה על במה מלבנית (300x500 מטר, ובגובה 13 מטר 150,000 מטר מרובע) ע"י **דריוש** (Darius) ב-518 והושלמו כעבור 50 שנה (468-). הארמון כלל אולם קבלה שאומרים שהיה אמור להכיל 10,000 איש וכן אולם כתר, הידוע בשם "אולם מאה העמודים". עיטור ראשי העמודים כולל טיפוסים יוונים, מצריים ואחרים, אבל גם את הטיפוס הפרסי המיוחד: "הדמות הכפולה" של זוג - גב אל גב של שורים, שור אדם או דרקון. בין העיטורים המפורסמים: תבליטים של טורי חיילים, מביאי מנחות. אלה, כאמור, אינם מקוריים אבל אין ספק לגבי רמתם האמנותית.

546- אתונה - פייסיסטראטוס תופס את השלטון ומושל כעריץ, עד מותו בשנת 527-. בניו, היפיאס ו-היפארקוס ימשיכו לשלוט עד לסילוקם ע"י קאליסטנס בשנת 510-.

*למושג עריץ מתלווים לקורא בן ימינו משמעויות שליליות כה רבות עד שמן הראוי להבחין במסגרת הזמן והמקום של ערי המדינה היוונית במאה ה-6. יתרה מכך פייסיסטראטוס נחשב בימי קדם, כאדם מתון, חכם ומטפח התרבות ואפילו דמוקרט כמו סולון לפניו וקליסטנס אחריו.

פייסיסטראטוס נולד למשפחה ממעמד האצולה

והיה קרוב של סולון מצד אימו. לא יפלא על כן שהיה זה סולון שהבחין לראשונה בכוונותיו לתפוס את השלטון כעריץ. מרבית האתונאים, לעומת זאת, ראו בו את המפקד האמיץ, שהצטיין במלחמה עם העיר מאגארה. לאחר מכן נבחר פעמיים כמנהיג העיר לשנה (ארכון). בהמשך איבד את השפעתו ואולץ לערוך גלות לצפון יוון. כאן החל להכין את הרקע לשובו: ראשית צבר הון רב ע"י ניצול מרבצי זהב וכסף המצויים באזור. במקביל יצר קשרים עם החוגים השמרניים בערי המדינה הסמוכות לאתונה (תביי, ארגוס, האי נאקסוס ועוד) שחששו מהתפתחותה של הדמוקרטיה באתונה. בהמשך (546-) פלש לאטיקה עם חיל שכירים שמומן על ידו וע"י תומכיו והצליח להפתיע ולהביס כליל את הצבא האתונאי. ב-20 השנים הבאות עד מותו (527-) שלט באתונה כעריץ ואחריו בניו, היפיאס והיפארקוס, עוד 17 שנה.

העריצות, שפרושה שלטון בכח הזרוע, נכפתה על אתונה באמצעות משמר שכירים, שכלל, במקרה זה, גם קשתים סקיתים מערבות דרום רוסיה. על מנת להבטיח את שלטונו נטל את הנשק מהאזרחים והחזיק בני ערובה מהמשפחות הגדולות, שהועברו לאי נאקסוס. מקצת היריבים, היותר מסוכנים, הוגלו ואילו האחרים, ששיתפו פעולה, הורשו להבחר למשרות ציבוריות, כולל תפקיד המנהיג לשנה (ארכון), כך שלכאורה נשמרו החוק והחוקה האתונאים.

על מנת להתחבב על הציבור הרחב קיים מנגנון משפטי יעיל, שפעל, לא רק באתונה, אלא גם כועדה נודדת שעברה מכפר לכפר. יתרה מכך נראה שחילק קרקעות משובחות שהיו שייכות לגולים. כמו כן דאג ליבוא דגנים זולים מדרום רוסיה, ע"י חיזוק מעמדה של אתונה באגן הים השחור.

בתחום הכלכלה המשיך, ברוח תיקוני סולון, לעודד את היצוא ע"י מתן הלוואות לגידול עצי זית (שמן) וגפנים (יין) ופיתוח המלאכות ביניהן הכדים המצויירים (ראה להלן סגנון "הדמויות האדומות"): לצורך זה שיפר בצורה ניכרת את האגורה של אתונה ע"י בניה, תיעול ואמת מים. פעולות אלה גרמו לגיבושה של העיר, שהיתה עד לזמנו עדיין בבחינת אגד כפרים קטנים.

כפיצוי על אובדן החרות הפוליטית תמך במיסוד המסורות הדתיות וריכוז הפולחנים השונים, או לפחות יצוגם, על האקרופוליס (הגבעה הקדושה) של אתונה. כאן גם בנה את המקדש הראשון לאלה אתנה פארטנוס (פארטנון) ואת השער הראשון למתחם (פרופילאה). מקדשים אלו שנבזזו ונהרסו ע"י הפרסים (480-) כללו כמה מהדוגמאות היפות ביותר של הפיסול "הארכאיי" (נמצאו "קבורים" בשולי האקרופוליס. היום במוזיאון המקומי). בו זמנית יזם את החגיגות הפאן-אתניות (כל 4 שנים) בהן שולבו מופעי ספורט ודיקלום קטעים משירת הומרוס, כמו גם

מופעי תיאטרון: בעיקר טראגדיות, שהיו כנראה חלק מפולחן דיוניסוס אל היין (טראגוס = תיש. מסמליו של דיוניסוס).

פעולותיו של פיסיסטראטוס מומנו מכמה מקורות: מיסים (5% מיבולים וסחר (נמל) וכן גם ממכרות הכסף של העיר אתונה ושל עצמו. שגשוגה של אתונה בתקופתו נבע גם מכך שהוא ובניו נאלצו להמנע ממלחמות, זאת מחשש לשלטונם במידה ויצטרכו לחמש צבא של אזרחים, שקרוב לוודאי היו גורמים לסילוקם הכמעט מיידי.

למרות שלימים יזכרו שנותיו של פיסיסטראטוס כתקופה של עושר ושגשוג יש לזכור שאתונה לעת זו, עדיין לא יכלה להשתוות לפריחה התרבותית והכלכלית של ערים כגון מילטוס באסיה הקטנה וקורינתוס בפלפונז או לעומצתה הצבאית והמדינית של ספארטה.

דת: הודו - נפטר (לפי המסורת) הנסיך סידהארטה גוטאמה, הקרוי **בודהא** (נאור). אבי תורת הבודהיזם. גוטאמה נולד למשפחת מלכים על גבול נפאל והודו. בגיל 16 התחתן עם נסיכה בת גילו. לזוג נולד בן. למרות שחי בעושר ואושר בלטו לעיניו היסורים שבקיום האדם: הזקנה, המחלה והמות. בהיותו בן 29 החליט לפרוש מחיי הארמון ולנדוד דרומה על מנת למצוא מוריס שינחו אותו בדרך האמת. עם שנים מהם אף הגיע להתעלות מיסטית של הרוח, אבל זו לא סיפקה אותו. לאחר מכן הצטרפו אליו חמישה מסתגפים ויחד השתקעו בחורשה יפה ליד אורובלה. כאן החל להתנזר וליסר עצמו במשך שש שנים, עד שאיבד את הכרתו. בשלב זה החליט למצוא את דרכו האישית אל ההארה, שנתגלתה לו בהיותו בן 35. בהמשך התקבצו אליו תלמידים רבים שהמשיכו בדרכו לאחר מותו.

בודהיזם: התפיסה בסיסית קובעת ארבעה עקרונות של אמת נעלה: (1) החיים הם ביסודם אכזבה ויסורים. (2) היסורים הם תוצאה מהתשוקה להנאה, לעוצמה ולהמשך הקיום. (3) על מנת להשתחרר מהיסורים יש להשתחרר מתשוקות אלו. (4) להשגת המטרה שמונה דרכים נכונות הכוללות את הראיה, הכוונה, הדיבור, הפעולה, המחיה, המאמץ, המודעות והריכוז. אלו ואחרות מובילות אל ההתעלות (נירוואנה). לאחר מותו של בודהא התפתחו שלוש אסכולות עיקריות האחת הפועלת כיום בסרילאנקה ודרום מזרח אסיה, השניה במונגוליה וטיבט והשלישית בסין, קוריאה ויפן.

פילוסופיה: יוון - (פילו=אהבה סופיה= חוכמה).

אסכולת מילטוס:

תאלס (Thales) **נחשב לראשון הפילוסופים.** מייסד אסכולת מילטוס. 624- עד 546. נולד ופעל

ב-מילטוס. ניכלל ברשימת "7 החכמים הקדומים". כנראה שהיה מדינאי, שעסק גם בגיאומטריה וחקר היקום. לדעתו עשוי העולם ממים מאחר ויש בהם כמה ממאפייני החיים כגון תנועה ושינוי צורה (מים, קרח ואדים). חשיבותו נובעת מעצם הנסיון לפרש את תופעות הטבע על דרך ההגיון ללא קשר לאלים, מתוסים ואגדות. שיטה זו הובילה לצעד הבא - חקר החשיבה, דהיינו ההבנה עצמה כמו גם לקידום תאוריות בתחומי המתמטיקה הגיאומטריה ועוד. אבל, חסרונה נבע מכך, שלא פיתחה שיטת בדיקה וחקירה של הטבע על דרך הניסוי המעשי - זו שהובילה בסופו של דבר להתפתחות המדע במערב ארופה (מהמאה ה-15 לספירה ואילך). תאלס נפטר בהיותו בן 78.

אנאקסימאנדר (Anaximander). **פילוסוף יוני** **מאסכולת מילטוס.** 612- עד 546. נולד ופעל ב-מילטוס. תלמידו של תאלס. נחשב לאבי האסטרונומיה היוונית. עסק כנראה גם בגיאומטריה וקארטוגרפיה (הכין מפה של העולם כפי שהיה ידוע בזמנו). כמו כן פיתוח תאוריה לפיה היקום מוצא מחומר הקרוי בפיו "האין סוף" וממנו התפתחו ניגודים המאזנים זה את זה כפי שניתן למצוא בכל מקום (לח-יבש, חם-קר וכו'). אנאקסימאנדר נפטר בהיותו בן 60.

אנאקסימנס (Anaximenes). **פילוסוף יוני** 586- עד 526. נולד ופעל ב-מילטוס. בניגוד לקודמיו (תאלס ואנאקסימנדר) כתביו נשמרו עד סוף התקופה ההלניסטית ולכן רבים הציטוטים מדבריו. לדעתו, היקום מושתת על אור ואילו כל השאר נובע מדרגות שונות של צפיפות: אוויר, אדים, נוזל, קרח וכך הלאה עד האבן. שלבים אלו קשורים, לדעתו, גם לדרגות החום של החומר. אנאקסימנס נפטר בהיותו בן 60.

הראקליטוס "האפל" (Heraclitus). **פילוסוף יוני.** 544- עד 483. נולד ופעל ב-מילטוס, אסיה הקטנה. מאמרותיו המפורסמות: "הכל זורם", "אין אדם יכול להכנס לאותו נהר פעמיים". הראקליטוס נפטר בהיותו בן 57.

פיתאגוראס (Pythagoras), **פילוסוף יוני.** 580- עד 497. נולד באי סאמוס, הסתכסך כנראה עם הטיראן המקומי פילוקראטוס והיגר לדרום איטליה. כאן יסד כת, שחבריה שמרו את תורתם בסוד. הכת כללה גם נשים, בניגוד בולט לתהליך הנמשך של ירידת מעמדן בחברה היוונית. ככל הידוע התבססה תורתו על תפיסה לפיה: "הכל מספרים". מייחסים לו את "חוק פיתאגוראס" (גיאומטריה) וכן את פיתוח ה"אוקטאבה" (מוסיקה) המבוססת על היחס בין אורך המיתר (נבל או עמוד האויר (חליל) והצליל. אלו, לדעתו, מוכיחים על קשר בין גיאומטריה למוסיקה, עם עדיפות מיוחדת לפרופורציות כגון: "חתך הזהב" (בקרוב 4:6) ו"משולש הזהב" (3:4:5). כמו כן היה מהראשונים שטענו שהארץ עגולה ככדור. מאז העת העתיקה ועד ימינו, נמצאו רבים שניסו

בתקופה זו ניסו הנסיכים הלוברים של הדלתא למרוד מספר פעמים, עד שלבסוף (404-) הצליחו להעמיד, לזמן קצר, את שלוש שושלות המלכים האחרונות.

מלכות דריוש I, עד 486-, מגבש האימפריה הפרסית: מטבע אחיד (לראשונה עם דמות המלך), צבא קבע, מושלי מחוזות, מערכת דואר פרשים ועוד.
פיניקיה - שיקום צור וצידון בחסות פרס.
עם ישראל - זרובבל מתמנה מושל יהודה מטעם מלך פרס (521- עד 518-).

דת: נפטר לאו טסה (85). החשוב במחברי תורת ה"טאו". נולד בסין, מקום בו נחשב כקדוש ואפילו כאל. יש הסוברים שהשם "לאו טצה" מתייחס לסוג מסוים של הוגים סיניים שפרשו מחיי היום יום. המסורת מספרת על פגישה שהייתה לו עם קונפוציוס הצעיר אותו האשים בחטא היהירות והשאפתנות. יש גם מסורת המזהה את לאו טסה עם דמותו של בודהה. את הטאו ("הדרך" או "הדרך הנכונה") אי אפשר להגדיר, אבל ניתן לדון בו, היות והמילים מעוררות את התחושה החודרת אל היסוד הסמוי של המציאות. עם זאת יש היבט אחד של הטאו ניתן להבחנה: התהליך הגלוי של השינוי בטבע, כולל החיים והמוות. המודעות לתהליך זה מביאה להבנת הטאו. לכן ראוי לאדם לחיות על פי הטבע. תורת הטאו, ראוי לציין, עומדת בניגוד לפילוסופית החיים בשרות הציבור של קונפוציוס.

עם ישראל - עלית 42,000 גולים מבבל.

נביאים: מלאכי.

אדריכלות: יהודה - השלמת בית המקדש בירושלים (בית שני).

510- רומא - רפובליקה, לאחר סילוק אחרון המלכים (כנראה ממוצא אטרוסקי). תחילת שלטון הקונסולים.

קארטאגו - חוזה ראשון עם רומא: קארטאגו לא תפגע ברומא ובנות בריתה בתמורה לבלעדיות בסחר הימי במערב הים התיכון.

אתונה - קלייסתנס "אבי הדמוקרטיה", מסלק את העריצים (בניו של פיסיסטראטוס) בעזרת ספארטה. מכונן משטר דמוקרטי. 10 אזורים בוחרים: 3000 כ"א לאסיפה הכללית (סה"כ 30,000); 50 כ"א למועצה (סה"כ 500); 1 כ"א למועצה הצבאית (סה"כ 10); 1 כ"א למועצה העליונה (סה"כ 10).

קלייסתנס (Cleisthenes). 570- עד 508-. נולד למשפחה מכובדת, שמילאה תפקידים ציבוריים חשובים מאז שחר ההסטוריה של אתונה. ביניהם

לגשר בין תורתו של פיתאגוראס והאמנות החזותית כולל האדריכלות. פיתאגוראס נפטר בהיותו בן 83.

אסכולת אלאה:

521- **קסנופאנס** (Xenophanes). **משורר, מוסיקאי ופילוסוף יווני**. 560- עד 478-. יליד קולופון באסיה הקטנה. לאחר כיבוש עיר מולדתו ע"י הפרסים (546-) נדד שנים רבות עד שהגיע לעיר אלאה שבדרום איטליה, (ELEA) מקום בו יסד אסכולה משלו. לדעתו היקום יכול היה להיווצר רק ע"י אל אחד נצחי. כמו כן טען שהאדם נוטה לראות את אלוהיו כבבואה של עצמו. קסנופאנס נפטר בהיותו בן 82.

520- **פארמנידס** (Parmenides) **פילוסוף יווני**. נולד 515-. תלמידו של קסנופאנס. טען שלמרות שהעולם נראה כאילו הוא עשוי מחומרים רבים אין הם אלא התגלמותה של הוויה אחת. היש אינו יכול להיווצר מאין היות ומה שקיים אינו יכול שלא להיות קיים. מכאן שהכל קבוע (אפילו התנועה של גופים היא בלתי אפשרית) והנראה לעין הם ההפכים של אותה דבר (חיים-מות וכו'). מכאן האימרה "הכל אחד". תורתו, שהיא היפוכה של הראקליטוס ("הכל זורם"), נידונה בהרחבה ע"י אפלטון.

זנו (Zeno) **איש אלאה. פילוסוף ומתמטיקאי יווני**. 495- עד 430-. ממשיך תורתם של קסנופאנס ופארמנידס, זכה מפי אריסטו לתואר ממציא הדיאלקטיקה. דהיינו, החקירה בשיטת הדו-שיח. זכור כמי שהציג מספר פאראדוקסים להוכחת תורת מוריו, כגון המרוץ של אכילס והצב (או הארנב והצב) שלא נמצא להם פתרון עד פיתוח משוואות בתחום התנועה הרצופה. זנו נפטר בהיותו בן 65.

540- איטליה - חיסול חצי של הערים היווניות ע"י האטרוסקים ובני בריתם הקרתאגים.

חידושים: איטליה - הרומאים מאמצים את שיטת הבניה בקשתות וקמרונות של האטרוסקים. גשר ראשון בשיטת הקשת.

538- **עם ישראל - הכרזת כורש על שיבת ציון.** בלשאצר מתמנה "נשיא יהודה" (עליה ראשונה).

נביאים: ישעיהו ב', חגי, זכריה.

529- פרס - מלכות כאמבוזיס, בנו של כורש, עד 522-. כובש את מצרים (525-) וממנה עצמו בתואר פרעה (שושלת 27 עד 404-). בימי שלטון הפרסים ידעה מצרים שקט יחסי. מרכז השלטון הועבר מסאיס לממפיס, נטל המיסים הורד ואף נסתיימה חפירת התעלה שהחל בה פרעה נכו, אלא שהפעם מטרתה הייתה להחיש את העברת הדגנים ממצרים לפרס.

בעזרת ספארתה. קלייסתנס נאלץ לגלות ונפטר, כנראה, באותה שנה בהיותו בן 62 (508-). אבל הציבור האתונאי נשאר נאמן לחוקה החדשה, שבזכותה נחשב קלייסתנס ל"אבי הדמוקרטיה האתונאית".

"אוסטראקזיס": לקלייסתנס מיחסים את השיטה לפיה היה הציבור רשאי להחליט, ביום מסוים באמצע החורף, על עריכת הצבעה מיוחדת. כל אזרח בעל זכות בחירה היה רשאי לכתוב על גבי לוח חרס (אוסטראקון) את שמו של כל אזרח אחר הראוי, לדעתו, להיות מגורש מן העיר לעשר שנים, ללא משפט אבל גם ללא פגיעה ברכושו. החלטה נקבעה על פי מספר מסוים של אוסטראקונים עליהם נמצא כתוב אותו שם. יש המפקקים באם החוק נקבע ע"י קלייסתנס מאחר ולא הופעל אלא 20 שנה לאחר מותו (488-). החוק בוטל (417-) בעיצומה של מלחמת הפלופונוז, כאשר שני מנהיגים אתונאים, ניקיאס ואלקיביאדס, ניסו להפעילו זה כנגד זה ללא הצלחה. ידוע שחוק דומה היה קיים בתקופות מסוימות גם בערים אחרות, כגון מילטוס באסיה הקטנה, סיראקוז בסיציליה ומאגרה שכנתה של אתונה. בין המנהיגים המפורסמים שהוגלו: תמיסטוקלס וקימון (ר' להלן).

אחד קליון, שניסה, ללא הצלחה, לתפוס את השלטון כעריץ (632-) והוגלה עם משפחתו. בזכות תיקוני סולון (594-) נתאפשר להם לחזור ומאז נשארו נאמנים לשלטון הדמוקרטי. כתוצאה מכך נאלצו להמלט בתקופת שלטונו של העריץ פיסיסטראטוס (546 עד 527-). לאחר מכן חזרה המשפחה לאתונה למרות המשך משטר העריצות, שקיים בידי בניו של פיסיסטראטוס. לעת זו, בהיותו כבן 45 (525-). נבחר לראשונה כמנהיג לשנה ("ארכון"). כעבור עשר שנים (515-) שוב נאלץ לצאת לגלות, מאחר והיה מעורב בנסיון כושל לסילוק העריצים, שנעשה ע"י קבוצת משפחות ממעמד האצולה. הנסיון השני (510-) זכה להצלחה בזכות התערבות ספארתה ומשפחת פיסיסטראטוס סולקה מהעיר. למרות מרכזיותו של קלייסתנס בארוע זה לא נבחר כמנהיג. השלטון בעיר רוכז בידי כמה אצילים שמרנים (אוליגרכיה). כעבור שנתיים (508-).

הצליח קלייסתנס להבחר כמנהיג, ע"י קואליציה שאיפשרה לו את הרחבתם של תיקוני סולון. אלה גרמו לשינוי המבנה הפוליטי: האצולה איבדה את השפעתה, כתוצאה מהנהגת בחירות אזוריות תוך כדי טשטוש החלוקה השבטית המסורתית, שכללה בדרך כלל נאמנות למשפחות האצולה. השמרנים ניסו להחזיר את שלטון האוליגוכיה

* * * *

אמנות: איטליה - האטרוסקים.

קרמיקה: עד למאה ה-6 השתמשו האטרוסקים לשמירת אפר מתייהם בכדים בצורות ארון או בית, אבל גם בכדים עגולים עם מכסה בצורת ראש וזרועות אדם. בעוד הטיפוסים הראשונים מוכרים מכל תרבויות מזרח הים התיכון, לאחרון דמיון מסוים לאלו שנמצאו אצל הפלישתים בארץ ישראל. בכלים השימושיים והאמנותיים התחילו האטרוסקים - לאחר שלב גס ופשוט - ביבוא הקרמיקה היוונית לפי סדר הופעת הסגנונות השונים, מהמאה ה-8 ואילך - כולל חיקויים מקומיים המאוחרים בדרך כלל מהמקור. מכל אלה הצטיינו האטרוסקים ביכולתם ליצור בסגנון "הדמויות השחורות" של קורינתוס וכן בסגנון "האטרוסקי - קמפאני", שנוצר בהשפעת המתישבים היוונים בדרום איטליה. הסגנון האחרון אצל האטרוסקים - במאה ה-1 לפנה"ס - קרוי בוקרו (BUCCHERO). סגנון זה, עם דמויות ועיטורים בתבליט ושקע, מזכיר את החותם הגלילי בנהריים. הבוקרו ישמש כבסיס הסגנון הקרוי טרה סיגילאטה (TERRA SIGILATA), שנפוץ בתקופת האימפריה הרומית.

ציור: בזכות מסורת הקבורה בחדרים תת קרקעים מעוטרים, שרד מספר רב של ציורי קיר אטרוסקים. אלו חופפים, כמו בציור הקרמי, להתפתחויות האמנות היוונית, אלא שלא ניתן לקבוע את דרגת החיקוי

אין יודעים מאומה על מוצאם ושפתם של האטרוסקים. אבל ברור שהופיעו באיטליה במאה ה-8 לפנה"ס והמשיכו להשפיע על תרבותה ואמנותה עד למאה השנייה לפנה"ס. זמן מה לאחר מכן, בערך בשנת 90 לפנה"ס, נעלמו לחלוטין, כמו שאר עמי איטליה, בעת שניתנה להם אזרחות רומית.

לאמנות האטרוסקים שלושה מרכיבים בסיסים: האחד, תרבות מקומית שהייתה לה משמעות מועטה ביותר. השני, מקורו באגן המזרחי של הים התיכון (כנראה איגאלי), המורגש רק בשלבים המוקדמים. השלישי, תרבות יוון שהגיעה לכאן ישירות ע"י קשרי מסחר או באמצעות המושבות בדרום איטליה.

במאה ה-19 נהגו להתייחס אל אמנות האטרוסקים כביטוי מקומי של אמנות יוון. מאז נוטים להדגיש את ההיבטים היותר מקוריים כהוכחה לכך שלא היו חקיינים גרידא. מכל מקום ראוי לזכור שרוב האמנות האטרוסקית ששרדה מקורה בקברים.

הקברים: תחילה נהגו האטרוסקים לטמון את

מתייהם בבורות (FOSSE) בהמשך נחפרו קברים בצורת מסדרון עם חדר עגול בקצהו. אלו דופנו באבן וכוסו בעפר בצורת תלולית עגולה ושטוחה. בהמשך היה החדר עשוי כפעמון, בדומה לזה שבמיקניה, עם גבעה בצורת חרוט המוצב עליה (TUMULUS). מן המאה ה-7 ואילך קיבל הקבר צורת תא.

או המקוריות בהעדר בסיס להשוואה עם המקור היווני, שאבד כמעט לחלוטין.

הציור האטרוסקי מתחלק לשתי תקופות עיקריות: האחת, התקופה הארכאית (400-600 לפנה"ס). השניה, לאחר הפסקה של מאה שנה, התקופה ההלניסטית (300- עד 30-). ציורי הקיר ביותר עתיקים נראים כעיבודים מסוגננים של ציור הכדים "היווני מזרחי", דהיינו עיטורי צמחיה, חיות ומפלצות דמיוניות. בהמשך מופיעים תאורים עליזים מחיי היומיום, בהם נראים הנפטרים מסובים על יצועם בעוד הם מתבוננים במופעי ספורט או ריקוד מלווה במנגנים. בתקופה השניה, משנת 300-, חל שנוי בתאורים: הנפטרים נראים, לעתים, כאילו בעולם אפל של יצורים מוזרים. בתקופה זו גם ירדה איכות הציור, אבל במקביל התחיל לפרוח ציור הדיוקן, שמקורו כנראה רומאי.

פיסול: העבודות הראשונות, שכולן התגלו בקברים ששרדו מהמאה ה-7 וה-6 לפנה"ס, דומות, כמו ציורי הקיר והכדים, לסגנון "היווני מזרחי". בהמשך המאה ה-6 ניכרת השפעת הסגנון "היווני ארכאי", כגון אפולו מ-וויי מהמאה ה-5 (וילה ג'וליה, רומא). האטרוסקים פיסלו בברונזה ובכל סוגי האבן האפשריים למעט שיש. יתרה מכך, יצרו גם פסלים גדולים ממידת האדם מטרה קוטה. מיוחדים במינם הם ארונות מתים עם דמויות של גבר ואשה (בגודל טבעי) המסובים למשתה ועל פניהם חיוך ארכאי.

* * * *

אמנות: יוון -

"הסגנון הארכאי", 650 עד 501-.

יש הקוראים לסגנון זה "מזרחי II" (רי' 663), היות ובשלב זה גברו השפעות החוץ של תרבויות המזרח הקרוב: פיניקיה, נהריים ומה שחשוב יותר - מצרים. יחודם של היוונים, בניגוד לשאר העמים בתקופה זו, היה החופש היחסי ממגבלות מסורת ודת - חופש העולה בקנה אחד עם תפיסת האלים האולימפיים כבני אדם, שנחוו בעלומים נצחיים ובכוחות על אנושיים. מכאן אולי הנטיה להתבסס על מידת האדם וצורות טבעיות מוכרות.

ציור כדים: קורינתוס -

פיתוח סגנון "הדמויות השחורות" (על רקע אדום) עם ציורים של מחזות מלחמה. מהסגנונות הקודמים נותרו רק פסי העיטור הכוללים צורות גיאומטריות וצמחיה. בשנים (650- עד 580-) היתה לקורינתוס עדיפות ביצור ובסחר הקרמיקה.

אפשר שמכאן נובעת המסורת המיחסת לעיר זו את המצאת הציור הקרמי ואמנות הציור בכלל. אתונה, לעומת זאת, פיגרה במקצת אחרי קורינתוס בפיתוח הדמויות השחורות. אבל, התבלטה בעיטור הכדים בנושאים המזוהים עם המיתולוגיה היוונית.

ציור:

אבד כמעט לחלוטין. אבל, ניתן ללמוד עליו משלושה

במאה ה-5 נתקבל ללא סייג הסגנון היווני. בהמשך עוצבו גם דמויות הנראות כדיוקן ראליסטי שמקורו, כמו הציור, כנראה אצל הרומאים. אבל, לאלה נוספו גם דיוקנות היתוליים כמעין קאריקאטורות.

הפיסול האריסטוקרטי מצטיין בעושר רב של פסלים קטנים מברונזה, ששימשו כהקדשות (VOTIO). מהברונזות הגדולות התפרסמו במיוחד "הנואם" (פירנצה), "מארס" מ-תודי (ואתיקן), ו"החימירה" (פירנצה). כמו כן יצרו אומני המתכת כלים ועבודות צורפות מגוונות, ביניהם מראות שבצידן האחור פיתוחים על נושאים מיתולוגיים (המאה ה-6 עד ה-2 לפנה"ס).

עיון ארכיטקטורה ובניה: הערים מוקמו על גבעות

והיו מוקפות חומות. לפי תאורו של ויטרוביוס בספרו "על האדריכלות" (המאה ה-1 לפנה"ס), נבנה "המקדש הטוסקאני" על מסד גבוה. בחלקו הקדמי היתה מרפסת עמודים ומאחוריה היכל הקודש. הגג היה עשוי מעץ מצופה באריחי קרמיקה והגמלון קושט בפסלי קרמיקה. ה"עמוד האטרוסקי" היה חלק, מתחתיו בסיס ומעליו כותרת, היתה לסגנון הדורי.

אפשר שכמה ממרכיבי הסגנון האטרוסקי נשתמרו באדריכלות הרומית (שרידים בפזול, בפירנצה באורביטו, ועוד). אין ספק שהאטרוסקים היו מוריהם של הרומים בבניין ערים ודרכים ואולי גם בקמרונות וגשרים.

מקורות: האחד, ציורי קיר, ששרדו בקברות האטרוסקים - על אף שאלו, קרוב לודאי, נופלים בהרבה מהמקור היווני. השני, ציורי כדים, שהם הקרובים ביותר לציור (עם זאת, יש לזכור שהקרמיקה מגבילה את האמן מבחינת טכניקת הצבע ודקות הביטוי). השלישי, ציורי קיר, שנתגלו בערים הרומיות - כגון הרקולנאום ופומפיי. אלו אמנם בוצעו בתקופות מאוחרות בהרבה, אבל אי אפשר שלא ישפיעו על דמיון הצופה, המבקש נקודת אחיזה להבנת הציור ביוון. מסיבה זו, מעניינים במיוחד ציורי הקיר המקוריים, שנשתמרו בגורדיוס באסיה הקטנה (GORDIOS) הכוללים תאורי צעירים בגימנסיון וכן ציפורים, פרחים וראשי גריפונים.

תבליטי טרה קוטה:

בכל התבליטים ובמיוחד בשטוחים, מורגשת לראשונה השתחררות התנועה, אבל נותרו עדיין תאורי ספינקסים ואריות, שמקורם בסגנון המזרחי הקדום יותר. כך למשל, בשרידי מקדש ארטמיס באי קורפו (850-). מהמאה ה-7 לפנה"ס שרדו המטופות מהמקדש ב-תרמוס (METOPE = החלק העליון של הקורה שמעל לעמודים). אלה מתארים נושאים מיתולוגיים - כגון פרסאוס רץ עם ראש הגורגונה - שבוצעו על לוחות חרס (טרה קוטה) בטכניקת הכדים בצבעי אדום, צהוב, שחור ולבן.

פיסול:

הפיסול היווני, עד לשנת 350-, נועד למטרות דתיות, בין אם היו אלה דמויות האלים, שהוצבו בתוך המקדשים, או תבליטים גבוהים, שהודבקו לגמלוני הגג או תבליטים שטוחים המאפיינים את הקורה שמתחתיו, כמו גם את מצבות הקבורה. בתקופה זו ניכרת השפעה של מצרים, בתנוחה, בצורת הגוף ובגודל (קצת מעל למידה הטבעית) ואולי גם מסורת הצגת הגבר (KOUROS = עלם) בעירום או בכיסוי מינימלי והאשה (KORE = עלמה) בכיסוי בד שקוף למחצה. אפשר שגם גווי הושפעו מהאמנות המצרית אלא שלכך אין ראיה של ממש, מכיוון, שכאמור, הצבעים דהו לחלוטין.

לקראת סוף התקופה הועדף הפיסול בשיש לבן תוך הזנחת החומרים המתבלים, עץ ואבן גיר. הטרסה קוטה זנחה אמנם בתחום הפיסול הגדול, אבל לעומת זאת שמרה על מרכזיותה במסורת הפסלונים הקרויים "טאנאגרה" - עד שהגיעו במאות 2-3 לפנה"ס, למעמד של אמנות בפני עצמה בתקופה ההלניסטית (ראה 31-, סגנון ההלניזם).

"לידתה של האמנות" - פרושו של דבר: הופעתם של ציורים ולעיתים גם פסלים ובניינים, החתומים ע"י יוצריהם. לתופעה זו קודמת התבלטותם של הנביאים בתולדות עם ישראל ואילו אצל היוונים משוררים, כגון הומרוס, הסיודוס, סאפפו ובהמשך גם הפילוסופים. בזכות אלו זכורים שני העמים כאבותיה הרוחניים של תרבות המערב - זאת בניגוד לשאר העמים שהורישו לנו בעיקר את שמותיהם של מלכים, מלחמות, פגעי טבע ושאר אסונות. אפשר שהתופעה הייתה נעלמת ונשכחת תוך זמן קצר, אילמלא הזעזוע הגדול, שנגרם עם גלות עם ישראל מחד וחדירתו הפתאומית של כורש וצבאו לגבול הערים האיוניות מאידך.

עד כה היו אלו היוונים שחדרו והתיישבו לאורך חופי הים השחור והאיגאי, כמו גם במזרח ובמערב הים התיכון. יצירות קדרות מצוירת, פסלים ותבליטים כמו גם שכירי חרב יוונים, נהיו מבוקשים באיטליה ובשווקי האימפריה הפרסית. כל אלה עשויים היו לבלוע את היוונים על תרבותם, כפי שקרה לכמה עמים באסיה הקטנה למשל. אלא, שבסופו של דבר התהפכה הקערה על פיה, כפי שמוכיחה ההסטוריה. בעוד עם ישראל והמצרים שמרו על יחודם, והסתגרו בתוך עצמם היוונים עלו כפורחים, אולי דווקא בגלל הצורך לחדד את ההבדלים בינם לבין "הברברים", כפי שקראו לכל העמים שלא השתייכו לתרבותם.

מכל מקום, התופעה של ציון שמותיהם של יוצרים מתחומי הציור, הפיסול והאדריכלות ארכה 250 שנה בקירוב - עד ליסודן של הממלכות ההלניסטיות לאחר מותו של אלכסנדר הגדול. מכאן ועד לרנסאנס, שיחול כעבור 1700 שנה, שוב מתכסה האמנות החזותית במעטה של אלמוניות. זאת לעומת המשך קיומה של המסורת בתחומי המילה הכתובה - כגון שירה, ספרות הסטוריה הגות וכי - שרבים מיוצריה המשיכו לחתום את שמם על עבודתם, אפילו בתקופות האפלות ביותר.

ציירי כדים מפורסמים: "הדמויות השחורות" -

בחתומות על הכדים מופיעה הכתובת "יצר אותי", ולעיתים "צייר אותי" ולעיתים שניהם. לכן מקפידים החוקרים להבדיל בין הצייר והקדר. במידה ולא מופיע המשפט "צייר אותי". מניחים שהאמן הוא אלמוני, שעבד בסדנתו של הקדר - קל וחומר, אם באותה סדנת קדרות פעלו מספר ציירים.

בנוסף נמצאו כדים רבים ללא חתימה. ציירים אלמונים אלו, שמספרם מגיע לעשרות, נקראים על פי הכד או הנושא המפורסם ביותר המיוחס להם. אבל, ברשימה שלהלן מופיעים בעיקר אמנים ששמותיהם ידועים.

סופילוס (Sophilos)

פעל 580- עד 560- קדר וצייר אתונאי. נחשב לראשון שחתם את שמו. עד כה נתגלו 4 כדים חתומים על ידו, מהם 3 כצייר ואחד כקדר. נושאו כללו תאורי ארועים מהמיתולוגיה, כגון נישואי "פלאוס עם תטיס" וכן רצועות עם תאורי סוסים, אריות נשרים וגורגונות.

קליטיאס (Clitias/Kleitias)

פעל 575- עד 550- צייר וקדר אתונאי. נחשב לבולט בין אמני סגנון "הדמויות השחורות" (על רקע אדום) של התקופה הארכאית. עבודתו המפורסמת ביותר "כד פרנסוא", משנת 570 לפנה"ס, התגלתה ליד קיוסו בקבר אטרוסקי בשנת 1844 לספירה (הכד, הנמצא בפיירנצה, מכונה על שם האיש שמצא אותו). על הכד, שגובהו 61 ס"מ, מופיעות חתימותיהם של קליטיאס ושל הקדר ארגוטימוס (ERGOTIMOS) וכן 270 ציורים בסגנון "הדמויות השחורות" - מעין אנציקלופדיה של נושאים מיתולוגיים. הנושאים כוללים את משחקי הקבורה לכבוד פטרוקלוס, "חתונת פלאוס ו-תטיס" וציור חזיר הבר של קאלידאון.

סך הכל נמצאו 5 כדים המיוחסים לקליטיאס (כולל כד פרנסוא), וכן עוד שברי כדים על בסיס דמיון בסגנון (מצויים במוזיאון האקרופוליס, אתונה).

אמאסיס הצייר (Amasis)

פעל בין 560- עד 535-. צייר כדים. נחשב ביחד עם אקסקיאס לבולט בין ציירי סגנון "הדמויות השחורות" של התקופה הארכאית. עבודותיו העקרויות נוצרו בסדנת קדר בעל אותו שם (אולי אחיו) בין עבודותיו: כד "דיוניסס והמניאדות" (היום בספריה הלאומית בפריז). כד "אפולו והראקלס" (בוטסון), "תהלוכת חתונה" (מטרופוליטן ניו-יורק).

אמסיס הוא תרגום ליוונית של השם המצרי אח מוסיס. על כן יתכן שהיה יווני יליד מצרים (אם כי נולד, כנראה, לפני תחילת מלכות של פרעה אח מוסה). היות והצייר והקדר האתונאי אקסיאס מציין שם דומה ליד שתי דמויות הנראות ככושים, סוברים שאולי המדובר באותם אנשים.

אקסקיאס (Execias/Exekias)

פעל 550- עד 525-. קדר וצייר אתונאי. כיום מצויים 11 כדים עם חתימתו, מהם עם הכתובת "צייר אותי" ומהם "יצר אותי" - כולם בסגנון "הדמויות השחורות" (על רקע אדום). פנים אחד הכדים מתאר את "אכילס משחק בקוביה עם אייאקס" (בואתיקן). ומצידו השני, "קאסטור וסוסו קילאורוס" (KYLLAORS) וכן דמויות אחרות מחיי אכילס: אמו, לדה; אביו טנדראוס (TYNDAREUS) ואחיו פולוקס (POLLUX). בפנים כד אחר מצויר "הרקולס נאבק

עם האריה, ומצד שני הלוחמים **"דמופון ואקאמאס"**, שני בניו של תזאוס (ברלין, שוחזר חלקית).

על יסוד דמיון סגנוני, מיחסים לו, עוד כמה כדי אמפורה, הנמצאים בותיקן. יש סוברים שאקסקיס המציא את צורת הכד הקרוי קאליקס קראטר (CALYX CRATER) אשר שימש מכאן ואילך למהילת יין. כד כזה עם ציור "מותו של אייאקס" נמצא בבולון, צרפת ואחר עם "דיוניסוס בסירה" במינכן. נמצאה גם סדרה של לוחות חימר בגודל 45 ס"מ ועליהם תמונות על נושא אבלות, שנהוג היה לעטר בהם קברים.

סגנון "הדמויות האדומות". משנת 530- זנחו אמני קורנתוס את הסגנון הפיגורטיבי. בו זמנית הלכה והשתלטה אתונה על שוק הקרמיקה הבין לאומי, בין השאר בזכות הרמה הגבוהה של המוצרים ופיתוחה של טכניקה חדשה הידועה בשם סגנון "הדמויות האדומות" (על רקע שחור); סגנון שהחליף עד מהרה את "הדמויות השחורות" (על רקע אדום).

הצבעים (שחור, או כהה) הופקו ע"י שריפת חרס, שהכיל ברזל, בשלושה שלבים: בשלב הראשון נשאר הכבשן פתוח לאויר והכלי הפך אדום הודות לתהליך החימצון. בשלב השני לא הוכנס אויר לתוך הכבשן והכלי הפך שחור. בשלב השלישי רק חלקים, שצופו מחדש חומצנו והפכו אדום, בעוד חלקי הכלי, שבהם המעטה היה יותר עבה, נשארו שחורים (או חום-אפור). לנושאים המיתולוגיים הקודמים נוספו עתה תאורי דמות האלים כגון: זאוס, אפולו, אתנה, דיוניסוס וכו', וכן מיתוסים נוספים כגון הגיבורים הרקולס, תזאוס, פרסאוס ומלחמות היוונים עם האמזונות או הלאפתים עם הקנטאורים. עם הזמן נוספו גם נושאים מחיור היום יום. במקביל נעשו נסיונות ראשוניים למעבר מצויור "שטוח" דו-מימדי לציור המרמז על "עומק", עד שזה נעשה השולט במאה הבאה.

סמירקוס (Smirkos)

פעל 530- עד 510-. צייר כדים אתונאי. עבד בסגנון "הדמויות האדומות". לפי סגנונו ניכר שהושפע ואולי אף חיקה במתכוון את אפרוניוס, על אף שהיה מבוגר ממנו ב-20 שנים לערך.

פינטיאס (Phintias)

פעל 525- עד 510-. צייר כדים אתונאי. הושפע מסגנונו של אותימדס. נהג לחתום את שמו מסיבה בלתי ידועה, גם באיותים שונים (PHINTIS PHILTAS) אבל אין ספק שהמדובר תמיד באותו אמן.

אולטוס (Oltos)

פעל 525- עד 500-. צייר כדים אתונאי. עבד בסגנון "הדמויות האדומות". היה פורה ביותר ועבד עבור 6 סדנאות קדרים.

קלאופראדס (Cleophrades)

פעל 525- עד 500-. קדר וצייר אתונאי. ידוע שהעסיק בסדנתו מספר ציירים, ביניהם אפיקטטוס (Epictetus), שהיה בנו של הקדר אמאסיס (Amasis).

לסדנת קלאופראדס מיוחסות למעלה מ-100 עבודות, רובן בסגנון הדמויות האדומות (על רקע שחור) ומקצתן בסגנון הדמויות השחורות (על רקע אדום); אלה המשיכו לשמש בטקסים הפאן-אתניים, שהתקיימו אחת ל-4 שנים (תהלוכה שיצאה מהעיר אל האקרופוליס). ציוריו ועיטוריו

מגוונים מאד וכוללים תאורים מיתולוגיים ותאורים דראמטיים של מתעמלים. בין עבודותיו המפורסמות: **"דיוניסוס וסאטריים"** (מינכן); **"ביזת טרויה"** (נאפולי); **"צעירים עם כלי נשק"** (מטרופוליטן, ניו-יורק).

אופרוניוס (Euphronios)

פעל 520- עד 470-. צייר וקדר יווני, עשה מספר נסויים מעניינים במסגרת הסגנון הארכאי. חתימתו מופיעה על 17 כדים, מהם 5 כצייר והשאר כקדר (היותר מאוחרים). עד היום נתגלו חמישה כדים בסגנון "הדמויות האדומות" ביניהם, היותר מפורסם, מתאר את **"הראקלס נאבק עם אנטיסוס"** (510-500). היום בלובר, פריז). ידוע שהעסיק בד"כ את הצייר פאנאיטוס (Panaitos), אבל גם אחרים ביניהם: דוריס (Douris), מאקרונ (Makron), היאקינתוס (Hyakinthos), אנסימוס (Onesimos), ועוד. העבודה האחרונה שיצאה מסדנתו צוירה בשנת 470- לערך, ע"י פיסטוקסנוס (Pistoxenus).

אותימידס (Euthymides)

פעל 515- עד 495-. צייר כדים אתונאי, בנו של פוליאס (שם זה מופיע על בסיס אחד הפסלים שנתגלה באקרופוליס). על פי כתובת שרשם על אחד מכדיו (מתוארך לשנת 510-500): **"כזאת לא עשה אופרוניוס מעולם"**, מניחים שהשניים היו מתחרים. בני תקופתו העריכוהו בזכות שני חידושים: האחד, ביטוי מודגש של תנועת הגוף ששם סוף לתפיסה הארכאית הקפואה. השני, מבטים לא שיגרתיים על גוף האדם (הקצרים). עד היום נמצאה חתימתו על 6 כדים. יתכן גם שביצע את אחד מלוחות החימר שנתגלו באקרופוליס של אתונה.

ציירים מפורסמים שיצירותיהם אבדו:

קימון (Cimon) איש קלאונאי

פעל 525- עד 500-. צייר שנאמר עליו שהמציא את תיאור קמטי עור, קפלי בגד וכן תנועת הגוף והראש לכיוונים שונים כגון: מעלה, מטה, הצידה, 4/3 סיבוב וכו' (כל יצירותיו אבדו). ראוי לציין שהמצאות אלו יוחסו גם לאמנים אחרים בני תקופתו.

פיסול:

כבר בתחילת התקופה (580-) ניתן להבחין בהתהוות של כיוון חדש, חופשי יותר. כך, למשל **"קורוס"** שנתגלה בחיוס (19.2 מ', היום בלובר פריז). לטיפוס זה שייכים גם צמד הפסלים המפורסם המתיחס כנראה לאגדת שני הנערים **"קלאוביס ו-ביטון"** וכן **"נושא הטלה"** (575-) שנתגלה באתונה.

השינויים שחלו מהמאה ה-7 עד תחילת המאה ה-5 לפנה"ס היו איטיים אבל מתמידים. נוקשות התקופה הארכאית הלכה והתחלפה בתחושת הרפייה ונינוחות. והדבר מתבטא בשינויים מזעריים אבל חשובים יותר, כגון הטיית משקל הגוף על אחת הירכיים ובמקביל עקומה קלה בגב (תנוחה שנודעה בתקופת הרנסאנס בשם "קונטרה פוסטור"). בנוסף נעשו האברים יותר מחוטבים תוך הבלטה שקולה של השרירים - עד שנוצרה האשליה כאילו ניתן לחומר רוח חיים. עם זאת ראוי לזכור שהדמות עוצבה מנקודת מבט אידאלית ולא כחיקוי למציאות. מכאן נובעים כמה "שיפורים", כגון האף המתיישר עם המצח והקפלים בצורת שרירים היוצרים את המעבר בין הגוף לירך.

הפיסול היווני מצטיין בתיאור הגבר והסוס - שבשניהם עיקר הקומפוזיציה נשען על השלד הסמוי והשרירים הגלויים. תאור דמות האשה, שאינה שרירית, יצר בעיה ומכאן - בנוסף לצניעות מתחייבת - השימוש הרב בכיסוי הגוף בין שהוא קליל ומרמז ובין שהוא עשיר בקפלים גלים ודינמיים.

בעיה זו תמצא את פתרונה החלקי מזמנו של פראקסיטלס ואילך, ע"י עיצוב מבנה גוף האישה כשילוב עלם-עלמה. אבל, היא תחזור ותטריד את הפסלים מתקופת הרנסאנס ועד לרודן בשלהי המאה ה-19.

סילנוס, ליד פאלרמו, סיציליה: מקדש C (-550), מקדש F (-540). סגנון דורי.

פאסטוס ליד נאפולי, איטליה: מקדש "קסרס" (-530). סגנון דורי.

דלפי: בנין אוצר האי סיפנוס (-525). סגנון איוני עם שתי קריאטידות בחזית.

דלפי: מקדש אפולו ואוצר האתונאים (-510). סגנון דורי.

אגריגנטוס (אקארגאס), סיציליה: מקדש זאוס (-510). סגנון דורי.

אייגינה סיציליה: מקדש אפיה (-500). סגנון דורי.

ציירי כדים מפורסמים:

אנדוקידס (Andocides)

פעל 530- עד 515. צייר כדים אתונאי. כנראה הראשון שהחל לעבוד בטכניקת "הדמויות האדומות" (על רקע שחור). נודע בזכות כד "הראקלס נאבק עם אפולו" (ברליון).

מבני זמנו ידועים גם: שמותיהם של הציירים פאסטאס (Pastas) - פסיאקס (Psiax).

אדריכלים מפורסמים:

תאודורוס (Theodoros)

פעל 570- עד 525. ממציא, ארכיטקט, מהנדס ואמן יווני. יליד סאמוס. מסופר עליו שביצע רבות מעבודותיו יחד עם רויקוס (Rhoikos) ואף ביקר עמו במצרים (עריץ סאמוס בתקופה זו פעל בשיתוף עם אח מס שליט מצרים). השניים שימשו כאדריכלים של המקדש ה-דיפטרי (שתי שורות עמודים בהיקף) הגדול של הרה באי סאמוס, שנודע כ"לאבירינט", ואף פיתחו מגדלים מיוחדים כדי להקים את הבניין העצום (עד 560- כיום נותרו רק היסודות).

כמו כן בנו את בניין ה-סקיס בספארטה, ששימש כמקום כינוס של ה-אפלה. נאמר גם שבנו את הארטמיסיון ב-אפסוס ביחד עם האדריכל כריספורון איש כרתים (Chrisphron) ובנו מטאגנס (Metagenes).

ראוי לציין שהשילוב בין הממציא והאמן עולה בקנה אחד עם תפיסת העולם של הפילוסופים באסיה הקטנה (מילטוס). מכל מקום לא יפלא שסופר, שהמציאו שיטה להכנת דגמי חימר ליציקת ברונזה.

התבליט:

בגמלוני המקדשים תארו האמנים את הדמויות בהסבה או בתנועה, לפעמים אפילו בהגזמה. כך לדוגמה "פרסאוס עם ראש גורגונה", מטופה (METOPE) ממקדש סילנוס, סיציליה (-550 ליד פאלרמו), וכן פריז (FRIEZE) בית אוצר האי סיפנוס בדלפי (-525). בעוד, שהאסטלה של אריסטון הינה דוגמא של פיסול-תבליט מצבות קבורה, מהתקופה הארכאית המאוחרת (-500).

התבליט:

פסלים מפורסמים:

אנטנור (Antenor)

פעל 540- עד 500. פסל אתונאי מהתקופה הארכאית המאוחרת. (כל עבודותיו אבדו) ידוע שפיסל בשביל האגורה והאקרופוליס באתונה. בין עבודותיו המפורסמות הפסלים של "אריסטוגיטון והרמודיוס", שנלקחו כשלל ע"י הפרסים בעת כיבוש אתונה (-480), אבל, הוחזרו לאחר זמן. מכל עבודותיו לא שרדו אלא שני בסיסי פסלים וכן חלק מפסל העשוי משיש, שניכרים בו שרידי צבע, שנמצא בשנת 1886 על האקרופוליס.

אדריכלות: בנינים מפורסמים -

האי סאמוס: מקדש הרה (-570). סגנון איוני. לא הושלם. האדריכלים: תאודורוס ו-רהויקוס (רי להלן).

סירקוס, סיציליה: מקדש אפולו (-565) סגנון דורי.

אפסוס, אסיה הקטנה: מקדש ארטמיס הארכאי (-560). סגנון איוני. נחשב לאחד משבעת פלאי עולם בזכות מימדיו (נשרף 356- ונבנה מחדש).

מקדש אפולו ב-קורינתוס, (-540) סגנון דורי. שרדו 6 עמודים.

* * * *